

СЎНГГИ МУҲЛАТ

I

Анна кампир печка ёнидаги энсиз темир каравотда ўлимини кутиб ётарди. Унинг назарида вақт-соати етгандай эди: кампир саксонга яқинлашиб қолганди. Кампир узоқ вақт кексалигини бўйнига олмай қимирлаб юрди, аммо уч йил бурун бутунлай кучдан қолгач, ноилож ётиб қолди. Ёзда у ўзини анча тузук ҳис ётарди, шунинг учун у ўрмалаб ҳовлига чиқарди, офтобда исинарди, Саъзан дам олиб-дам олиб бўлса ҳам кўчани қесиб ўтиб, Мирониха кампирниқига чиқарди, аммо кузга бориб, дастлабки қордан олдинроқ жуда ўзини олдириб қўйди, шунинг учун у ҳатто эрталаблари набираси Нинкадан қолган тувагини ҳам ташқарига чиқариб қўйишга ярамай қолганди. Айниқса, кампир пиллапояда икки-уч марта йиқилиб тушгандан кейин унга умуман ўрнингиздан қўзғалмайсиз деб тайинлашди, энди унинг умри каравотида туриб ўтириб, оёғини осилтиришу яна ўрнига ётиш билан ўтарди.

Кампир умрида анча-мунча фарзанд кўрди, аммо ҳозир шулардан фақат бештаси бор эди. Бунинг сабаби шу эдики, аввало уларнинг оиласидан ўлим худди товуқхонадаги товуқларнинг додини бераётган сассиқ-кузанга ўхшаб бирин-сирин болаларни олиб кетди, кейин эса уруш бошланиб қолди. Аммо шундай бўлса ҳам бештаси омон қолди: уч қизу икки ўғил. Бир қиз районда, иккинчиси шаҳарда, учинчиси бўлса жуда олисда — Киевда яшарди. Армиядан кейин шимолнинг қаеридадир қолган катта ўғли шаҳарга келиб қолди, кампир эса қолган умрини қишлоқдан ҳеч қаёққа жилмаган кичик ўғли Михаилникида ўтказаётганди, кампир иложи борича ўғлининг оиласида кўзга тушган хас бўлмасликка ҳаракат қиларди.

Бу сафар эса кампирнинг қишдан эсон-омон чиқишига умид йўқдай эди. Ёздан бошлабоқ кампирнинг мазаси қочиб, тез-тез ҳушидан кета бошлади, бундай пайтларда Нинка чопқиллаб бориб айтиб келаётган фельдшер аёлнинг уколларигина кампирни нариги дунёга жўнашдан олиб қолаётган эди. Кампир ҳушига келгач, ўзига хос бўлмаган ингичка овозда ихраб-сиҳрарди, кўзларидан ёш думалаб тушарди, шунда у йиғлаб дерди:

— Ахир мен сизларга бир неча марта айтганман, менга тегманглар, қўйинглар, тинчгина жойи ростонимга кетай деб. Агар анави фельдшерларинг бўлмаганда ҳозир мен, эҳ-ҳе, қаёқларда юрган бўлардим-а.— Шундан кейин кампир Нинканинг қулоғига қуярди:— Энди сен уни чақириб келмагин, бормагин. Агар ойинг сенга айтиб кел деб буюрса, сен мўрчага кириб беркин, бирпасдан кейин келиб, уйда йўқ экан, дегин. Мен сенга конфет — жуда ширин конфет бераман.

Сентябрнинг бошларига келиб, кампир бошқа дардга чалиниб қолди: у уйқудан бошини кўтара олмасди. У энди на ерди, на ичарди, фақат ухларди. Агар уйғотишса, у кўзини очарди, паришонлик билан хира кўзларини тикарди-ю, яна уйқуга кетарди. Кампирнинг тирик ёки ўликлигини билиш учун тез-тез уни қимирлатиб кўришарди. Кампир чўпдай озиб кетди, ой охирига келиб сарғайиб, мурданинг ўзи бўлиб қолди, фақат танасидан жон чиқмаганди, холос.

Кампирнинг бугун-эрта кетиб қолиши жуда аниқ бўлиб қолгандан кейингина Михаил почтага бориб, акаси ва опа-сингилларига, келинглари, деб телеграмма юборди. Шундан кейин у кампирни қимирлатиб огоҳлантириб қўйди:

— Шошмай тур, ойи, акам, опа-сингилларим келишади. Улар билан кўришиб, рози-ризолик тилашинг керак.

Энг олдин, эртасига эрталабоқ кампирнинг катта қизи Варвара келди. Унинг келиши осон эди, район олис эмасди, бор-йўғи эллик километр эди, йўловчи машинага тушса бўлди, келаверарди. Варвара дарвозани очди, ҳовлида ҳеч кимни учратмагач, бирдан овоз солиб йиғини кўтарди:

— Вой ойижон, вой ойижон!

Михаил отилиб пиллапояга чиқди:

— Э, овозингни ўчир! Тирик ҳали, ухлаяпти. Лоқал кўчада бақирмасанг-чи, бунақада бутун қишлоқни тўплайсан-ку.

Варвара унга қарамаздан ичкарига кирди, кампирнинг каравоти ёнига гурс этиб чўккалади-да, бошини сарак-сарак қилиб яна ув тортди:

— Вой ойижон, вой ойижон!

Кампир уйғонмади, унинг юзида сира қон қолмаганди. Михаил онасининг ичига ботган юзларига секин-секин урди, шундан кейингина юмуқ қовоқлар ичидаги кўзлар ҳаракатга келди, очилишга уриниб қимирлади, аммо очилолмади.

— Ойи,— деди Михаил қимирлатиб.— Кўзингни оч, Варвара келди.

— Ойижон,— уни гапга солишга ҳаракат қилди Варвара.— Бу мен, катта қизингман. Мен сени кўргани келдим, сен бўлсанг ҳатто менга қарамайсан ҳам-а. Ойи-жо-он!

Кампирнинг қовоқлари худди тарози паллаларидек лип-лип этди-ю, тўхтаб қаттиқроқ қисилди. Варвара ўрнидан туриб йиғлагани стол ёнига кетди — шу ер қулайроқ эди. У бошини столга тўқ-тўқ уриб, ўқсиб, юм-юм йиғлади ва анчагача ўзини босиб ололмади. Унинг ёнида беш яшар Нинка ғимирлаб юрар ва нега Варваранинг кўз ёшлари полга томмаяпти деб энгашиб қарар эди. Нинкани ҳайдаб юборишарди, аммо айёр қизча биқиниб кириб яна стол олдига келар эди.

Кечқурун уларнинг тахмини тўғри чиқиб, ҳафтада фақат икки марта қатнайдиған пароходда шаҳарликлар — Илья билан Люса келди. Михаил уларни пристанда кутиб олди ва ўзлари туғилиб-ўсган уйга бошлаб келди. Улар йўлда чурқ этишмади: Люса билан Илья тахтадан қилинган энсиз, лопиллаб турган йўлқадан, Михаил уларнинг ёнида, лой ғудда-ғудда бўлиб қуриб қотиб қолган ердан келарди. Қишлоқдагилар Люса ва Илья билан саломлашишарди-ю, аммо уларни гапга тутишмасди, одамлар ўтиб кетишар ва қизиқиб орқаларига қайрилиб қарашар эди. Деразалардан кампирлар ва болалар келганларга бақрайишарди, кампирлар эса чўқиниб қўйишарди.

Варвара укаси билан синглисини кўргач, ўзини тутиб туролмади:

— Ахир ойижонимиз... Ойи-жо-ни-миз!

— Э, бас қилсанг-чи,— деб уни Михаил яна тўхтатди.— Улгурасан ҳали!

Ҳаммалари кампирнинг каравоти олдига тўпланди — Михаилнинг хотини Надя ҳам, қизи Нинка ҳам шу ерда эди. Кампир қимир этмай ётарди, ё ҳаёти-

нинг охири бўлгани учунми, ё ҳозиргина жони узилганмиди — бадани совиб қолганди. Варвара дод деб юборди:

— Жони чиқибди-ку.

Ҳеч ким унга жим бўл демади, ҳаммалари қўрқиб қимирлаб қўйишди. Люся шоша-пиша кафтини кампирнинг очиқ оғзига тутди ва унинг нафас олаётганини сезмади.

— Ойна тутиш керак, — деб эслаб қолди у. — Ойнани беринглар.

Надя столга қараб югурди, йўл-йўлакай ойна парчасини этагига артиб, уни Люсяга узатди: у наридан бери ойна парчасини кампирнинг қони қочган лабларига тутди ва бир минутча ушлаб турди, ойна сал резаланди.

— Тирик, — деб енгил нафас олди у, — ойижонимиз тирик.

Варвара гўё бу гапни эшитмагандай яна йиғлашга тушди, Люся ҳам кўз ёши тўкиб, бир четга кетди. Ойна Нинканинг қўлига тушиб қолди. У кейин нима бўларкин деб ойнага қараб пуфлайверди, бироқ ўзини қизиқтирадиган бирон нима тополмагач, пайт пойлаб туриб, уни кампирнинг оғзига тутди. Михаил кўриб қолди-да, Нинкани ҳамманинг кўзи олдида туртиб-туртиб, хонадан ҳайдаб чиқарди. Нинканинг жариллаши Варваранинг йиғисини босиб кетди, шунинг учун у жим бўлишга мажбур бўлди. У хўрсиниб:

— Эҳ, ойижонимиз, ойижонимиз, — деб қўйди.

Надя, қаерга — шу ерга, столга дастурхон ёзайми ёки ошхонага жой қилайми, деб сўради. Ҳаммалари ойим безовта бўлмасин, яхшиси, ошхонага олиб бора қол дейишди. Михаил бир шиша ароқ, бир шиша портвейн олиб келди, ароқни ўзи билан Ильяга, портвейнни опалари ва хотинига қўйди.

— Татьянамиз бугун келмайдиганга ўхшайди, — деди у. — Уни кутиб ўтирмаймиз.

— Ҳа, бугун кўз тутмасак ҳам бўлади, тўғри, — деб унинг гапига қўшилди Илья. — Агар кеча телеграмма олган бўлса, бугун самолётга чиқади, шаҳарда бошқасига тушади. Ҳозир районда ўтирган бўлса ҳам ажаб эмас, кечаси эса бу ёққа машина бўлмайди, тўғри.

— Ёки шаҳарда.

— Эртага келади.

— Эртага албатта келади.

— Агар эртага бўлса, улгуради.

Михаил уй эгаси сифатида биринчи бўлиб қадаҳни кўтарди.

— Қани, олинглар, дийдор кўришганимиз учун олайлик.

— Уриштириб ичса бўладими?— Варваранинг қапа-лаги учиб кетди.

— Бўлади, бўлади, ахир бу поминки¹ эмас-ку.

— Унақа деманглар.

— Энди гапирсанг ҳам, гапирмасанг ҳам...

— Анчадан бери мана шунақа тўпланишиб ўтирма-гандик,— деди тўсатдан Люся маъюсланиб.— Фақат Татьяна йўқ-да. Агар Татьяна келса, ҳеч ким ҳеч қаёққа кетмагандай бўлиб қоламиз. Ахир биз доимо мана шу стол атрофида тўпланиб ўтирардик-да, хонада эса фақат меҳмонларга дастурхон ёзиларди. Мен ҳатто илгари ўтирадиган еримда ўтирибман. Варвара эса ўз жойида эмас. Сен ҳам, Илья.

— Қаёқда, ҳеч қаёққа кетмагандай эмиш-а!— Миха-ил хафа бўла бошлади.— Қораларингни бутунлай кўр-сатмай қўйдиларинг-ку. Варвара бўлса-ку: картошками ёки яна бирон нима керак бўлганда бир кўришиб қола-ди. Сизлар бўлсанглар, гўё бу ёруғ оламда йўқдай.

— Ҳа, энди Варвара яқин-да.

— Ҳа, сизлар нақ Москвадан келасизлар, ахир,— деб Варвара узиб олди.— Бир кунда пароходда етиб келасизлар. Бизни жигарликдан чиқариб қўйганларинг-дан кейин лоақал жим ўтирсанглар бўларди. Шаҳарлик бўлиб кетдинглар-да, энди қишлоқдагиларни назарла-ринг илмайди!

— Сен, Варвара, бунақа дейишга сира ҳақинг йўқ,— деди Люся қизишиб.— Шаҳарлигу қишлоқликнинг нима алоқаси бор бу гапга? Нима деяётганингни ўйлаб гапир.

— Ҳа, тўғри, бунақа дейишга Варварани ҳаққи йўқ. Варвара одам эмас. У билан гаплашиб нима баҳра топа-ринг? Шунчаки юрибди-да. Сингиллари-ю, укаларига опа бўлмай қолган. Қани, ўзинг айт-чи, уйга охири марта қачон келувдинг ўзи? Варвара одам эмас, Варвара келиб оёқсидан хабар олиб турибди, гарчи Варваранинг рўзғори сеникидан катта бўлса ҳам йилига бир неча марта келиб кўриб кетади. Энди ким айбдор, Варвара айбдор.

— Кўпдан бери келганинг йўқ, нимасини гапир-сан!— деб Михаил Варваранинг ёқини олди.— Сен ке-

¹ Поминки — русларда марҳумни хотирлаб қадаҳларни чў-қиниб қасбий ичишади. (Ред. изоҳи).

либ-кетганингда ҳали Нинкамиз туғилмаган ҳам эди. Илья бўлса-ку, охириги марта шимолдан кўчиб кетаётганида келувди. Ушанда Надя Нинкани энди кўкрагидан ажратган эди. Эсингдами, ўшанда сийнасига горчица сурган эди, роса кулган эдинг?

Ильянинг эсида бор эди, бош ирғаб қўйди.

— Иложи бўлмади, шунинг учун келолмадим, — деди Люся хафа бўлиб.

— Истасанг, келардинг, — деди Варвара ишонмай.

— Иложи бўлмади деганимдан кейин келардинг дейишингга бало борми? Соғлигимни мазаси йўқ, агар отпускада қараттирмасам, кейин йил-ўн икки ой касалхонама-касалхона югуриб юраман.

— Ҳа, энди нима кўп, баҳона кўп.

— Баҳонанинг бунга нима алоқаси бөр?

— Шунчаки айтдим-қўйдим-да. Сизларга гапириб ҳам бўлмайди. Катта одам бўлиб кетгансизлар.

— Бас қилинглар, — деди Михаил. — Яна биттадан олайлик. Айниб қолмасин тагин, а?

— Э, бўлди, — деб огоҳлантирди Варвара. — Сиз, эркакларга ичкилик бўлса бас. Ойимиз ўлим тўшагида ётибдию булар бўлса кайф-сафо қилиб ўтиришибди. Мабодо ашула айтманглар тагин.

— Ҳеч ким ашула айтмоқчи ҳам эмас. Аммо ичиш мумкин. Қачон мумкину қачон мумкин эмаслигини ўзимиз ҳам биламиз — ёш бола эмасмиз.

— Вой-буй, сенларга гапирсангу қочиб кетаверсанг.

Улар бундан эллик йилча бурун марҳум оталари ясаган узун ёғоч стол атрофида мана шу хилда гаплашиб ўтиришарди. Улар алоҳида-алоҳида ватанли бўлиб кетганларидан кейин бир-бирларига жуда кам ўхшар эдилар. Агар Варварага қарасанг, у буларнинг онасига ўхшарди, бўлмаса-ку ўтган йили элликдан ошган эди, аммо башараси жуда қари кўринарди, ўзи ҳам кампирга ўхшаб қолганди, уларнинг зотида ҳеч ким бунақа семиз, йўғон, тепса-тебранмас эмасди. У бир жиҳатдан онасига тортганди: у ҳам бирин-кетин туғиб ташлайверарди, аммо Варвара туға бошлаган вақтга келиб болаларни ўлимдан сақлаб қолишни анча ўрганиб олишганди, бу пайтда ҳали уруш-пуруш деган гап ҳам йўқ эди. Шунинг учун уларнинг ҳаммаси соғ-саломат эди, фақат бир ўгли турмада ўтирганди. Варвара болаларининг роҳатини жуда оз кўрди: улар ўеиб-улғайгунча унинг она сути оғзига келди, бир кунгина тинчлик йўқ эди, болалар-ку, ҳозир всяга етган, аммо ҳозир ҳам ўша-ўша

қийналиш, уриш-жанжал бор. Ана шу болаларнинг орқасидан у бемаҳал қариб қолганди.

Кампир Варварадан кейин Ильяни, кейин Люсяни, Михаилни, энг охирида эса ҳозир Киевдан келишини кутишаётган Татьянани туққан эди.

Ильяни бўйи пастлиги учун то армияга олишгунларича Илья пакана дейишарди, ҳолбуки қишлоқда баланд бўйли бошқа Илья йўқ эди, шу-шу бу лақаб унга ёпишиб қолди. У шимолда ўн йилдан ортиқроқ яшагани учун сочи жуда кўп тўкилиб яйдоқ бўлиб қолганди, боши ҳаво яхши бўлган кунларда худди артилган тухумга ўхшаб ялтираб турарди. У ўша ерда, шимолда уйланди, аммо хотиндан унча бахти йўқ экан, чуви чиқиб қолди, у эс-ҳушли, оддийгина, бўй-басти ҳам ўзига мос хотин олди, бирга тура бошлаганларидан кейин хотини ўзига нисбатан бир ярим баравар келадиган бўлиб семирди, шундан кейин хотиннинг тили чиқиб қолди, ҳатто қишлоққа ҳам хотини Ильяга жуда зуғум қилармиш деган гап етиб келди.

Люся ҳам қирқдан ошиб қолганди, аммо ҳеч ким уни қирқдан ошган демасди: у бу ердагиларга қараганда бошқачароқ — юзи тиниқ, тоза, силлиқ, худди фотосуратидагига ўхшарди, кийимни ҳам пала-партиш киймасди. Люся уруш тугаши билан қишлоқдан кетганди, орадан ўтган шунча йил ичида шаҳарликлар сингари ўзига қараб юришни ўрганиб олганди, албатта. Ҳа, шунини ҳам айтиш керакки, болалари бўлмагандан кейин бошқа қанақа ташвиши ҳам бор дейсиз? Худо Люсяга фарзанд бермаганди.

Михаил эса Ильяга сира ўхшамасди — сочлари лўлиларникига ўхшаш қалин, жингалак эди, соқоли ҳам гажак-гажак бўлиб буралиб турарди. Унинг юзи ҳам қора эди, аммо бу қоралик офтобдан, қишда совуқдан эди — ёзда дарёда юк ортарди, қишда эса ўрмонда дарахт кесарди — йил-ўн икки ой у очиқ ҳавода юрарди.

Мана шундай қилиб улар узун стол атрофида жони узилаётган оналарига халақит бермаслик учун гаплашиб ўтиришарди, улар шу оналарини деб келган ва бир неча йилдан бери қадрдон уйларида биринчи марта йиғилишган эди. Фақат Татьяна камлик қилиб турарди. Михаил билан Ильянинг ичадиган нарсаси бор эди, аёллар қадаҳларини нари суриб қўйишди-да, аммо туришмади — улар бу учрашув, гап-сўзлардан, бугун кўриб турган барча нарсаларидан бўшашиб, эртага бошларига тушадиган ҳодисадан қўрқиб ўтиришарди.

— Биратўла Володькага ҳам телеграмма жўнатсам бўларкан,— деди Михаил.— Ҳозир ёнимизда ўтирган бўларди. Ҳозир қанақа бўлиб кетганикин, жуда кўргим келяпти.

— У ҳозир қаерда?— сўради Илья.

— Армияда, иккинчи йили ҳам тугай деб қолди. Ёзда отпускага бораман деб ваъда берувди, аммо бирон гуноҳ қилиб қўйди шекилли, жавоб беришмади. Бўлинмадан биттаси постни ташлаб кетиб қолибди, командир бўлганим учун мени жазолашди, деб ёзибди, балки ўзи бирон бало қилиб қўйганми, бирон иш қилиш қийин эканми у ерда. Сен нима дейсан, бувимнинг тоби йўқ экан, деса, жавоб беришармикин-йўқмикин?

— Жавоб беришлари керак.

— Кеча телеграмма берсам бўларкан. Жуда аҳмоқлик қилибман-да. Қандай ёзсам, қилдан қийиқ қидирмасдан жавоб беришаркин деб ўйлаяпман. Нима бўлгандаям набира-да, ўғил эмас.

— Бувингни аҳволи ёмон, тез етиб кел, деб ёзсанг, бўлаверарди,— деб маслаҳат берди Варвара.

Ўғли кетиб ҳаловатини йўқотган Надя ҳозир ўғлини шундоққина олдида кўргиси келиб, аъзойи бадани тортишиб кетди.

— Мен унга шунақа дегандим, аммо у кошки гапга қулоқ соладиغان одам бўлса?

— Бир оз сабр қилинглар энди,— деди Люся.

— Ҳа, кутган маъқулроқ. Бўлмаса ҳамма ишни расво қилиб қўйиш мумкин. Кейин дарров гап шундай-шундай, деб ёзасизлар. Кўмиш маросимига жавоб беришлари керак.

— Вой-вой, вой-вой-ей,— деб хўрсинди Варвара.— Шуни ўйламабсизлар, ақлларингга келмабди. Ахир ҳаммамизнинг онамиз биттагина-ку, мана оқибати.

— Сенга нечта она керак ўзи?— деди ҳим-ҳимлаб Илья. Варвара хафа бўлди.

— Тавба, худди ўгайга ўхшайсан-а! Гапингни турган-битгани пичинг-а! Мени жинни қилмоқчи бўляпсан шекилли. Аммо мен сенчалик аҳмоқ эмасман. Пичинг қилмасанг ҳам бўлади.

— Мен ҳали ҳам сэни аҳмоқ деяётганим йўқ. Намунча сапчимасанг?

— Ҳа, демайсан-а!

Люся Надядан секингина сўради:

— Тикув машиналаринг борми?

— Борликка бор-а, аммо тикадими-йўқми билмайман. Кўпдан бери тутганим йўқ.

— Бугун у ёқ-бу ёқни титкиладим, аксига олгандай биттаям қора кўйлагим йўқ экан,— деб тушунтирди Люся.— Физиллаб бориб магазиндан газлама олдим у аммо тикишга сира вақт бўлмади, фақат бичиб келдим. Шу ерда тикишга тўғри келади.

— Бугун биткизолмайсиз-ов.

— Битказаман, мен тез тикаман. Кейин, ҳамма ётгандан кейин, шу ерда — ошхонада тикаман.

— Хўп, бўпти, олиб келай, ўзингиз кўрарсиз.

Улар ётишдан олдин яна оналари олдига тўпланишди, улар анигини билиб ётишмоқчи эди. Люся кампирнинг қон томирини бир амаллаб топиб, ушлаб кўрди — кампирнинг жони билинар-билимас эди. Михаил чидаб туролмади, онасини елкасидан ушлаб қимирлатди, шу пайт ногаҳон кампирнинг ичидан инграш бўлиб инграш эмас, хуррак бўлиб хуррак эмас, гўё умуман оналарининг эмас, бегона бир овоз чиқди, гўё ўз иши билан кампирга чанг солиб турган ажал уларни жеркиб бергандек эди. Ҳаммалари Михаилга қараб жим дейишди, аммо бу овоздан ҳаммаларининг ўтакалари ёрилиб кетди, ҳатто Нинка ҳам онасининг пинжига кириб, писиб қолди.

— Лоақал эрта чошгоҳгача турсаям майлийди,— деди пиқиллаб Варвара ва жим бўлиб қолди.

Улар ётишга тараддуд кўра бошлашди. Хона кенг-мўл эди, аммо қишлоқ одатига кўра ўртасидан иккига ажратилганди: бир томонида кампир ётарди, иккинчи ярмида Михаилнинг оиласи яшарди. Надя ўзи билан Михаилга полга ўрин солди, ўзининг каравотини эса Люсяга берди. Варварага эса буклама каравот топилди, уни, онамиздан хабардор бўлиб ётсин, деб кампирнинг бўлмасига қўйишди. Ильяга ҳам ўша ерга ўрин солиб беришмоқчи бўлишди-ю, аммо у мен мўрчада ётаман деди. Михаилнинг мўрчаси озода эди, қурум босган, сасенқ эмасди, ўзи ҳам гов ёнида эди. Ильяга остига тўшашга нўстин, фуфайка, устига эса кўрпа беришди, у агар бирон гап бўлса дарров уйғотинглар, деб чиқиб кетди.

Кампирнинг бўлмасидаги электр чироқни ўчиришиб, лампа ёқишди. Лампа кечаси билан ёнишини назарда тутиб, пилтасини пасайтириб қўйишди.

Надя машинани топиб келди-да, уни ўзлари ўтирган ўша стол устига қўйди, шундан кейин Люся аввал бир

парча латта қўйиб, унинг юришини текшириб кўрди, машина яхши тикарди.

— Энди ёт,— деди Люся Надяга.— Иложи борида ухлаб ол. Ким билади кечаси нималар бўлади.

Надя кетди. Михаил пичирлаб ундан бир нимани сўради, у ҳам пичирлаб бир нима деб жавоб берди.

Машина қаттиқ тиқир-тиқир қилди, шу боисдан Люсянинг ўзи ҳам қўрқиб кетди-да, тутқичини қўйиб юборди, машинанинг тик-тики худди отишма овозидай туюлди. Эсхонаси чиқиб кетган Варвара оёқ яланг югуриб кирди, аммо Люсяни кўриб, сал ҳовуридан тушди.

— Ўзингга шукур, эй худойим! Нима экан деб ўйлабман. Аъзойи баданим титраб кетди. Намунча сенга шунчалик зарур бўлиб қолди?

Люся жавоб бермай тикаверди.

— Нима бало, азага мўлжаллаб қора тикапсанми?

— Сенга ҳам тушунолмайд қолдим, наҳотки кўриб туриб шуни сўраш керак бўлса?

— Хўп, нима бўпти, мен нима дедим сенга?

— Ҳеч нима.

— Тикавер, бир нима деганим йўқ-ку сенга. Ёнинг-да бирпас ўтирай, кейин кетаман. Сенга халақит бермайман.

Варвара курсини яқинроқ суриб, унинг ёнига ўтирди. Варвара ечиниб ўтирмади, у шунчаки пайпогининг ҳалқасини бўшатиб тушириб қўйди, оёқларига ёпишиб турган пайпоқлари тиззасидан пастда осилиб турарди.

Қаердадир—олисдаги дарёда пароход кетма-кет бир неча марта бўғиқ гудок берди.

Варвара бошини кўтариб диққат билан қулоқ соларкан, афти бужмайиб кетди:

— Нега ҳадеб чинқиряпти?

— Билмасам. Битта-яримтага сигнал бераётгандир-да.

— Сигнал берадиган бошқа жой қуриб қолибдими. Ҳамма ёқни бузиб юборди-ку.

У яна бирпас ўтирди-да, истар-истамас ўрнидан турди:

— Борай энди. Сен ҳали кўп ўтирасанми?

— Тикиб бўлиб ётаман.

— Бугун ётмасак ҳам бўларди, уҳ, ётмасак бўларди,— деди Варвара бошини чайқаб.— Гаплашиб ўтирсак бўларди, зорикмасдик. Кўнглим сезяпти: бир гап бўлмасайди ишқилиб.

Варвара кетди, аммо кўп ўтмай қайтиб келди, Люсяни кўриштириб, деворга суянди.

— Нима гап?— сўради Люся.

— Ё менга шунақа туюлди, ёки рост. Бор, бориб қара-чи.

Люся ишонмади, аммо ишонмайман, деб айтишга оғзи бормади, онасидан хабар олгани кетди. У онасининг қўлини ушлади, аммо орқасидан Варваранинг хириллаб оғир-оғир нафас олаётганини эшитди. Варварани ҳайдаб юборишга тўғри келди, шундан кейингина, шунда ҳам анчадан сўнггина у кампирнинг қон томири худди бир неча юз километр нарида юз бериб, яна йўқ бўлиб кетган турткига ўхшаб жуда секин ураётганини аранг пайқаб олди. Назарида ўтган сафаргига қараганда бу сафар қон томирининг уриши яна ҳам заифлашиб, шунда ҳам бир текисда кетма-кет эмас, аҳён-аҳёндагина ураётган-дек эди.

— Сен бориб ёт,— деди Люся опасига ачиниб.— Мен то тикишимни тугатгунча хабар олиб тураман, кейин сени уйғотаман.

— Э, ҳозир уйқу келарканми?— деди Варвара болалар сингари зорланиб.— Илья айёр экан, билганларингни қилинлар дедию кетди-ворди. Э, энди уйқуга бало борми? Энди нима қилиш керак, нима қўйиш керак деб ўйлайвераман. Яхшиси, сени ёнингда ўтира қолай.

— Утирсанг, ўтиравер.

— Миқ этмай ўтираман.

У яна Люсянинг ёнига ўтирди-да, хўрсиниб, газмолни ушлаб кўрди, унинг тикишини томоша қилди.

— Кейин бу кўйлакни қайтариб олиб кетасанми-йўқми?— сўради у.

— Нима эди?

— Агар олиб кетмасанг, менга бера қол демоқчи-ман.

— Бошингга урасанми? Ахир бу кўйлак сенга сиғмайди-ку.

— Ўзимга эмас. Қизимнинг бўйи сенга етай деб қолди. Унга жуда лойиқ келарди.

— Нима, қизингни киядигани йўқми?

— Ҳа, очигини айтсам, йўқ ҳисоби. Кўйлаги бор эди, аммо ҳаммаси ҳам жуда эскириб, тўзиб қолди. Ўзинг биласан, қиз бола ясан-тусанни яхши кўради.

— Қора кийим ясан-тусанга бўларканми?

— Қизим унақа инжиқ эмас. Ёгин-сочинда кийиб юрарди. Ёмғирда гулли кўйлакда юрмайсан-ку ахир.

Люся ваъда берди:

— Кетаётганимда бераман.

— Унга холанг берди деб айтаман,— деди хурсанд бўлиб Варвара.

— Нима десанг, ўзинг биласан.

Улар жим бўлиб, Люся машинани тўхтатгач, Михаилнинг бўлмасидан бировнинг хуррак отгани эшитила бошлади. Варвара диққат билан қулоқ солди:

— Ким бўлдийкин?— хуррак кучайгандан кейин жаҳли чиқди:— Вой уятсиз-ей. Зап вақтини топибдида. Одамларда на шарм-ҳаё, на инсоф бор. Яна ўғил эмиш-а.— Варвара жим бўлди ва тўсатдан ялиниб-ялворди:— Юр, яна бир хабар олайлик. Бир ўзим қўрқаман.

Кампир бояги-боягидай эди: на ўлигу на тирик. Унинг аъзойи бадани совиб қолганди, фақат узоқ умр кўришга ҳиддатли куч олган юраги ҳали базўр тепиб турарди. Аммо унинг кўпга бардош беролмаслиги шундоққина кўриниб турарди. Нариси билан эрталабгача етиши мумкин эди. Люся то кўйлагини тикиб бўлмагунча Варвара ётмади. Шундан кейин ҳам Люся ўз каравотини опасига беришга мажбур бўлди, ўзи эса буклама каравотда ётди — шундай қилмаса Варвара бари бир уни ухлагани қўймас эди.

2

Фурсат етиб тонг ҳам отди, атроф ёриша бошлади, аммо қуёш чиқмасдан олдин дарё томондан қуюқ, қалин туман босиб келди-ю, туманда ҳамма нарса ғойиб бўлиб, кўринмай қолди. Қишлоқда сигирлар аянчли маърашарди, хўрозлар кекирдақларини йиртиб қичқиришарди, одамларнинг худди балиқ сувни шалоплатаётганга ўхшаш қисқа, бўғиқ овозлари эшитиларди — ҳаммаёқ оппоқ, ҳавонинг заҳри томчилаб турарди, бундай ҳавода ўзингдан бошқа нарсани кўролмайсан. Ҳаво ўзи анча кечикиб ёришди, бунинг устига туман тушди-ю, расво қилди, пайпасланиб юришга мажбур этди.

Кампирнинг уйда ҳаммадан олдин Надя турди. Яқин-яқингача ҳам қайнонаси сигирнинг маъраганини эшитиб, уни уйғотарди, шунинг учун Надя гарчи уйғоқ бўлса ҳам бари бир қайнонаси ўз каравотида ётиб уни чақирганидан кейингина ўрнидан турарди. Мана, ҳозир ҳам у дарров ўрнидан тургани йўқ, аксинча, гарчи у кампирнинг чақирмаслигини билса-да, унинг овозини кутди. Кампирнинг овози эшитилмади, аммо соғилмаган сигир чўзиб мўърарди, шу боисдан Надя туришга мажбур бўлди. Кампирни бир зум ҳам эсидан чиқармаган, аммо унинг тирик ё ўликлигини билишдан қўрққан

Надя секингина кийинди ва биқиниб хонадан чиқди-да, даҳлиздаги миҳдан сут соғиладиган идишни олди.

Унинг кетидан эрта туришга ўрганиб қолган Варвара ҳам турди. Қараса Надя йўқ, бошқалар эса ухлаб ётибди, у полда ухлаб ётган Михаилни уйғотиш учун кетма-кет беш мартача қаттиқ-қаттиқ ва оғир-оғир хўрсинди, у ҳар хўрсинганда охирини чўзиб инграб қўярди. Аммо Михаил ҳатто қимирламади ҳам. Шунда Варвара яна хўрсинди, аммо хўрсинганини ўзи ҳам пайқамай қолди, тириклар гўё тил бириктиришгандай донг қотиб ухлаб ётган уйда уни ваҳима босди. У битта-яримтасига ўзини сездириб қўймасликка ҳаракат қилиб, оҳиста, ҳадиксираб, кампир ётган иккинчи бўлмага ўтди ва эшик олдида тўхтади. Уйда кириш эшигидан бошқа эшик йўқ эди, фақат эшик ўрни бор эди. Варвара нимқоронги хонага чўчиб тикиларкан, шу ерда туриб қолди. У кампирнинг юзини кўра олмади, уни каравот суянчиги тўсиб турарди, аммо адёл остида тирикми-ўликми бир нима бор эди, лекин юриб боришга, унга қарашга Варваранинг юраги дов бермади, шунинг сабабдан у бош қашигга қўл тегмай қолган пайтда шошиб қолмаслик учун аввал ҳовлига чиқиб бўшаниб келиш керак, деб ўйлади-да, орқасига қайтди. Варвара ташқаридан Надя билан бирга қайтиб келди. Надя ошхонада сутни докадан ўтказишга киришди, Варвара ҳам шу ерга кириб Надянинг атрофида ивирсиб юрарди. Стол устида машина Люся қандай қолдирган бўлса, шундайлигича турарди, шунинг учун Надя шивирлаб сўради:

— Кечаси тикдими-йўқми?

— Тикди,— деб жавоб берди Варвара ҳам шивирлаб.— Баъзи икир-чикири қолди шекилли.— Шундан кейин у ортиқ чидаб туролмай ялинди:— Юр, бориб уйғотайлик уни, сира бўлмапти.

— Ҳозир, сутни элтиб қўяй.

Варвара даҳлизда Надянинг кетидан худди соядек эргашиб юрарди, Надя яна ошхонага кирди, чунки бир банка қолиб кетибди, уни олиб олиш эса Варваранинг эсига ҳам келмаганди, у шунчаки у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Ниҳоят Надя бўшади ва қўлини латтага арди-да, биринчи бўлиб кампирнинг бўлмасига кирди.

Люся ухлаб ётарди, ухлаб ётгани шундоққина кўри-ниб турарди, аммо кампир хусусида ҳеч ким бунақа деб айтолмасди. Надя қайнонасига нигоҳ ташлади-ю, дарров кўзини бир четга олди, Варвара эса қарашга қўрқиб, Люсяни қимирлата бошлади. Люся дарров

кўзини очди-ю, шу ондаёқ сакраб турди, унинг турткисидан буклама каравот бир томонга сурилиб кетди.

— Нима гап?— сўради Люся.— Нима гап?

Барваранинг ўпкаси тўла бошлади;— Билмайман. Ўзим ҳам билмайман. Сен ўзинг бир қара.

Люся ўзига келиб, қўллари билан сочларини силаб, тартибга солди, ёнидаги курсида ётган халатини кийиб олди ва онасининг олдига келди. Жон бор-ўқлигини аниқлашни ўрганиб олган Люся кампирнинг қўлини кўтарди-ю, шу ондаёқ туширди ва орқасига тисарилди; кампир ногаҳон аянчли ингради-да, яна жим бўлиб қолди. Варвара саннашга тушди:

— Ойижоним, жон ойижоним! Кўзгиналарингни очсанг-чи!

Михаил иштончан югуриб келди. Уйқусираб нима гаплигини тушунолмасдан сўради:

— Узилдими? Эҳ, онажон, онажон... Володькага телеграмма бериш керак.

— Нималар деясан?!— деб уни тўхтатди Надя.— Нега бунақасан-а?

Люся онасининг қон томирини ушлаб кўрди-да, енгил тортиб деди:

— Тирик.

— Тирик?!— Михаил Варварага ўгирилди-да, қизишиб деди:— Ундай бўлса нега сен ув тортиб, аза тутяпсан? Бор, кўчага чиқ, Нинкани уйғотиб юборасан! Зап нағмани бошлапсан-да.

— Секинроқ!— деди Люся.— Ҳаммаларинг бу ёққа келинглар.

Унинг ўзи эса нонуштагача, Надя картошка қовуриб келгунича ўтириб, янги кўйлагининг ёқасини чатиб, тугмасини қадади, тугмаларни ҳам шаҳардан ўзи билан олиб келганди.

Варвара кўз ёши қилиб мўрчага борди, Ильяни туртиб уйғотиб:

— Ойижонимиз тирик, тирик,— деди.

Илья тўнғиллаб:

— Тирик бўлса, нега уйғотдинг?— деди.

— Сени хурсанд қилай дедим-да.

— Калла пишгандан кейин ҳам айтсанг бўларди-ку. Сен бўлсанг каллайи саҳарлаб уйғотиб юрибсан.

— Каллайи саҳар қолдими. Бу туман-ку.

Туман анчагача, то соат ўн бирларгача тарқалмади, кейин қандайдир бир куч уни юқорига кўтарди. Шу заҳоти қуёш ловиллаб, чарақлаб кетди. Ҳаммаёқ нурга

ғарқ бұлиб, борлиқ жилва қилди. Сентябрь бошланган бұлса ҳам, аммо ҳали куз ҳиди келмасди, ҳатто полизлардаги картошка палаклари кўм-кўк эди, ўрмонда эса унда-бундагина жазирама иссиқ куйдирганга ўхшаш жигарранг доғлар кўзга кўриниб қоларди.

Кейинги йилларда ёз билан куз худди ўрин алмаштиргандек эди: Июнь, июль ойларида ёмғир қуяди-ю, кейин эса Покровгача¹ ҳаво очиқ, кунлар ёруғ бўлади, ҳавонинг бунақа бўлиши бир жиҳатдан яхши, чунки очиқ, ёруғ, аммо иккинчи томондан ёмон, сабаби — ҳамма нарса ўз вақтида бўлгани яхши-да. Мана энди хотинхалажлар картошкани қачон қазиб олишни ўзларинг билиб олаверинглар: эски ҳисобга қараганда қазиб оладиган вақт бўлган, аммо бошқа жиҳатдан эса ҳозирча ҳаво яхши бўлиб турганида кўз қиймайди, яхшилаб ётилиб пишсин дейди киши. Картошка ёзда, худди сувда сузган балиқдек сув ичида ётганида қаёқдан ҳам етилиб пишади дейсиз. Бордию кутишса, бирдан ҳаво айнисада, шариллатиб ёмғир қуйиб қолса, кейин билч-билч лойнинг ичидан қазиб олиб бўпсиз. Бир қазиб олгилари келади, бир кутиб тургилари, нима хаёну нима зиёнлигини ҳеч ким билмайди. Пичан ўриш ҳам шунақа: баъзилар эски ҳисобга биноан пичан ўриб қўйди-ю, аммо ёмғирда ҳаммасини чиритиб юборди, баъзилар эса ана чиқаман, мана чиқаман, деб ичиб олиб маст-аласт бўлиб юрди-ю, қайтанга фойда қилди. Ҳаволар ҳам эсини еган кампирга ўхшаб айнаб қолган шекилли. Одамлар об-ҳавонинг бу аҳволга тушишига, денгизлар сабабчи, чунки қайси бир дарёга қараманг, денгиз қуриб ташланган, дейишарди.

Эрталаб Надя ҳозиргина қазиб келинган янги картошкадан қовуриб келди, унинг ёнига чуқур товоқчада тузланган рижикдан² қўйди, уни кўриб Люсянинг кўзи ўйнаб кетди-да:

— Вой рижик! Асил рижиклар-а! Мен бўлсам бу ёруғ оламда шунақа нарса борлигини ҳам эсимдан чиқариб юборибман, емаганимга юз йилча бўлди ўзиям. Ҳатто ақл бовар қилмайди,— деди.

— Рижик — асил нарса-да ўзи,— деди Илья лабини чўпиллатиб.— Бу сизларга анов-манов нарса эмас. Агар шу рижикларнинг ёнида яна бир нимаси бўлганда эди, унда кўраверардинглар!

¹ Дастлабки қорғача (Тарж. изоҳи.)

² Қўзиқориннинг бир тури. (Тарж. изоҳи.)

— Нега буни кеча қўймадинг-а,— деб Михаил Надяга ёзгирди.— Ичкиликка жуда кетарди-да. Ҳа, аттанг-а, аттанг! Надя қизариб, меҳмонларнинг кўнглини топганидан суюниб, тушунтирди:

— Мен кеча қўймоқчи бўлдим у аммо ҳали яхши туз емаган бўлса керак деб ўйладим, ахир ўзини ҳам яқинда тузловдим-да. Эрталаб кириб татиб кўрдим, қарасам бинойдай. Кейин кел, олиб борай, битта-яримтага маъқул келар-ку, деб ўйладим. Агар ёққан бўлса, олинлар, енглар.

— Таги мўлми ўзи?

— Озгина бор. Теришга вақт йўқ, иннайкейин ким ҳам терарди. Одамлар ташигани-ташиган, ҳар куни кўраман, мени бўлса қўлим сира тегмайди, гоҳ у, гоҳ бу иш чиқиб қолади. Шу ёз бор-йўғи икки марта бордим, шунда ҳам шу яқин атрофга чиқдим.

— Илгари фақат Татьянамиз рижик теришни яхши кўрарди,— деб эслади Люся.— Қаерда борини биларди. Мен бир марта у билан бирга борувдим, унда ҳали кичкина қизча эди, қарасам, ҳаш-паш дегунча бир челақ териб қўйибди. Мен ундан: «Буларни қаердан тердинг?»— деб сўрасам, у: «Шу ердан»,— дейди. Мен унга: «Булар нега сенга кўринади-ю менга кўринмайди»,— десам, у:— «Билмасам»,— дейди. Мен унга: «Сен буларни бирон ердан олдин териб, яшириб қўйгансану энди менга кўрсатяпсан-да»,— дедим. Татьяна хафа бўлиб ёнимдан кетиб қолди. Шунда уйга бошқа-бошқа қайтиб келдик, у бир челақни тўлдириб олиб келди, меники челақнинг таггинасида.

— У сираям бир бошдан териб кетавермасди,— деб изоҳ берди Михаил.— Агар майда бўлса — қолдирарди, эртанисида бориб қарасаки қатта бўлиб қолибди. Ҳаммаси эсида турарди. У мени ҳам бир марта жон-қолимга қўймай олиб борувди. Мен кўринганини тезроқ терсаму уйга жўнасам, дедим-да, теришга тушдим. У бўлса майдаларини ҳам тераётганимни кўриб қолди-ю, менга ёпишиб кетди. Бир куни ўрмонда айтишиб қолдик. Мен кўпроқ подосиновик¹ теришни яхши кўрардим—тез терасан, улар тўп-тўп бўлиб ўсади-да.

— Ҳаммамиздан ҳам ичимизда Илья қўзиқоринни яхши терарди,— кулди Люся.— Челақка босиб ўт соларди-да, устидан бир нечта қўзиқорин ташлаб қўярди, гўё челақ тўла қўзиқорин.

¹ Қўзиқориннинг бир тури (Тарж. изоҳи.)

— Ҳа, шунақа бўлувди,— деб бажонидил тан олди Илья.

— Эсларингдами, ойим бир куни ҳаммамизни юқори дарёнинг нариги ёғига сассиқ пиёз тергани юборган эди? Уша ерда аллақандай ботқоқ бор эди, пиёз эса ботқоқ дўнгликларида ўсарди. То териб бўлгунимизча шалаббо бўлиб, балчиққа қорилиб кетардик — кўрган кишининг кулгиси қистарди. Қопларни қуруқ ерга қўярдик-да, дўнгликдан дўнгликка сакрардик. Тагин, ким кўп теришга мусобақалашардик-а, ҳатто бир-биримизникини ўғирлардик. Саримсоқ пиёз тергани эса ўша ердagi юқори дарё рўпарасидаги оролга сузиб ўтардик...

— Қорақарағайзорга,— деди Михаил.

— Ҳа. Қорақарағайзорга,— ўша ерда колхозга пичан ҳам ўриларди, ўрим пайтида бутун қишлоқ кўчиб борарди ўзиям. Пичанни қандай тўплаганим ҳали ҳам эсимда: иссиқ эди, ўргимчаклар чақарди, сочларим орасига, ичимга хашак кириб кетарди...

— Ургимчак эмасдиру сўна бўлса керак,— деб тўнғиллади Варвара.— Ургимчак бурчак-бурчакларга ин солади, аммо чақмайди.

— Сўна бўлса бордир. Бари бир уларнинг номи қандайдир бошқача, бу ерда шунақа дейишади. Ўзимиз учун биз бошқа оролдан пичан ўрардик... Уша оролнинг нима деб аталишини ҳозир эслайман, унинг ҳам номи дарахт номида эди.— Тилоғоч.

— Ҳа, Тилоғоч. Эҳ-ҳе, у ерда қорағат жуда кўп эди-да! Мевасининг кўплигидан буталари ерга ётиб қоларди. Еяверасан, еяверасан, кейин ҳатто тилларинг оғриб, тишларинг қамашиб кетарди, қорағатлар йирик-йирик, ширин эди. Бир соатда бир челак терардинг. Ҳозир ҳам у ерда қорағат кўп бўлса керак.

— Э йў-ўқ, қаёқда дейсиз!— Надя қўл силтади.— Уша буталар қолмади ҳисоби. Леспромхоз бўлгандан кейин ҳаммасини олиб кетишди. Гоҳо кўнглинг тусаганди, қидириб-қидириб аранг топасан...

— Афсус, афсус!

— Тешаликдаги четанлар озмунча мева қилармиди! Улар ҳам йўқ. Моллар топтаб юборди, одамларнинг эса сира парвосига келмайди.

— Нега шунақа қиласизлар ахир?

— Ым қилади? Худди қайтиб бормайдигандай олиб кетишяпти. Бутаси билан бўлса бутаси билан, барги билан бўлса барги билан олиб кетишяпти.

— Хайр, рижик бор деяпсизларми?

- Бу йил рижик бор, одамлар олиб келишяпти.
- Бориб лоақал рижик олиб келиш керак экан.
- Рижикка борса-ку бўларди-я, аммо телеграммасиз келиш керак эди-да,— деб Варвара узиб олди.

Бу гапдан Люсянинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сен, Варвара, сира гаплашиб бўлмайдиган бўлиб қолибсан-ку. Биров бир нима деса, дарров гапидан қийиқ топиб, ундоқ эмас, бундоқ дейсан, сира гап тўғри келмайди сенга. Катта бўлганинг учун ҳар бир сўзимиздан қийиқ топиб, бунақа деяверишинг яхши эмас-да, ахир. Ҳаммамиз ҳам кап-катта, кап-катта бўлиб қолдик, шуни унутма, қолаверса, нима қилаётганимизни тушунсак керак. Нима деган гап ахир бу?

— Сенга ҳеч ким ҳеч нима деяётгани йўқ, билмадим, нега мендан жаҳлинг чиқади.

— Яна менинг жаҳлим чиқармиш-а!

— Нима, бўлмаса менинг жаҳлим чиқдимми?

— Қўйинглар, овқатдан олинглар,— деб Надя илтижо қила бошлади.— Бўлмаса картошка музлаб қолади. Совигандан кейин маза қоладими унда. Рижикни бўлса мақтадинглар, мақтадинглару ўзларинг олмайсизлар, олинглар, тушликка ҳали узоқ.

— Татьяна келиши керак. Яна бир тўпланамиз-да.

— Ҳа, тушга етиб келиши керак.

— Агар райондан бўлса, вақтлироқ ҳам келиши мумкин.

— Меҳмонхонадами ёки бировникидами ётиб қолган-да, бизникига кирмаган, ҳазар қилган,— элдан бурун шикоят қилишга тушди Варвара.

— Йўқ, Татьяна албатта киради,— деди Михаил.— Татьянамиз жуда содда.

— Содда эди, қани келсин, кўрайлик-чи, қанақа бўлиб кетганин,— деб гапида туриб олди Варвара.— Неча вақтдан бери уйга келгани йўқ.

— У ҳаммамиздан олисда туради, у ёқдан келишининг ўзи бўладими.

— Уша ёққа бор деб биров буюрибдими унга? Агар унга ҳарбий керак бўлса, шу яқин ўртадан топса ҳам бўларди, ҳозир ҳарбийлар ҳамма ерда ҳам бор. Худди эр уруғига ўт тушгандай ҳеч қаёққа қарамай кетди-қолди.

Люся секингина бошини сарак-сарак қилди.

— Яхшиси Варварамиз билан баҳслашмайлик. У доимо ҳақ.

— Ана шунақа, тўғри гапни ёқтирмайсизлар.

— Мана кўрдингларми, шу-да,— Люся столдан турди, миннатдорчилик билдирди:— Раҳмат, Надя. Рижикларни маза қилиб едим-да.

— Сиз унга деярли қўл ҳам урмадингиз-ку. Раҳмат айтишнинг ҳожати ҳам йўқ.

— Менга шу ҳам кўп. Бунақа нарса эсимдан чиқиб кетгани учун ошқозонимга тўғри келмайди, шу боис бундай нарсани кўп ейишдан қўрқаман.

— Рижик ичкетар қилмайди,— деди Варвара бўғмига тушиб.— Бу қоринга сира зиён қилмайди. Узимдан қиёс-да, болаларим ҳам рижик еб югурганини билмайман.— У Люсянинг нега оҳ-воҳ қилиб туриб кетганини тушунолмади, шунинг учун иниларидан сўради:— Нега унақа қилиб кетди?

— Қим билади.

— Чурқ этиб оғзингниям очолмайсан-а.

— Сен у билан бунақа эмас, шаҳарчасига, интеллигентчасига гаплаш-да,— кулиб маслаҳат берди Илья.

— Мен шаҳарчасига муомала қилишни билмайман, умрим бини бўлиб шаҳарга бор-йўғи бир марта борганман, хўш, у-чи, ўзи ҳам қишлоқдан чиққан-ку, мен билан қишлоқчасига гаплашса ҳам бўларди.

— Балки эсидан чиқариб юборгандир.

— У эсидан чиқарган бўлса, мен ўргана олмадим, хўш, энди нима қилайлик, бир оғиз ҳам гапирмайликми?

Нонуштадан кейин Михаил билан Илья чеккани пиллапояга чиқиб ўтирди. Ҳаво очилиб кетди, осмон туман билан бирга чекиниб, борган сари юқорилаб борарди, увода булутлар орасидан кўричаётган мовий кўкка энди инсон кўзи етмасди, бу тубсиз гўзалликдан қўрққан кўзлар дам олиш учун яқинроқдан бирон нимани ахтарар эди. Қуёш ардоқлаётган ўрмон кўм-кўк товланиб, қишлоқнинг уч томони ва тўртинчи — дарё томондан борган сайиң очилиб, кенгайиб борарди. Ҳовлиларда, мужикларнинг кўзлари олдида, товуқлар шундоқ, ўзларидан-ўзлари қақаглаб, қанотларини қоқишарди, жўжалар чириқ-чириқ қиларди, полиз гови ёнида ағанаб ётган ахта чўчқа иссиқдан ҳузур қилиб чийилларди. Нинка чиқди, уйқудан энди турган қизчанинг кўзлари офтобда қамашиб кетди, у қўлини кўзига соябон қилди, афтини бужмайтирди, кейин кўзлари кўниккандан сўнг, лип этиб тахлаб қўйилган саржинлар орқасига ўтиб ўтирди. Бир товуқ орқа томонидан хиралик қилиб келаверди, Нинка товуқни киш-кишлаб қув-

лаб бехосдан саржинлар ортидан чиқиб қолди. Михаил унга қараб бақирди:

— Нинка, менга қара, мен сени худди мушукчадай бурнингни ерга ишқаб қўяман, шуни билиб қўй. Саржинлардан нарироқ юр, деб сенга неча марта айтиш керак ўзи!

Нинка чекинди, хафа бўлиб:

— Товуқлар еб кетади,— деб баҳона қилди.

— Мен сенга товуқларни кўрсатиб қўяман.

Эрталабки юмушлардан сўнг қишлоқ тинчиб қолди: ишга кетадиганлар — кетишди, мол-қолларини саранжом-саришта қилган бекалар энди уйларида жимгина гимирлашиб, ишларини қилишарди, болалар ҳали кўчага ёпирилиб чиқишмаганди, ҳаммаёқ сув сепгандай эди, фақат аҳён-аҳёндагина моллардан биронтаси маъраб қўярди ёки бирон эшик гижирлаб қоларди, ёки бирой ердан туйқусдан одам овози эшитиларди, булар одатдаги овозлар эди, бу овозларни эшитиш, уларга жавоб қайтариш шарт эмасди, булар қишлоқ бутунлай ҳувиллаб қолмаганидан тирик жон борлигидан дарак берарди. Эрта билан туш орасидаги бу тинчликда шовқин-сурон, ҳаракат эшитилмай қоларди, тиниқ, очиқ осмондан тушиб жимирлаётган ҳарорат тундан кейинги қишлоқни иситиб, унга оҳиста, зимдан шукуҳ бахш этарди.

— Ҳарқалай онамиз чакки эмаскан,— деди Михаил, ёқимли, жозибали жимликдан ийиб кетиб.— Ойимизнинг кўнглига боқиб кун ҳам ажойиб бўлди-да. Ҳар кимга ҳам бунақа кун насиб этавермайди.

— Ҳа, ҳаво очилиб кетди,— деди унга жавобан Илья.

— Аммо биз бир ишни қилиб қўйишимиз керак. Ҳозирча магазинда оқи бор, ўшандан олиб қўйишимиз керак. Бўлмаса, эртага пул олиб келишса, ҳаммаси қўлма-қўл бўлиб кетади. Кейин югуриб юрасан.

— Нима, ароқми?

— Ие, оқ деяпман. Анави қизилни хуш кўрмайман. У мен учун на бору на йўқ. Ўшандан, ўша жин ургурдан бош эрталаб оғрийди-да.— Михаил бош оғриқни эслаши билан аъзойи бадани жимирлаб кетди.— Кун билан ўлат теккан одамдай карахт бўлиб юрасан.

— Бари бир хотин-халажларга олишга тўғри келади.

— Озроқ оламиз, ўша етади. Кўп олиб нима қиласан? Ҳозир хотин-халажлар ҳам уни кўп ичавермайди, Кўпроқ оқидан олади.

— Ҳамма жиҳатдан баравар бўлиш талаб этиларканда, а?

— Бўлмаса-чи.

Улар бир-бирларини тушунишиб, қувлик билан жилмайишди, аммо эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиқ тўғрисидаги бу қувноқ суҳбатини давом эттириш фурсати эмасди, шунинг учун улар бу гапни бир четга йиғиштириб қўйишди, Илья ундан:

— Нечта ароқ оламиз? — деб сўради.

— Билмасам, — деди Михаил елкасини қисиб. — Камида бир яшиқ керак. Ундан ками озлик қилади. Қишлоқнинг ярми келади-я. Шармандалиқнинг нима кераги бор, ойимиз ҳам хасис эмасди чоғимда.

— Ҳа, бир яшиқ оламиз.

— Ёнингда унча-мунча пулинг борми?

— Эллиқ сўм бор.

— Мен ҳозир Надядан оламан. Етиб қолар.

— Опа-сингиллардан ҳам оламизми?

— Варварадан нима ҳам олардинг. Люсядан сўрасак бўлади, унинг пули кўп бўлса керак. Майли, берсин. У ҳам ўз қизи-ку, ўгай эмас, уни қанақасига ажратиб қўясан? Тағин хафа бўлиб юрмасин.

— Ҳозир бориб келамизми?

— Чўзиб нима қиласан? Мен Надяни топай, кейин борамиз. Йўқ, олиш керак, бўлмаса уни эртага, ойликни олиб келишса, битта ҳам қолмайди, бу аниқ. Мен билман, бизда шунақа. Сал анграйсанг, бўлди, кунинг сувга қолади. Бошқа пайт бўлса-ку чидаса ҳам бўлади, аммо ҳозир, бошимизга бунақа иш тушиб турганда, шарманда бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Йўқ, ойимизни иззат-ҳурматини ўрнига қўйиб кузатамиз, ойимиздан нолийдиган еримиз йўқ. — Михаил биринчи бўлиб ўрнидан турди, гапидан тўхтамай деди: — Бундай қилайлик: мен хотинимнинг олдига борай, ахир ўзимизга ҳам озгина қолиши керак-да, сен эса опамнинг олдига бор, менинг мезбон сифатида ундан пул сўрашим ноқулай. Кейин у ёққа борамиз. Зап ақлимизга келиб қолди-да, олиш керак, олиш керак, энди кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Кўп ўтмай улар ичкилик олгани, олганда ҳам кўп олгани кетаётганларидан ҳовлиқишиб йўлга тушишди, ахир шунчани бир қиши олиб келолмайди-да. Магазин олис эмасди, ойлик олиш олдидан магазинда ҳеч ким йўқ эди, шунинг учун улар у ерда кўп тўхташмади, шиналарни жириглашиб, яшиқни кўтариб келишди-да, оморчага қўйиб қўйишди.

— Мана бўлди,— деди Михаил,— жойида турса, кўн-
тил тўқ-да. Тураверсин, бу ерда жин ҳам урмайди. Анави
портвейнни истаган пайтда олса бўлаверади, унга ишқи-
бозлар йўқ ҳисоби.

Ногаҳон хонада Нинка чинқириб қолди, Михаил қи-
нига ўшқирмоқчи бўлиб эшикни очди, аммо уни учала
хотин ўртага олиб сўроққа тутаётганини кўрди-да, қулоқ
солди.

— У ўзи,— деди Нинка чўзиб.

— Нима ўзи? Нима?— дерди Люся қизчани жон-қо-
нига қўймай.

— Мен э-мас, у ўзи-и...

— Хўш, нима у ўзи? Айта қолсанг-чи? Тилинг бор-
ми?

— У кўзини очиб, мени кўрди...

— Хўш, нима бўпти?

— Ўзи буни кўрганмиш-а,— деди Надя Нинкани ка-
лака қилиб.— Мен ўзим кўрдим-ку сени, нега унинг ча-
мадонига тегдинг? Сени биров ўша ерга боргин дедими?
У ерда ниманг бор эди?

— У ўзи менга кўрсатди-да,— деди Нинка қичқириб.

Сен кўрганинг йўқми, бўлди, гапирмагин.

— Вой тавба, она билан ҳам шунақа гаплашарканми.
Вой одатинг қурсин. Кимдан ўрганияпти-а, бунақа одат-
ши.

— Шошмай тур, Надя,— деб уни тўхтатди Люся ва
япа Нинкага энгашди.— У сенга қаёқни кўрсатди?

— Қаёқни... қаёқни... Каравот остини.

Надя тушунтирди.

— Кампир каравот остидаги чамадонида шу эркато-
нига конфет сақлаб юрарди.

— У сенга қанақа қилиб кўрсатди?— деди Люся ўс-
моқчилаб.— Бизга бир бошдан айтиб бергин. Қандай
кўрсатди? Хўш?

— Мен унга қарадим, у бўлса менга қарамади, кейин
кўзларини очди-да, менга қарай бошлади. Кейин кўрсат-
ди.

— У сенга ҳеч нима демадимми?

— Ҳеч нима демади.

— Вой тавба-ей,— деб Варвара оғир хўрсинди.—
(Охири нима бўларкин-а?)

— Умуман ўзи ёмон эмас,— деб Нинканинг ёнини
олди Михаил.— Бунақа қилганини сира кўрмаганмиз.
Ўқтимол, ўлим олдидан ойим ҳушига келиб, кўзи рав-
шанлашиб кетганими, шунда Нинка дуч келиб қолганими?

Ўлимнинг эсга олинishi уларни ҳушёр торттириб, ҳовурларидан тушириб қўйди, ҳатто улар гўё нариги дунёнинг аччиқ, қўланса ҳавоси бу томоннинг ҳавосини ҳам заҳарлагандек, ҳадиксираб нафас ола бошлашди. Кейин оёқ учида юриб, кампирнинг каравотига яқинлашишди, улар кампирдан бирон ўзгариш топишга ҳаракат қилишди, аммо топа олишмади: энди, кун эрталабкига қараганда ёп-ёруғ бўлганда кампирнинг юзлари баттар оқариб мурданикига ўхшаб қолгандай кўринарди, аммо юраги аввалгидек уриб турарди, уни одамлардан жудо бўлишга қўймас эди.

Михаил ташқарига, Ильянинг олдига чиқди, у шу вақт ичида нонни увоқлаб товуқларга бериб ўтирган эди. Михаил Ильяга:

— Нинка бувим кўзини очди деяпти, — деди.

— Уни қара-я! — деб ажабланди Илья ва хўрозни оёғи билан ҳайдаб юборди. — Нима демоқчи бўлганинкин?

— Билмасам.

— Тирикми ахир?

— Тирик. Кўрдик.

Куннинг бунчалик яхши бўлиши бежиз эмасди, бу бежизликнинг кампирга даҳли бор эди, албатта, ҳаво мулойим, оромбахш бўлиб, нақ қишлоқ тепасида, қолаверса, кампирнинг уйи устида жимирлаб турарди. Вақт тушга яқинлашиб қолса-да, бирон ҳодиса юз бермади, кун жимгина кечмоқда эди, гўё у кимнидир фалокатдан асраб, ўз паноҳига олгандай эди. Эрталабданоқ осмон бетини хиёл булут қоплади. Сентябрьда кунлар ҳам эскириб, баҳордан бери кўп нарсани кўра-кўра инжиқ бўлиб қолади, аммо бу кун эса ердаги барча нарсани билиб тургандай, бирон жиҳатдан кампирга ёрдам бермоқчи бўлаётгандай, кампирнинг кўзига ортиқ даҳшатли кўринмасликка, қиёматни эслатмасликка уринаётгандай эди. У фақат сездирмасдан кампирни ё у ёқлик, ё бу ёқлик қилиб аросатдан чиқариб қўйса бўлди эди.

Михаил билан Илья ароқни келтириб қўйишдию энди нимага қўл уришларини билмай ҳайрон эди: бошқа ишлар бу иш олдида бир пулдек эди. Шунинг учун улар ҳар лаҳзани юз азобда ўтказаётгандай эди, улар Татьянадан ҳамон дарак йўқ, ҳолбуки бу вақт ичида ўн марта келиб-кетса бўларди, деб гапиришди. Илья Михаилдан қачон ишга борасан, деб сўради, у уч-тўрт кунга жавоб олдим, деди, — сўзлар ҳам тузсиз, кераксиз, бир-бирингиз қовушмас эди. Ака-ука ҳозир энг муҳими кутиш эканини билишарди, аммо кутиш ҳам турлича бўлади-да, шу-

нинг учун улар киши билмас таъвишга тушиб қолишганди — улар кераклигича кутишяптими ёки вақтларини беҳуда ўтказишяптими. Улаётган она мияларидан сира нари кетмасди, аммо ортиқ даражада уларни қийнамасди ҳам: нимаки қилиш лозим бўлса, улар шу ишни қилиб қўйишди — бири хабар қилди, бошқаси келди, мана, ароқни бирга олиб келишди — энди қолган ишларнинг ҳаммаси оналарига ёки яна бирор зотга боғлиқ эди, аммо буларга боғлиқ эмасди, ўлмаган одамга гўр қазилмайди-ку ахир! Уларнинг доимо ишлари бор эди, энди бўлса тўсатдан бу ерда бекорчи бўлиб қолишди, чунки остонага келиб тикилиб турган мусибат олдида бошқа ишга қўл уриш яхши эмас-да ахир, аммо ўша мусибатнинг ўзи ҳали-ҳозирча тикилишдан нарига ўтмаяпти.

— Ҳарқалай шуни айт менга, а, — деб яна гап бошлади Михаил. — Ахир, абадий яшамаслигини, пишиб қолганини билардик-ку. Ахир кўникиб боришимиз керак эди, биз бўлсак, ич-этимизни еб ётибмиз.

— Ие, бўлмасам-чи, — деб унинг гапини маъқуллади Илья. — Она-да.

— Она... бу тўғри. Отамиз йўқ, мана энди онамиз ҳам кетади, кейин ҳаммамиз ҳам етим қўзи бўлиб қоламиз. Ёш эмасмиз-ку, аммо ёлғиз қоламиз. Айтайлик, кўндан бери ойимиздан ҳеч қандай наф йўқ эди, аммо аввал навбат уники, кейин бизники деб юрардик. Худди бизни шикасту рехтдан тўсиб тургандай эди, қўрқмасдан яшай-версак бўларди. Энди қадамнингни ўйлаб босасан.

— Э, буни ўйлаб нима қиласан? Ўйласанг-ўйламанг...

— Ўйлашни-ку ҳожати йўқ-а, аммо бари бир. Худди тақир ерга чиқиб қолгансану ҳамма сени кўриб тургандай. — Михаил жингалак сочли бошини буриб, жим бўлиб қолди. — Мана, яна шу ўз болаларимизни олайлик. Бувилари тирик пайтда улар кичик боладай, ўзинг ҳам ёшдайсан, бордию бувилари ўлиб-нетиб қолгудай бўлса, ҳаммаси сенга ёпишиб олади, сенга орқа қилади. Бу жин ургурлар кунда бир яшайди, уларни тўхтатиб бўларканми.

Михаил гапини тугатишга улгурмади — уйдан Надя отилиб чиқди, ғалати бир овозда эркакларни чақирди:

— Ҳой, эркаклар, тезроқ келинглар, тезроқ.

— Нима гап?

— Ойим...

Улар то етиб келгунларича кампир яна ҳушидан кетган эди, аммо ҳушидан кетишдан олдин тўсатдан гўлди-

раб қандайдир бир сўзни айтди, лекин қанақа сўзлигини яхши эшитишолмади, Люся билан Варвара югуриб келганида эса кампир рўпарасига қараб ётарди, аммо энди кўзлари юмуқ эди. Гарчи кампир энди қимир этмаса ҳам, унда қандайдир бир ўзгариш юз бераётганди, ичида бир нима ишлай бошлаганди — кампирнинг мана ҳозир тўхтаб қолган жойидан қўзғалиши шундоққина кўриниб турарди, ҳатто юзларида ҳам ўзгариш бор эди: юзлари яна ҳам ичига тортиб кетганди, унинг қаърида қолган қутган куч ҳаракатга келиб, кампирнинг юмуқ кўзларини пирпиратарди.

Улар оналарини ўраб, нима деб ўйлашларини ҳам, нимадан умид қилишларини ҳам билмай қўрқиб қараб туришарди, бу қўрқув шаҳар ва қишлоқ ҳаётида бошларидан кечирган барча илгариги қўрқувларига сира ўхшамасди, чунки бу қўрқув ҳаммасидан даҳшатли бўлиб, ундан ўлимнинг ҳиди келиб турарди, бу ўлим уларнинг ҳаммасини юзидан бирма-бир таниб олиб, уларни энди сира унутмайдигандай эди. Унинг қандай юз бераётганини кўриш ундан ҳам бешбаттар даҳшатли эди. Улар бир кун эмас бир кун бошларига тушадиган ажал худди мана шу эканини билишар, шу сабабдан доимо ажални ўйлаб юрмаслик учун унга қарашни истамас эдилар, лекин ҳар ҳолда нарига кетишга ёки тескари қараб олишга қурбилари етмасди. Улар яна шунинг учун ҳам кета олмасдиларки, оналарига чанг солаётган ўлим улардан ранжиши мумкин эди, унинг эътиборини яна бир бор ўзларига қаратишни эса ҳеч ким истамасди. Шу боисдан улар қимирламай туришарди.

Нимадир лип-лип этиб, кампирнинг кўзларини қимирлатди, шундан кейин кўзлар жуда секин, аранг бўлса ҳам ҳар нечук очилди, ёруғ оламни кўришга ҳаракат қилди, бўлмади, юмилди. Кўзлар бир неча мнунтгача жимгина турди, кейин яна қимирлаб очилди, бу сафар улар дадилроқ боқар эди, шу сабабдан хира нурлари билан ниманидир кўрди, ўша кўрган нарсаси ҳам хира, чаплашиб кетган, босириқ тушга ўхшарди, кампирнинг юзида тушкунлик ва дард-алам ифодалари пайдо бўлди. Кампир мудҳиш шарпаларни ҳайдаб юборишга уриниб кўзларини пирпиратди, аммо ҳайдаб юборолмасдан, яна кўзларини юмди, эҳтимол ўзи юмилгандир. Бироқ кўзига кўринган нарсалар сира кампирнинг миясидан чиқмасди — текшириб кўришга даъват этарди, чамаси, ўзининг тириклиги эсига тушиб қолганга ўхшарди, шунинг учун ҳозир ўзининг қаердалигини, эс-ҳуши жойидами-йўқми, билишни

истарди. Кампир оҳиста кўзларини очди, очишга ўзида куч топа билди ва атрофига нигоҳ ташлади, йўқ, шарпалар гойиб бўлмабди, кампир уларни яқиндан кўриб таниди — энди жим ётишга унинг сабри чидамади, унинг ичидан заиф, қуриллаганга ўхшаш қалдироқ овоз чиқа бошлади.

Варвара, вой, деб юборди-да, кафтлари билан юзларига урди ва қичқириб юбормаслик учун томоғини ушлаб, ўзини тийди.

Кампир гўё рамақда қолган жонидан ҳам ажралгандай жим бўлиб қолди, силласи қуриб, кўзлари истарастамас юмилди, бироқ нафас олиши дадил эди, шундан кампир титраб ётарди, кейин нафас олиши ҳам сусайди, лекин бутунлай йўқ бўлиб қолмади, кампирнинг устидани аёл қимирлаётганидан ҳам бу аниқ кўриниб турарди.

Ўлар ўзлари кампирнинг ўғил-қизлари эканликларини жуда яқиндан ҳис этиб, унга ачиниб, ҳаммадан кўра кўпроқ ўзларига ачиниб кутиб туришарди, чунки кампир ияк қоқса, оналари туфайли бошларига қайғу-кулфат тушади, бу қайғу-кулфат тезгина тугаб қўя қолмайди. Ўз устига улардан ҳар бири ўзича янги, илгари ўзлари сира туймаган туйғудан — шу ерда, она қошида, унинг охириги соатида ҳозир у нозир бўлиб турганидан ичида мамнун эди, ахир жон бераётган она-отанинг қошида ҳозир бўлиш ҳар бир ўғил-қизга ҳам қарз, ҳам фарз-да, уларнинг ҳар бири ана шу билан маъзур бўлади, аммо бу кечиримнинг инсонга, онага деярли алоқаси йўқ эди, лекин ҳарқалай ҳаётда зарур эди. Бу — қўрқув ва дард-алам эди. Оналарининг узоқ жон талашини буларнинг назарида, ҳеч кимнинг назари тушиши мумкин эмас бир ҳодиса бўлгани учун ҳам уларни жуда қўрқитиб юборганди, шу туфайли улар ўзлари ўзларига ишонмай, ичларида, қани энди тезроқ тугаб қўя қолса, дейишарди.

Кампир ҳамон нафас оларди.

Илья чидаб туrolмасдан Михаилга бир нима деб пичирлади, кампир гўё бу пичирлашга жавобан тўсатдангина кўзини очди-да, юммасдан тикилиб ётаверди. Кампир йишламоқчи бўлди, аммо йиғлай олмади, кўзларида ёш қолмаганди. Варвара жонҳолатда унга ёрдамлашишга шошилди, дарров уввос солиб йиғини бошлади, кейин керибли овоздан далда топган кампир қолди, узилмади, у деярли тилдан қолган эди, лекин ҳар қалай, тилининг учида турадиган ўша қадрдон сўзларни эслади.

— Лю-ся, — деди кампир кучаниб. — Илья, Варвара,

— Биз шу ердамиз, ойи, шу ердамиз,— деди Люся уни тўхтатиб.— Ёт, биз шу ердамиз.

— Ойи-жон!— деди Варвара тўлиб-тошиб.

Кампир ўзига ҳам, овозларга ҳам ишонди, сўнгги қувонч ва изтироблар ичида жимиб қолди. Кампир уларга қараб ётарди-ю ўзи назарида аллақандай чуқурга тушиб кетаётгандай бўларди. Кейин ногаҳон уни бир нима тўхтатиб қолди, у қайтиб чиқди, юзлари буришиб, кўзлари кимнидир қидира бошлади. Варваранинг йиғиси унга халақит берарди, шунинг учун уни йиғидан тўхтатишди.

— Танъчора,— деди кампир илтижо билан.

Улар бир-бирларига қарашди-да, оналари Татьяна шунақа деб аташини эслашиб, бараварига жавоб беришди:

— Ҳали келгани йўқ.

— Ҳали замон келиб қолади.

— Ҳадемай келади.

Кампир тушуниб, бошини хиёл қимирлатиб қўйди. Унинг юзидаги тиришлар ёзилиб, кўзлари юмилди. Кампир яна уйқуга кетган эди.

Болалари ҳам нари кетишди — дам олиш керак эди. Кампирнинг ёнида ёлғиз Варвара қолди, у секингина йиғлаб ўтирарди, унинг йиғиси ҳеч кимга халақит бермасди. Агар Варвара йиғидан тўхтаса, ҳаммалари алланечук бўлиб қолишарди.

3

Бу бир мўъжиза билан бўлдимиз ёки мўъжизасиз, ҳеч ким айтиб бера олмасди, аммо кампир болаларини кўриши билан тирила бошлади. У яна икки мартами ёки уч мартами ҳушидан кетди, гўё киши билмас қаергадир, остидаги қоп-қоронғи чоғга тушиб кетгандай бўлди ва ҳар сафар яна ҳушига келарди-ю, қўрқа-писа инграб, болаларим шу ердамикин ёки менга шундай туюлдимикин, деб кўзини хиёл очарди. Болаларидан кимдир албатта ёнида бўларди ва бошқаларини чақирарди — кампир уларни танирди-да, кўнгли жойига тушиб, йиғлашга уринарди. Кейинги марта у пича кўз ёши ҳам қилиб олди, унинг ўзи ҳам ўзининг заиф, адойи тамом бўлган овзини эшитди, бу овоз афтидан қайтиб ташқарига чиқишни истамаганидан бўлса керак, бир азобда чиқди.

Кампирнинг аъзойи баданига аста-секин жон кириб, ҳатто унинг оёқ-қўли қимирлай бошлади. Кечга бориб

кампир шунчалик ўзига келиб қолдики, ҳатто Надяни чақириб, ундан:

— Сен менга бўтқа пишириб берсанг бўлармиди... Нинканинг ёшлигида пиширганингдан. Ёрмадан. Суюққина қилиб,— деб илтимос ҳам қилди.

— Маннийданми?

— Ҳа-ҳа. Ушандан, томоғимни ҳўллай, суюққина бўлсин.

Уйдагилар оёқларини қўлларига олиб югуриб қолишди. Худога шукур, Надяда манка бор экан, аммо тушдан кейин шу вақтга келиб печь бутунлай совиб қолган эди, шунинг учун бўтқани электроплитада пиширишмоқчи бўлишди, уни анчагача қидириб, зўрға топишди, бундоқ қарасаларки ҳали электр ёнмабди. Михаилни ҳовлидаги ўчоққа ўт ёқишга юборишди, бўтқани нимада пишириш хусусида Люся Варвара билан тортишиб қолди, чунки Варвара биратўла катта қозонда пишириб беришга, Люся эса бирдән кўп бериш мумкин эмас, зиён қилади, яхшиси, керак бўлса яна пишириш керак деб туриб олди, Илья бўлса Михаилнинг атрофида ивирсиб нуқул:

— Ойимизни қара-я? Қойил-е!— дерди.

— Уруғимиз-да,— дерди Михаил унинг гапига қўшилиб.— Бизнинг уруғимизни осонлик билан гўрға элтиб тикавермайсан.

— Ҳа, бўтқа егим келяпти, дейди-я, кўрдингми? Мен бўлсам, тўғрисини айтсам, ишонмагандим, ҳаммаси тамом бўлди, деб ўйловдим. У бўлса, бўтқа ейман, менга бўтқа пиширинглар, дейди-я. Демак, оч қолибди-да, об-бо сен-ей!

— Умуман кампирлар узоқ яшайди ўзи. Кампирлар қанча кексайса, шунча кўп яшашади — мана, масалан, ойимиз қартайиб, букчайиб, қилтиллаб қолишса ҳам ғимирлаб юраверишади. Куч-гайратни қаёқдан олишаркин-а.

Илья ажабланиб нуқул ўз гапини маъқуллади:

— Аммо ойимиз, ойимиз ажойиб-да ўзи! Ким шунақа бўлади деб ўйлабди! Биз бўлсак, худойисига деб ароқ олиб юрибмиз-а, у бўлса: «Ҳой яхшилар, шошманглар, ҳой қизларим, ўғилларим, мен ҳали бўтқага тўйганим йўқ»,— дейди-я. Илья кулиб такрорлади: — «Бўтқага,— дейди,— ҳали тўйганим йўқ, бўтқа бўлмаса ҳеч нарсани билишни ҳам истамайман».

— Заифлашиб қолган,— анча босиқлик билан жавоб берди Михаил.— У шунча кундан бери оғзига нон увоғи ҳам олгани йўқ-да ахир. Хоҳлаган одамнингдан суриштиравер.

Банкача-ю, шишачалар кўтариб аёллар югуриб келишди, печка атрофида кичик кастрюлкада оддий манний бўтқа эмас, худо билсин, қандайдир антиқа овқат пиширишмоқчи бўлгандек, олти қўл бир-бирига тегмасди. Нинка ҳам шу ерда — оёқ остида ўралашиб юрарди. Надя уни ҳайдардию сира нари кетказа олмасди. Нинка қандайдир муҳим воқеа юз берганини тушунардию бу ёғидан беҳабар қолишдан қўрқарди. Варвара печь олдидан онаси олдига, у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб бориб-келавериб терлаб кетганди, у бориб-келаркан худди ҳомиладор хотинлар сингари қорнини ушлаб, онасига далда бериб дерди:

— Ойижон, озгина сабр қил, сабр қил, ҳозир пиширамиз.

Бўтқани кампирга Люся берди, ойим устига тўкиб юбормасин деб кружкани ўзи ушлаб турди. Кампир овқатни оз-оздан, оҳиста-оҳиста ҳўплади: икки марта ҳўплайдию дам олади, яна ҳўплайдию яна нафасини ростлайди. У овқатни ҳам кўп эмас, худди эмадиган боладай ичди, кейин ўзини орқага ташлади, обдан мадори қуриди, олиб кетинглар дегандек кружкага қараб қўл силтади ва анчагача нафасини ростлолмади.

— Вой-ей, ҳаммаёғим қақшаб кетяпти, ишлагандан баттар-а. Ичим ҳам шундоқ тугун-тугун бўлиб кетганга ўхшайди. Энди уни қанақа қилиб ёзади киши?

— Ҳечқиси йўқ, ойи, ҳечқиси йўқ, — деди Люся. — Ҳозир шуниси ҳам тузук. Бирдан кўп овқат еб бўлмайди. Тагин бирон кор-ҳол бўлмасин. Аввал шу ҳазм бўлсин, кейин яна ичаверасан.

— Ичим шундоқ тугун-тугун бўлиб қолган-да ахир, — деди кампир заҳархандалик билан такрорлаб. — Э, Анна Степанна, янги фатерингга¹ кетдинг дедими. Кетдим-а, кетдим! — Кампир нафасини ростлаб олгач, шифтнинг қаеригадир шуурсизлик билан тикилди. Шунинг учун у алаҳлаётганга ўхшаб кўринарди. — Мен, имонсиз бўлсам уни алдадим, изига қайтардим, мана энди бўлса калака қилгандай бўтқа тикияпман. Бўтқани ҳазм қила олардимми, қаёқда дейсиз.

Ҳаво етишмаганидан кампир йўталди, Люся шоша-пиша деди:

— Сен кўп гапирмаслигинг керак, ойи. Ҳали жуда бақувватсан.

— Нима, чурқ этмай ётаверайми? — сал керилиб жа-

¹ Фатера — квартира сўзининг бузиб талаффуз этилиши, (Тарж. изоҳи.)

воб берди кампир.— Неча йилда болаларимни бир кўр саму индамай ётаверайми?— Болаларнинг ҳаммаси шу ерда, кампирнинг атрофида эди. Кампир кўзига ишонмай, шундай бўлса ҳам фахрланиб уларга нигоҳ ташлади, кейин кўнгли анча жойига тушиб, кучанмасдан, хотиржам давом этди: — Кимдир биқинимга туртиб, болаларнинг келди, дегандай бўлди. Мен ҳам йўқ, мен аввал болаларимнинг дийдорига бир тўяй, кейин бемалол оёқ чўзиб кетаверсам ҳам майли, деб ўйладим.

Ҳарқалай кампир ҳали гапиришга қийналарди, шу ваядан у ноилож жим бўлди. Аммо болаларини ўз олдидан кўриб турганидан хурсанд бўлиш туйғуси уни дам олгани қўймади, бу туйғудан юзи титрарди, қўллари қимирларди, кўкраги кўтарилиб тушарди, томоғи тиқиларди. Фарзандларнинг бари оналари атрофида эди, онамиз бизга жавоб қайтариб ўтирмасин деб улар ҳам жим турарди, уни авайлашарди. Кампир бир неча бор йиғламоқчи бўлди, ҳовлиқиб, сабрсизлик билан уларга қарарди, биридан кўзни узиб, иккинчисига тикканида муштдеккина боши қалтирарди, аммо болаларни адаштирмади: бу Илья, бу Варвара, бу Люся дерди, лекин кўз ёшиданми ёки кўзларининг ўзи хиралашиб қолганмиди, ҳарқалай кампир уларни яхшилаб кўра олмасди, шунинг учун ўзидан жаҳли чиқар эди. Ногаҳон миясига яна атрофимда кўринаётганларнинг барчаси ёлгон туш ёки хаёлот, ўтган умримнинг сўнгги хотиралари, шу сабабдан кўз олдимда туман турибди,— деган фикр келди.

Кампир ўзича фол боқиб, қотиб, жим бўлиб қолди.

Хона ичини ҳаво очиқ кунлари қуёшнинг ботиш олдидан таратган шаффоф нурлари ёритиб турарди. Кампирнинг боши дераза томонда эди, шунинг учун қуёшнинг оёғига тушиб турарди, рўпарадаги деворга тушиб турган нур гўё девордан ўтиб нариги ёғидан чиқиб кетаётгандай хиралашиб совиб борарди. Шундагина кампир қуёшни кўриб қувониб кетди: узоқ вақтдан бери эси кирарли-чиқарли бўлиб ётганидан кампир шу ондаёқ исиб кетди, бу иссиқлик унинг нафаси билан ичига кириб, баданига ёйилар, қонини юриштирар эди. Бу туш эмасди: тушда ҳатто қуёш ҳам исита олмайди, аёз ҳам совқоттирмайди. Қулоқлари ҳам худди олисдан эшитилгандек майин, ёқимли шингиллаб қўйди, бу шингиллаш қандай пайдо бўлган бўлса, яна шундай тўсатдан тиниб қолди. Кампир бу овоз қаёқдан қулоғимга чалин-дийкин деб эслай бошлади-ю, кейин, ҳа, бу ёшлигимда қулоғимга ўрнашиб қолган овоз экан, деб кўнглидан

кечирди,— ўша пайтларда у бу овозни тез-тез эшитиб, бир умр эслаб қолган эди. Бу овоз уни алдамасди.

— Э худо,— деб шивирлади кампир.— Э худо.

У ўзини зўрлаб кўзини очди. Болалари шу ерда эди, улар аввалги жойларида кутиб туришарди, аммо кампирнинг назарида улар яқинроқ келгандай эди. Энди кампир уларни равшанроқ кўрарди.

Энг чеккада, нақ эшик ёнида худди бегонага ўхшаб, Надя, унинг ёнида эса Илья турарди.

Кампир Ильяга ўтган сафардан бери, у шимолдан қайтаётиб йўл-йўлакай уйга кириб ўтганидан буён кўника олмасди. Унинг тақир боши, юзи сира ўзига ўхшамаётгандек, суратга монанд эди, гўё Илья ўз бошини сотган ёки қарта ўйинида бировга ютқазиб қўйгандек эди. У умуман бутунлай ўзгарган эди, анча шалдиршулдир бўлиб қолибди, аслини олганда ёшига қараганда қуйилиб қолиши лозим эди, афтидан Илья яшаб турган жой дилига унча ўтиришмайди шекилли, шундан бўлса керак. Илья сира ўзига келолмайди чоғи.

Кампир Ильяга узоқ, то кўзлари тингунча тикилди, у ундан ўзи туғиб ўстирган, эсида сақлаб қолган ўз Ильясини қидирарди-ю, гоҳ ҳозирги туриш-турмушини кўрарди, гоҳ яна йўқотиб қўярди. У бор эди, аммо жуда узоқда. Этига эт қўшилибди, қанча-қанча одамлар унинг ёнида кампир ўрнига юрибди, у шу Ильямикин деб гоҳ ишонарди, гоҳ ишонмасди, гўё унинг Ильясини катта, чаққон балиқ майда балиқни ютиб юборгандек ютиб юборгану энди улар бир вужудда яшаётгандек эди. Агар уни чақирсанг, аҳтимол, у дарров жавоб бермаслиги ҳам мумкин, атрофга аланглаб, мени чақиряптимми ёки бошқами, ким чақиряпти-ю, қаёқдан чақиряпти, деб ўйлаши мумкин. Кампир у ерда, ўғли кетган ерда унинг аҳволи яхши эмаслигига ишонарди. Қишлоқда яшайверса бўлмасмиди ахир... Люся тўғрисида бунақа деб ўйлаб ҳам бўлмайди, у шаҳарликнинг ўзгинаси, аслида уни қандайдир шаҳарлик аёл туғиш керак эдику-я, аммо янглишиб шу кампир туққан, лекин барибир кейин Люся шаҳарлик бўлиб кетди. Илья эса йўқ. Илья на шаҳарликка, на қишлоқликка, на бегонага-ю, на ўзига ўхшайди. Ўғлининг чехраси хушнуд, аммо кампир унга қараб юраги ачишар, нега ачишганини эса ўзи ҳам билмас, ақли ҳам етмас эди.

Чиндан ҳам Ильянинг оғзи қулоғида эди. У кампирнинг тириклигидан ажабланиб ҳамон ўзига кела олмасди, шунинг учун ҳузур қилиб, ўзидан ҳам Михаилдан

ҳам, опа-сингилларидан ҳам: «Ойим бизни роса лақиллатди-я, оббо кампири тушмагур-ей! Яшасин ойим-е, қандини урсин-е!» — деб куларди. Тушлик олдидан ҳам уларнинг ҳаммаси ойимиз жон талвасасида қийналяпти деб ишонишган эди, кампир эса тирик қолиш учун азоб чеккан экан. Илья ҳаммадан кўра кўпроқ ўзидан куларди: кеча у ишдан жавоб олаётиб гаражда ойимни кўмгани кетяпман деб эълон қилган эди, ўзи ҳам заррача шубҳаланмасдан, ҳа, худди шунга кетяпман, деб ўйлаганди. Хўш, энди у уларга нима дейди? Мана шуниси бор-да. Ильянинг кўнглига ойимиз бизни лақиллатибди, ҳаммамизни ёнига йиғиш учун ўзини ўладиган қилиб кўрсатибди, деган гап келганди, аммо у бу гап бемаънилигини, буни ўзи тўқиганини билса ҳам, ҳар қалай у худди мушук сичқон билан ўйнагандек ичида шу гапни эрмак қилиб, миясидан чиқариб ташлашга ошиқмас эди. Кампирнинг ўзи бўтқа сўраши, худди болага ўхшаб, фақат сўригичдан эмасу бошқатдан овқат ейишни ўрганиши Ильяни қувонтириб, ийдириб, унча-мунча ғурурлантирарди, шунинг учун у яна қанақа каромат кўрсатаркан деб онасига синчковлик билан қараб-қараб кўярди.

Кампир кўзларини дам олдиргандан кейин, оёқ томонида ўтирган Варварага қаради. Варвара онасининг нигоҳини пайқаб шоша-пиша олдинга энгашди. «Ойижон! Бу мен, катта қизингман, мен сени кўргани келувдим, сен бўлсанг менга қарамайсан ҳам», — деб кеча гангиб қичқирганди Варвара. Мана кампир катта қизини ҳам кўрди, Варвара ниятига етди. Кампир уни кўрган заҳоти юзи учди, бошини билинар-билинемас ирғади ва хўрсинди: бош ирғаши — қариган чоғингда тинч бўл, деган дуога, Варвара эришиши мумкин бўлган ягона бахтга ишора эди, хўрсиниб қўйгани эса Варваранинг бу бахтга эриша олмаслигини, бу тўғрида ўйлашнинг фойдаси йўқлигини билдирарди. Кампир Варварага қараркан, йиғлаб юборишдан аранг ўзини тутиб турарди. Кампирнинг ўзига-ку, энди ҳеч нима керак эмас, ҳаммаси ўтди-кетди, бўлари бўлди, қолари қолди, Варвара эса ҳали яшаши керак, кошки эди бундан бу ёнига жони роҳатда ўтса.

Кампир гарчи Михаилни ўзидан ҳам яхши билса-да, уни ҳам кўздан қочирмади. Кампир уни бир ўзини эмас, бошқа фарзандлари ёнида қандай кўринишини билишни истарди. Кампир қарияларнинг: биринчи ўғил худога, иккинчи ўғил шоҳга, учинчи ўғил ўзингга қарашга, деган маталини тез-тез эслаб турарди. Худо билан шоҳга жуда кўп берди, энди уларни санайсану кўз ёши қиласан, хо

лос. Аммо тириклари ҳам бўйи чўзилиб, қўлидан иш келиши билан бирин-кетин ҳар қаёққа кетаверди, худди биров кучукчаларни онасидан айириб, бошқаларга бериб юборгандай-а. Ёлғиз Михаил қолди, шунинг учун кампир уни қолган умримни ота-бобомдан қолган эски уйда ўтказиш ниятида ўзим учун туққанман, деб айтишга бемалол ҳақи бор эди. Чунки кампир яна қаердадир яшашни ҳатто тасаввур ҳам қила олмасди. У Михаилни бошқа фарзандларидан афзал кўрмасди — йўқ, пешонасига ёзилгани шу экан: Михаилникида яшайдию бошқаларини ҳар йил ёзда кутади, кутади, кутади...

Агар Михаилнинг армияда юрган уч йилини инобатга олинмаса, у онасининг ёнидан жинглани йўқ, шу ерда уйланди, эр йигит бўлди, бошқа эркаклар сингари ота бўлди, куч-қувватга тўлди, мана энди кўз олдида секин-аста қариб борапти. Кампир унга ўрганиб қолди, кўзлари кўникди, наст-баландига чидади, шу боисдан Михаилда юз берган барча ўзгаришлар кампирга билинмай кетаверди. Неча ҳам Михаил эди, бугун ҳам ўша Михаил эди. Илья энди бошқа гал шимолга кетаётганда сочи бор эди, мана, келди, соч деган нарса йўқ, ҳатто кўр одам ҳам билади. Ҳатто деярли ҳар ойда келиб турадиган Варварада ҳам бирон ўзгариш борлигини пайқарди: янада семириб кетибди-ю, аммо кампирларга ўхшаб бўлар-бўлмасга кўз ёши қиладиган бўлиб қолибди, сочига оқ оралабди. Илья, Люся, Варвара, Таньчоралар қанчалик ўзгариб кетганимизни ойимиз пайқасин, деб оналари ёнидан кетишганга ўхшайди-да, улар ҳар келганларида оналарига қанча сувлар оқиб ўтаётганини беозоргина эслатиб қўяр эдилар, кампир бунисининг охири марта келганига мунча бўлди, бунисига мунча, бунисига мунча, дер ва ҳар келиб-кетганидан кейин умрдан яна бир неча йил ўтганини пайқаб қоларди. Кампир ўз умрига қараб эмас, болаларининг келиб-кетишига қараб қариётгандек эди, агар ўзи бўлса-ку то вақт-соати етгунча бир ерда секин-аста гимирлаб, имирсилаб юраверардику-я. Аммо кампир бу ҳақда ўйлай оларди дейсизми? У болаларини кутарди, айниқса ётиб қолганидан кейин уларнинг йўлига кўзи тўрт бўлиб, бўғилиб кетарди, болалар эса кейинги пайтларда жуда кам келадиган бўлиб қолишди. Уларнинг ҳар бирининг ўз оиласи, турмуши бор, улар ҳам ёш эмас, йиллар энди уларнинг бошини силаб ардоқламайди, кемиради. Кампир буни тушунарди.

Кампир Люсяга бирров қаради-ю, дарров кўзини олиб қочди, кейин унга оҳиста, яширинча, худди зимдан қара-

гандай назар солди. Шундай қариб, заифлашиб, қоқсуяк бўлиб қолгани учун Люсянинг олдида ўзидан уяларди, кампирнинг назарида қизи ҳам ундан уялиши керак эди — қаранг, ахир, қандай чиройли, илмли, ҳатто гапирганда ҳам бу ердагиларга ўхшаб гапирмайди: сўзлари танишу аммо уларни тушуниш учун қулоқни динг қилиб туриш керак. Ундан нимани сўрама, ҳаммасини билади: хўп юриб, кўпни кўрган-да. Хўш, кампир ўз умрида нималарни кўрибди жуда? Куну тун, ишу уйқуни-да. Худди жувозкашнинг отидек шу ўртада айланиб, гимирлаб юраверди, у билан ёнма-ён яшаганлар ҳам ундан афзал эмас, ҳаёт шу эқан, деб юраверишди. Люсянинг ҳаёти қандайдир бошқача, кампир тушунмайдиган, билмайдиган ҳаёт эди, бу ҳаётда кўпгина ишлар янгича қилинади, ҳатто ўлсалар ҳам бошқача ўлади — бу томони кампирга қоронғи. Кампир учун тарки одат — амри маҳол эди — у худо қандай раво кўрган бўлса шундай ўлиб ҳам кетаверади, керак бўлса юраги тўлганда йиғлаб ҳам олаверади, шундай бўлса ҳам кампир ҳарқалай Люсянинг олдида ўзини тутишга, Люсянинг жаҳлини чиқармаслик учун ортиқча бирон сўз айтмасликка, ноўрин иш қилмасликка ҳаракат қиларди.

Кампир юраги тўкилиб, шоша-пиша, ўнғайсизланиб болаларига қарагани-қараган эди-ю, аммо қараб сира тўймасди, қанча боқса шунча кам эди.

— Ўзингни бос, ойижон,— деди Люся.— Ўзингни бос, дамингни ол.

— Келдингларми-а,— кампир қўллари билан юзини беркитиб, йиғлаб юборди.

— Келдик, ойижон, келдик,— деб ҳаммасининг ўрнига дадил жавоб берди Илья.— Ҳаммаси жойида.

Варвара титраб кетди, тўнғиллаган овозда пичирлаб унинг гапини бўлди:

— Намунча бақирмасанг. Нима бало, кўрмаяпсанми?

— Келдингларми-а,— деб хотиржам бўлиб такрорлади кампир ўзича.— Кўзларим тешилиб кетди-я,— кампир бу гапни бир неча йилдан бери қадрдон бўлиб қолган икки кекса киши гаплашаётгандек қилиб содда, кўнгилни енгил торттирадиган овозда айтди ва жим бўлиб диққат билан қулоқ солди, кейин ҳарқалай кўзини очмай, овозини ўзгартирмай давом эди: — Мана, мен уйғондиму аммо ҳеч нимага ақлим етмаяпти, шу ўзимманми ё йўқми-биллолмайман, мен сира ўзимни билмай қолдим-да, на қўлу на оёқ бор. Фақат жоним қилтиллаб турибди, у ҳам ора йўлда. Мен энди ўлдим, шунинг учун ҳаммаёқ қош-

қоронғи-да, деб ўйладим. Худойимга шукур, азобдан қутулибман, деб бундоқ қарасам, худди кундузгидай ҳаммаёқ ёп-ёруғ. Шунда кўзларим ўзидан-ўзи очилиб кетган экан. Ўзим бўлсам ҳеч нимани билмайман.— Кампир кўзларини очди, ҳеч кимга қарамай то кўзлари офтобга кўниккунча индамай турди.— Шунчалик ёруғ-а, бундан ҳам ёруғ эди. Ким ҳаммаёқни шунчалик ёритдийкин деб ўйлайман. Сизларни кўрдиму ишонмадим, гумоним яна ошди. Ахир шундай бахтга эришишни ўйловмидим? Ҳамманглар шу ерда, фақат Таньчора йўқ... Ўзим ётибману: «Демак киши ўлгандан кейин ҳам охирги марта хурсанд бўлиш пешонасида бор экан-да. Киши ўзидан кейин нима қолаётганини, кимлар деб уззукун жони ҳалак бўлганини бир кўрар экан-да»,— деб ўйлайман.

— Э, ойижон, ажойиб онасан-да, ўзи,— деди Илья севиниб ажабланаркан бош чайқаб.— Кўпдан бери бир оғиз ҳам гапиролмай ётувдинг, мана, булбулигўё бўлдинг қолдинг. Гапларинг жуда бурро.

— Рост, ойижон, кўп гапирма, сенга мумкин эмас,— деб яна огоҳлантирди Люся, лекин аввалгидек дадил эмасди, у нимадандир ҳадиксирарди.

— Эй, қўявер, гапиролса, гапираверсин. Мен шунчаки дарров бурро-бурро гапираётганига ҳайрон бўляпман, холос. Худди эртақлардагидек-а, ҳа.

— Ҳаммасига сизлар сабаб,— деб жўнгина тушунтирди кампир.— Сабаби — сизлар. Ахир мен нариги дунёга ҳам бориб келдим. Ўша ёққа, ўша ёққа, биламан. Сизлар келдинглару мен ҳам қайтиб келдим. Ўликманми-тирикманми, орқага, бу ёққа, сизларнинг олдиларингга қайтиб келавердим.— Унинг овози узилай-узилай деб турган ингичка ипга ўхшаб чўзилиб чиқар ва гоҳ йўқолиб, гоҳ пайдо бўлар эди.— Худо ёрлақади. Худо менга сал одамга ўхшасин деб куч ҳам ато этди. Болаларининг капалаги учиб кетмасин, деди-да.

— Гапларинг ҳам ажойиб-да, ойи.

— Қайси онанинг кўнгли болалари ичида тоғдай кўтарилмайди? Буни нимасини гапирасан! Устига яна уларни шунча кўрмаган бўлса. Ахир мен ҳам ўлар чоғимда сизлар билан икки оғизгина гаплашай дейман-да. Мен қўлдан, оёқдан қолсам ҳам майли, фақат тилдан қолмасам бўлгани. Тилим ўзидан-ўзи ҳам гапираверади. Бир бошлаб олсам бўлди, сайрайверади, тўғри, фақат бешлаб олишим қийин. Худди аввал баланд-тепага чиқиб олишдай бўлади. Кейин нафасим қисиб туради. Мана ҳозир ҳам. Сал шошмай туринглар.

Кампир нафасини ростлаб олиб, офтоб тушиб турган деворга узоқ қаради: кундузги ёруғ нурдан девор дилкаш, аниқроқ кўринарди, кампирнинг юзида секин-аста хотиржамлик ифодаси равшан пайдо бўла бошлади, одатда кексалар кеч бўлганда бунақа хотиржамликни яхши ҳис этадилар. У ўзини ҳам, болаларини ҳам унутганга ўхшарди, ҳеч нимани, ҳатто ўзининг нафас олишини ҳам сезмасди, лекин бари бир қандайдир бошқа куч билан нафас оларди, девордаги офтобдан бўлак ҳеч нимани кўрмасди, лекин девордаги бу доғ кенгайиб, унинг очиқ кўзига ўзи қўйиларди ва ўз ҳукмини ўтказиб юмилгани қўймасди — бари бир бу кўзлар сўнмасди, қамашмасди, балки равшанроқ, тийрақроқ кўрарди, илгаригидек дунёга тўймай, очкўзлик билан йирилиб-йиртилмасди, ҳаётнинг ишончли паноҳида йилтираб турарди.

Болалар кутиб туришарди, кетиш мумкин эмасди. Ҳатто ўзаро гаплашиш ҳам ноқулайдай туюларди — улар оналари буюрганидек унинг оғзини пойлаб туришарди, бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилишарди.

— Ҳозир мени худди биров қўлида кўтариб тургандай, — деди кампир уларга қарамай. — Остимда гўё ҳеч нима йўқдай. Сира чўчиётганим ҳам йўқ — худди ўзи шунақа бўлиши керакдай.

Кампир қимирламасдан яна бирпас жим ётди, кейин хаёлини йиғиб олди. Кўзлари ҳорғинлик билан пастга қаради, юзида кекса одамларники сингари табиий бир сабр-тоқат ифодаси пайдо бўлди, аммо у болаларини кўриши билан бу сабр-тоқат ўрнини мулойим, илиқ қувонч эгаллади. Кейин кампир яна ўзига ишонмади, Люсядан оҳиста сўради:

— Сизлар қачон келдинглар?

— Биз Илья билан кеча кечқурун келдик.

Кампир муддаосини дарров айтмади, кутиб турди-да, сўнг:

— Менга ҳеч қанақа қанд-қурс олиб келмадингларми? — деди.

— Жуда шошиб қолдик-да, ойи, қўлимиз тегмади, — Люся ўнғайсизланиб, ҳаяллаб жавоб берди. — Аранг улгурдик. Пристанда оёғимизни қўлимизга олиб югуриб-елдик.

— Э, мен ўзимга деяётганим йўқ, — деди кампир. — Менга ҳеч нима керак эмас. Манави гирдикапалагим Нинкага деяпман. — У қўлини Варваранинг ёнида турган Нинкага чўзди, аммо қўли етмади — Нинка чўчиб

ўзини орқага тортди. Кампир хафа бўлмади. — Мен чамадонга солиб яшириб қўяман, кейин битта-битта бериб юраман. Мен ҳам хурсанд, у ҳам. У аллақачон ҳид олибди. Олдимга келиб: «Кел, бувижон, қарайлик-чи, чамадонингда нима бор», — дейди. Мен унга: «Ҳеч нима йўқ», — дейман. У яна қистайди. Мен ўзимни ҳеч нимани тушунмаганга соламан. Худди ёш боладай шу билан ўйнайман. У мени қанду асалим, доимо бувижони билан. У билан гаплашсам, анча ғубордан чиқаман. Нимасини айтай, қарию ёш бола — бирдек.

— Эрталаб магазинга бориб, бирон нима олиб келаман, — деб ваъда қилди Люся.

— Э, овора бўлиб нима қиласиз, — деди Надя хижолат тортиб, — нима Нинка очмиди, ширинлик кўрмабдими? Узи шундоқ ёпишқоқ-да, ўргатиб қўйишган.

— Борақол, борақол, — деди кампир. — Аммо ҳаммасини берма, озгина бергин. Қолганини келтириб менга бер, яшириб қўяман. Мен бергандай бўламан. Умрининг охирида сийлаб турай.

Люся эслаб туриб:

— Мен сенга, ойи, узум жўнатгандим, ўшандан еб кўрдингми? — деб сўради.

— Анави кўм-кўк меваларними?

— Ҳа. Узум деб ўшани айтишади-да.

— Жин урсин ўшанингни. Есам, ичида уруғи бор экан, уни ажратиб ўтиришга тоб-тоқатим бор эканми. Нинкага бердим. Нинка уруғ-пуруғи билан курсиллатиб-курсиллатиб еди. Ёқса, еяверсин, дедим. Мен уни еб шохим чиқармиди? Менга, Люся, ҳеч нима керак эмас. Худдойи таоло мени шундай ҳам суюнтириб ўтирибди-ю: ўлимим олдидан сизларни етказди. Нима, мен тушунмас эканманми?

Кампир яна йиғи бошлади — кўзларидан ёш чиқмади, у хотиржам, қисқагина йиғлаб, энгил тортди ва тинчиб, қуруқ кўзларини артди.

— Ҳечқиси йўқ, ойи. Ҳечқиси йўқ, — деди Люся. — Аввал бир тузалиб олгин, кейин ҳаммаси ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетади.

Кампир жавоб бермади, у яна девордаги офтобга қаради. Охирги пашшалар ўша ерга ёпишиб турарди, у шу туриш-турмушида худди сеҳрлаб қўйилганга, тахта бўлиб қолганга ўхшардики, гўё у ҳеч ким тушуна олмайдиган нарсаларни кўриб, эслаб қолиши керакдай эди. Уй ичи жимжит бўлиб қолганди, ташқаридан эса ҳеч қанақа овоз эшитилмасди. Яхшиямки бу сафар у узоқ жимиб

қолмади ва хаста, сирли хабар берувчи, унинг иштирокисиз ичидан чиқаётган бир овоз билан — кампир ҳатто кўзларини девордан узмади ҳам, деди:

— Мен-чи, Варвара, кеча тепамда ҳўнграб йиғлаганингни эшитдим. Сенинг овозинг эди, сеники эди, эсимда бор. Мен/фақат мен ўлиб қолибману шунинг учун йиғла-яптиякан-да, деб ўйлабман. Ҳа. Мен илгари, эсим ҳали жойидалигида ётардим: «Мен ўлсам, Варвара келиб, дод-вой қилиб йиғлайди, ҳа, шунисиға ҳам шукур-да», — деб ўйлардим. Умидим ҳам сендан эди ўзи, кейин эшитсам: сен. Шунинг учун йиғингни жон таслим қилаётиб эшитгандай бўлдим, ҳа, шунақа.

Варвара тахта бўлиб қолди, оғзини очганича онасига қараб бошини лиқиллатарди, у на гапира оларди, на йиғлай оларди. Илья Михаилнинг ёнига келдида таажжубланиб шивирлади:

— Ойимиз ажойиб-да. Сенга ҳам шунақа туюляптими?

— Қани, ким айтади, киши ўлгандан кейин яна қанчагача эштади, — деб қўшиб қўйди кампир. — Ким айтади? Ҳеч ким айтолмайди. Кўзларини-ку, беркитишадия, аммо қулоғи очиқ бўлади-да.

— Сен нималарни гапиряпсан, ойи? — деб қаттиқ сўради Илья. — Нималарни гапиряпсан?

— Нималарни? — кампир овозига қараб Ильяни топди ва жавоб беролмади, уялди, — мен сизларни кўриб хурсанд бўлганимдан, нима деяётганимни ҳам билмайман. Шунчаки лақилляпман-да, сизлар мен қариядан хафа бўлманглар тагин. Мен бутунлай эсимни еб қўйганман.

— Гапингни қара-я, ойи! Нима, сен тузук бўлсанг, биз хафа бўлар эканмизми? Қўй бу гапларни, энди тезроқ тузалгин, сен билан меҳмонга борамиз, ҳа. Уйда ўтириб ҳам нима қилдик! Ҳаммамиз гаплашиб меҳмонга борамиз. Агар бормасанг, қўлимизда кўтариб борамиз. Кимсасиз эмассан, қўлда кўтариб юрадиганларинг бор.

— Яна озгина ич, — деди Люся бўтқали кружкани онасига узатиб. — Энди бўлади, ошқозонинг ишляпти.

Кампир бошини кўтармоқчи бўлди, Люся унга кўмаклашди. Кампир бу сафар кўпроқ ичди ва нафасини ростлагач, ўзидан-ўзи ажабланиб деди:

— Қаранглар-а! Худди ўпирилган ўрага тушгандай кетди-я. Тан озиғи жонга малҳам, деб тўғри айтишади.

— Ҳа, мана энди яхши бўлади. Кейин яна ичасан.

— Вой-бўй, энди сиғмайди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, сиғади.

— Мен энди Таньчорани кўриб ўлсам майлийдим,— деди кампир ғамгинлик билан.— Нега у бунчалик ҳаяллаб кетдикан-а? Ё бирон нима бўлдимикин?

— Келади, ойи, хавотир олма. Уни йўли олис. Албатта келади.

Кампир илтижо қилиб:

— Ишқилиб ўзларинг кетиб қолманглар,— икки-уч кун ёнимда бўлинглар. Таньчора келса, мен сизларни ушлаб турмайман. Ўзим ҳам биламан: кўп туриб қолсанглар бўлмайди.

— Ҳозирча ҳеч ким кетмоқчи ҳам эмас.

— Майли, пича туринглар. Мен сизларнинг жонларингга тегмайман, тинчгина ётаман. Ётганим-ётган. Узоқ вақт кўрмаганимга тилим қичиб гапирдим-да ҳозир. Хурсандлигимдан ўзимдан кетдим қолдим. Кейин чурқ этмай ётаман. Сизлар кўнгилларингга ёққан ишларингни қилаверинглар, сизларни кунда бир марта кўрсам менга шу кифоя.

— Ойи, бу «жонларингга тегмайман», «чурқ этмай», деганинг нимаси? — деди Люся кампирга писанда қилиб.

— Вой, ойи, биров эшитса уят! Нималарни ўйлаб топ-япсан ўзи! Бизда узр сўрайдиган ҳеч қандай гуноҳинг йўқ сени, буни тушунсанг-чи, ахир, ойи.

— Унақа дема, ойижон,— деди Варвара гапни илиб.

— Унақа дема, бўлмаса йиғлаб юбораман.

Илья ҳам чидаб туролмади:

— Ҳа, ойи-я, ҳа, ойи-я...

Кампир ичида қувониб жим бўлди, аммо хурсандлигини яшира олмади:

— Кўзимни очдим дегунча сизларга тушади, ёнимда сизлар, ҳозир қани энди бир қуш бўлсаму баландга чиқиб, бирон ёқларга борсаму одамларга айтсам... Минг марта шукр...

Кун борган сари оғиб, пастлаб борарди, аммо хона ичи ёруғ, равшан эди: ботаётган қуёш нури тўғри деравага тушиб турарди, кампир шу дераза остида ётарди. Қуёш нури энди шифтга тушарди, шифтдаги нур акси атрофга ёйиларди. Бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси кампирнинг болаларига таниш бўлган нарсалар эди, шуларнинг ҳаммаси сезгирлик билан онанинг гапларини такрорлаётганга ўхшарди. Ҳаммаси гўё кампир билан барабар гапирар ёки жим бўлиб қолар, ҳам меҳр, ҳам фахр билан уларга тикилар, кампирнинг ўзи каби меҳр

рибон ва ювош боқар эди. Уй кампирдан кейин ҳам жойида туравериши мумкинлигига кишининг ишонгиси келмасди, чамаси уй ҳам, кампир ҳам деярли бир хилда кўп йилларни бошидан кечирди, охир-оқибатда бир-бирига суяниб қолганга ўхшашарди. Онага озор бермаслик учун полда оҳиста юриш керак эди, кампирга айтган гаплари эса деворларда, уй бурчакларида — ҳамма ерда бирдек акс-садо берарди.

Уй ҳавоси ҳам улар болаликларида нафас олган ўша ҳаво эди, бу ҳаво уларнинг хаёлини ҳув ўша болалик йилларига олиб қочарди, чорларди, аммо унда ҳам кампирга ўхшаб куч йўқ эди.

Дераза чўкиб, дарчага айланиб қолганди. Эшикдан ўтиш учун бошни ҳам қилишга тўғри келарди. Сувалмаган, оқланган ёғочлари дўппайиб чиқиб турган деворларни кўриш ғалати, ғайритабиий туюларди. Харида бурунгидек беланчак ҳалқаси осилиб турарди, илгари беланчак деярли бўш қолмасди: бири катта бўлса, бошқаси туғиларди.

Остига стол қўйилган деразанинг икки томонидаги деворда икки рамкага суратлар зич ёпиштирилганди. Уларнинг ҳаммаси шу ерда эди: Илья билан Михаил армияда — хизмат қилишган жойларидан салом йўллашган, мана Илья шимолда, машина рулида, Варвара эри билан, иккови тошдай қотиб, бир хилда кўзларини чақчайтириб туришибди, иккови ҳам гўё йиқилиб тушишдан қўрқандек студ суянчиғини ушлаб олган, Люся қаердадир курортда, катта ғаройиб дарахтлар орасида: ҳали қишлоқилиги қолмаган Татьянанинг юзи чўзинчоқ эди, чўчиб қараб турарди, гўё у ўлимдан қўрқиб суратга тушганга ўхшарди.

Унг бурчакдаги бут қўйиладиган жойга энди лампа қўйиб қўйишганди. Шу кеча лампа иш бериб қолди, бўлмаса уни турган жойидан ойлаб ҳам кўзгатишмасди, кампир унга қарамай чўқиниб қўярди. Ундан сал ўнроқда, кампирнинг деразасига яқинроқ жойда бурноғи йили Леспромхозга олиб келинган плакат осиглиқ турарди. Суратда бел ушлаган бир бола ўрмондан чиқиб келаётганди. Сурат остига: «Қанча кўп дарахт ўтқазсанг, шунча узоқ яшайсан» деб ёзиб қўйилганди. Суратдаги ўрмон аввалига кўм-кўк бўлиб, кейинчалик пашшалар уни сарғайтириб юборганди, дарвоқе, шу йиллар ичида бола ҳам анча қариб қолди, аммо хонадондагилар ҳамон суратга тоқат қилиб, уни олиб ташлашмасди.

Энди кампир болаларига анча хотиржам боқарди, бо-

лалари тўсатдан, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ чўчиб, го-йиб бўлиб қолмаслигига ишонарди, шунинг учун кампир энди қийналмасдан, керакли сўзни дарров топиб эркин, бемалол гапирарди. У ҳали ҳам кўп гапиришдан толиқиб қоларди, лекин энди ўзини-ўзи эпларди: дам олиш лозим бўлса, дам оларди, у яна ҳозирги бўлаётган ишлар учун жон чекмасдан келажакда бўладиган ишларга ўзини сақлаб қолишни ўрганди.

Кечки ёруғлик ҳам поёнига етиб, уй ичи, на фақат уй ичи — ҳаммаёқ совиб, қоронги бўлиб қолди.

Люся онаси устидаги адёлни тўғрилаётди, уни қайирди-да, ногаҳон имиллаб қолди-ю, чақирди:

— Михаил, бу ёққа кел.

— Нима гап?

Кампир ҳеч нимага тушунмай, чўчиб, уялиб, оёғини ўша ердан тортиб олди.

— Узинг қара, Михаил, — деб кўрсатди Люся зарда билан.

— Қаёққа?

— Манави ёққа, бу ёққа.

— Хўш, нима бўпти?

— Нега «нима бўпти»? Яна сўрайди-я! Наҳотки онамиз қанақа чойшабда ётганини кўрмаётган бўлсанг? Ахир қоп-қора-ку. Ўзиям бир йилдан бери алмаштирилмаганга ўхшайди. Касал, кекса онанг шунақа чойшабда ётса майлими? Уялмаганингни қара-я!

— Нега ҳадеб юзимга соласан? Нима, мен энди чойшабларга ҳам қараб юрайми?

— Аммо қарасанг бўлармиди ахир? Буларни ювиб қўй десанг бўлармиди ахир? Бу осон-ку ахир. Ёки онамизнинг қандай аҳволда ётгани барибирми сенга? Ахир бу ерда сен хўжайинсан-ку.

Люся ўзини қаёққа қўйишни билмай лавлагидай қизариб кетган Надяга қарамади ҳам, уни кўрмади ҳам.

— Люся, Люся! — деб унинг гапини бўлди кампир ва ниҳоят тўхтади. Люся унга ўгирилди. Кампир қўлларини беҳолгина силтади: — Сенга бақиравериб ҳам адоийи тамом бўлдим. Нега мендан бир оғиз сўрамайсан? Зап гапирадиган гап топибсан-да. Чойшаб эмиш! Оқ чойшабни мен бошимга ураманми? Бутун умрим шусиз ҳам ўтди, ўлмадим. Энди шунақа расм чиқаришибди: остига оқ нарса ёзиб ётишармиш. Бу зормандаларни ювгунча қўлдан жудо бўласан-ку.

— Ойи, мен ҳозир Михаил билан гаплашяпман, сен билан эмас.

— Сенга мен гапиряпману Михаилни нима қиласан ё гапингни маъқулламоқчимисан? Мана, кўриб туриб-сизлар, овозим хаста, сизларга бақирришга куч борми менда. Надя алмаштирай, алмаштирай, деявериб кўнглимга зигир ёгдан баттар урди. Мени тинч қўйсин деб унга гапиравериб-гапиравериб чарчадим. Ётибманми-ётибман, мени қўзгатиб нима қиласизлар. Улсам, барибир мен жин ургурни, ювиб-тозалайдилар, бусиз гўрга қўйишмайди.

— Нега яна бу тўғрида гап очиб қолдинг?

— Бу гап ҳам ёқмади! Нега дейди-я,— кампир ўкиниб жўм бўлди, аммо узоқ чидаб туролмади: — Жон-посимни чиқариб юбординг, ҳалигача ўзимга келолмайман. Тагимда нима кўрдийкин, мен бирон бало қилиб қўйибманми деб ўйлабман. Э, мени нимамдан хафа бўласизлар? Ёш боладан баттарман. Нима қилганимни ўзим билмайман.

— Аммо ўғлинг билиши керак, ўзини унутмайдими, сени ҳам унутмасин,— Люся ўжарлик қилиб гапида туриб олди.— Шунинг учун ўғил-да. Сен бизнинг онамиз, қанақасига шунақа чойшабларда ётишингни сира-сира ақлимга сигдиролмаяпман. Бу билан ҳеч кимнинг иши ҳам йўқ, ҳаммаси ҳам, ҳа энди, шунақасиям бўлади-да, дейди шекилли. Бемаънилик-ку бу!

Шунчадан бери девор ёнида қўққайиб турган Надя оҳистагина хонадан чиқди. Ҳамма ўнғайсизланиб, миқ этмай турганда Михаил тўнғиллади:

— Зап баҳона топдинг-да ўзинг ҳам.

— Бекорга, Люся, бекорга Надянинг олдида гапирдинг,— деди кампир бошини чайқаб.— Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Менга бир неча марта айтган. Мени эса сира қимирлагим келмасди, ҳа, қимирлагим келмасди, иннайкейин кўрқардим ҳам

— Аммо мен унга ҳеч нима деганим йўқ-ку.

— Унга айтмаган бўлсанг ҳам, барибир ўшанга тегади-да, яна кимга тегсин? Менга ўша қараяпти-да, Михаил эмас.

Варвара хўрсиниб қўйди-да:

— Ҳа, шўрим қурсин! Нима дейишимниям билмай қолдим,— деди.

— Билмасанг — индама,— деб узиб олди Илья.— Шуям гап бўлди-ю!

— Мен сенга ҳеч нима деяётганим йўқ-ку.

— Мен ҳам сенга гапирганим йўқ.

Бу кўнгилсиз гап-сўзларни босиш учун кампир сўради:

— Ҳушсиз бўлиб ётганимда мени кўргани Мирониха келмадимми мабодо?

— Келмади шекилли,— деб жавоб берди Михаил.

— Келади. Тузалиб қолганимни эшитса, гириллаб келади, бирон нимани гапириб беради. Агар ўша бўлмаса қандай кун ўтказардим, билмайман. Ўша билан гаплашсам яйрайман, келади, албатта келади,— деди кампир бош ирғаб.— Келади-ю: «Ҳой, қизи тушмагур, нега сен ўлмайсан-а?»— дейди. Қандай ҳазилкаш бўлса, шундайлигича қолди. Қара-чи, даҳлизида ҳеч ким кўринадимми-йўқми? Шу ердан, деразадан қара.

Варвара ўрнидан туриб, дераза тоқчасига тиранди.

— Йўқ. Эшик қулфланган шекилли.

— Бирон ёққа кетгандир. Сира бир ерда ўтиролмайдди, югуриб юргани-юрган. Майли, то оёқдан қолгунча юриб олсин. Ҳали кўп ётади. Ҳа, жонига ҳам тегади ётиш. Мен иложи бўлса, ҳозир унинг кетидан югурардим, қаёқда... Тамом бўлдим.

— Ойи,— деб кампирнинг гапини бўлди Илья ва Михаилга кўз қисди.— Ойи, бордию Михаил икковимиз сенинг соғайиб кетишинг учун озгина ичсак йўқ демайсанми?

— Вой, эркаклар-ей, вой, эркаклар-ей,— деб Варвара бир сесканиб тушди.— Шусиз кунларинг ўтмайди сизларни.

— Ҳа, ўтмайди,— деб унинг гапига қўшилди Илья оғзининг таноби қочиб.

— Ичкиларинг келса, ичаверинглар,— деб кампир рухсат берди,— аммо бу ерда, менинг олдимда эмас. Ҳидига тоқатим йўқ.

— Хўп бўлади, кетсак ҳам бўлаверади. Ахир, биз, ойи, сен учун ичамиз. Қайтиб касал бўлмагин деймиз-да, ҳа.

— Э, менга десанглар, шайтон учун ичинглар. Бу ўшанга хуш келади.

— Сен ҳам шайтон учун деб қотирдинг-да...

— Бўлмаса-чи, ўшани деб-да. Уни нимаси яхши экан, бирон маза топармиди киши? Агар мени бошимдан зар тўксанг ҳам оғзимга олмасман уни. Булар бўлса тагин шу савилга пул сарфлашади-я. Хўш? Худди мен ичманглар десам, сизлар қулоқ соладигандайин-а... қаёқда. Ичкиларинг келибдими: ичинглар, аммо бадмаст бўлгунча эмас. Сен ичганингда қандай бўлишингни бил-

майману, аммо Михаилимиз чатоқ, у маст келганида шүринг қургур Надя қаёққа қочиб қутулишини билмайди.

Хурсанд бўлиб кетган Михаил пинагини бузмай жавоб берди:

— Энди, сен, ойи, қанақа айб бўлса менга ёпиштираверасан шекилли.

— Мен сира беҳуда гапирмайман.

— Э, йўқ, ойи, қиттаккина ичамиз. Шунчаки, иштаҳа очиш учун-да.

— Менинг Надядан шикоят қиладиган ерим йўқ,— деб давом этди кампир эркаклар кетгандан кейин. У гўё ёлғиз унга гапираётгандай Люсяга қаради.— Ахир Михаил ўз туққан ўғлим, у бўлса келин, аммо мен бировга келиним ёмон деб айтолмайман. Ахир менга қараш учун ҳам сабр-тоқат керак. Худога шукр, у ҳали менга бирон марта ҳам қаттиқ гапиргани йўқ. Агар ёмонлик қилмаган бўлса, мен уни қандай қилиб ёмонлай. Об-овқатимни беради, грелкага сув қуйиб келтиради. Совуқ бўлса, мен шу грелка билан тирикман-да, ахир. Ҳаммаёғим музлаб, кесак бўлиб қолади, ҳеч нимани сезмайман.

— Яхшилаб ўраниб ётиш керак,— деб маслаҳат берди Варвара билармонлик қилиб.

— Яна қанақа ўранасан, Надя қўлига илингани билан шундай ўраб ташлайдики, ҳатто қимирлаб бўлмайди. Устим зилдай бўлса ҳам оёғим қалтирайди. Шундан кейин Надяни чақираман ё Нинкани уни айтиб келгани юбораман. У келиб, сув иситади — енгил тортгандай бўламан. Агар Надя бўлмаганда мен аллақачон тамом бўлардим, э, нимасини гапирасан? Михаил ҳушёрлигида, баъзан ичмаганида — одам, ичдими, бас, жинни бўлади қолади, ҳеч кимда тинчлик йўқ. Менга ҳам, Надяга ҳам ёпишаверади. Унинг дастидан дунёнинг нариги бошига қочиб кетгинг келади.

— Қанақасига ёпишади?— деди Люся сергакланиб.

— Қанақасига... Шундай ўзи. Зўрға оёғида турадию хотинини вино олиб кел деб қистайди. Улсанг ҳам топиб келасан деб туриб олади. Вечора Надя қаёқдан олади, қайси шимилдириғига олади? «Сен ўша ерда ишлайсан, сенга беришади»,— деб магазинга жўнатади, вассалом. Ахир у магазинда бор-йўғи супуриб-сидиради, холос, ўша винога яқин ҳам йўламайди. Ўзиям сал ўйласа бўлади. Бошингни деворга уриб ёрсанг ҳам, айтганини қилдира-

ди. Мен уни қайириб қўяй десам, менга қараб: «Сен, ойи, ётибсанми, индамай ётавер»,— деб ўдағайлайди. Кейин тилимни тишлайман-қоламан. Худо кўрсатмасин, мен ундан маст бўлганида қўрқиб қолдим. Ҳа, кайфи тарақ бўлса, Нинкани ёнимда олиб ётаман.

— Э, гап бу ёқда дегин,— деди Люся вазминлик билан.

— Унда на шарм-ҳаё бор, на виждон,— деб газабланди Варвара эшикка ўгирилиб қараркан.— Ўз туққан онасига шунақа муомала қилиш учун ўтакетган сурбет бўлиш керак!

— Баъзан келиб ўтиради-ю: «Қани, ойи, бир гаплашайлик», дейди. Мен у билан, маст билан ниманиям гаплашардим, ўзи эси жойида йўғу. Кейин: «Ҳа, мен билан гаплашгинг келмаяптими? Мен сени едирыпман, ичиряпману сен мен билан гаплашишдан ҳазар қиляпсанми?» дейди. Мен унга нега ҳазар қиларканман, эс-ҳушинг жойида пайтида кел, гаплашавер, бунақа маст келма дейман. Йўқ, билганидан қолмайди, бай-бай-бай!

— У билан ўзим бир гаплашиб қўяман,— деб ваъда қилди Люся.— У билан гаплашиб, попугини пасайтириб қўяман. Рост-да, нима деган гап бу, ахир?! «Едирыпман, ичиряпман...» Бир камии шу эди ўзи.

— Сен у билан кайфи борлигида гаплашма тагин, кераги йўқ. Қулоғига гап кирмайди, қайтанга жаҳли чиқади. Ичса, расво бўлади, ғирт расво бўлади, ҳеч ким уни яхши демайди. Ухлаб тургандан кейин яна ҳеч нима кўрмагандай бўлади. Агар мана шу қуриб кетгур виноси бўлмаса-ку, бутунлай бошқача одам бўларди-я. Мана шу вино расво қиляпти уни.

— Ичмаслик керак,— деди Варвара.

Кампир унинг гапини маъқуллаб бош ирғади, хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, ким унга ич, деб айтади? Ҳозирги замонда ичиб, эс-ҳушини йўқотмаган киши тилла одам бўлади. Оғзига ичкилик олмайдиган одамни бошингда кўтариб юрсанг арзийди. Унақа одамни манави мўъжизани кўриб қўйинглар деб одамларга пулга кўрсатиш керак. Бизнинг Михаил оғзига тегса бас, кейин тешик бочкага ўхшаб қанча қуйсанг ҳам кўрдим демайди.

— Билмабман-да, Михаилимизнинг шу даражага еганини билмабман-да,— дерди ҳадеб Люся таажжубланиб.

— Расво бўлиб қолган, расво бўлиб қолган,— деб қувватлади Варвара.— Ойимиз ёлгон гапирмайди.

— Нега энди ёлгон гапирарканман? — деди хафа бўлиб кампир. — Уз ўғлимни беҳуда сизларга ёмонлаб гапиршининг нима кераги бор экан менга?

— Шунинг учун ойим ёлгон гапирмайди, деяман-да.

— Аммо ойим негадир ҳаммасига чидаб келяпти, — деди Люся унга монанд қилиб. — Михаил бўлса қўлидан келганича ойимизни хўрляпти, тагин ойимиз унинг ённи ҳам олиб қўяди. «Ухлаб тургандан кейин яна ҳеч нима кўрмагандай бўлади» эмиш... — деди у кампирнинг жигига тегиб. — Мана энди қачон ухлаб тураркин деб кутиб ўтираверасан. Кутиб бўлсан. Уйдан ҳайдаб юбормаганича кутиб ўтирасан.

— Қачон мени ҳайдабди, бекорга гапириб нима қиласан.

— Ҳайдамаса, ҳар сафар бўш келаверсанг, ҳайдаб чиқарадиям. Ҳайдашига оз қолибди ўзи.

— Уругимизда ҳеч ким онасини уйдан ҳайдаб чиқаргани йўқ.

— Уругингда ҳеч ким онасига сенинг ўғлингга ўхшаб муомала қилмаган бўлса керак ахир.

— Ҳеч ким, ҳеч ким, — унинг гапини маъқуллади Варвара. — Мен бино бўлибманки, ҳеч ким бунақа қилгани йўқ, фақат шу.

— Мана, сизлар хафа бўляпсизлар, — деб секин гап бошлади кампир бир оз жим тургандан кейин. — Хафа бўляпсизлар, кошки мен билан бирга турсанглар эди. Бошга битган бир бало бўлдим — нима, ўзим тушунмас эканманми? Гоҳ уни олиб кел дейман, гоҳ буни, баъзан шундай йўтал тутадик, ёруғ олам кўзимга кўринмай кетади: уҳ-ҳу-ҳу-ю, уҳ-ҳу-ҳу. Ташқарига ўзим чиқолмайман. Бундан ҳам ёмони борми? Аллақачон оёғимни узатиб кетишим керак эди, ўзимни ҳам, одамларни ҳам қийнаганим бас-да, аммо ажалингдан олдин ўласанми, Михаил ҳушёр юрганида ҳаммасига чидайди, ҳеч нима демайди. Турган гап, маст одамнинг ихтиёри ўзида бўлмайди. Аввалига хафа бўламан, кейин ичимда ўйлаб: нимага хафа бўласан, кимдан хафа бўласан? Шунча йил чидадинг, бу ёғига ҳам чида. Худонинг иродаси шу экан, дейман. — Кампир дамани олгач, қийналмай гапира бошлади. Худонинг эсга олинishi унга тасалли берди. У бемалол нафас олиб Люсядан илтимос қилди. — Унга ҳеч нима дема. Қўявер. Ахир мен ҳам тинчгина ўлай дейман-да, тобутим кетидан биров кесак отмасин дейман. Ушанда ажал ҳам елдай келиб, селдай олиб кетади. Ҳа-

да, бўлмаса-чи? Кейин менинг орқамдан бир-бирларинг билан жанжаллашиб юрманглар. Мен учун энг ёмони мана шу. Мен ўлиб кетаман, аммо сизлар ҳали кўп яшашларинг керак. Бир-бирларинг билан кўришиб тура-сизлар, борди-келди қиласизлар. Ахир ўгай эмассизлар-ку, бир ота-онадан-ку. Тез-тез борди-келди қилинглар, ака-укалар опа-сингилларни, опа-сингиллар ака-укаларни унутманглар. Бу ерга ҳам келиб туринглар, жами уруғ-аймоғимиз шу хокда. Мен ҳам шу ерда бўламан, ҳеч қаёққа кетмайман. Тепамга бориб туринглар, келганларингни сезяпман, деб бирон-бир ишора қиламан, арвоҳимни юбораман.

Хонага оҳиста Надя кирди ва халақит беришдан қўриқиб эшик олдида кампирнинг каравоти орқасида тўхтади. Надяни кўришиб, унга ўгирилишди, шундан кейин у келиб стол ёнига ўтирди, ишдан кейин оғирлашиб қолган қўлларини тиззаларига қўйди. У бир зумда ўзгариб кетди: ишда олов, ўтирди дегунча қулоғига ҳеч нима кирмайди, гўё кўзи очиқлигича ухлаб қолади, бу кўзлар қачон яна туриб, югуриб-елиш кераклигини пойлаб турганга ўхшайди.

— Саранжом-саришта қилиб бўлдингми?— деб сўради кампир Надяни гапга солиш учун.

— Саранжом-саришта қилдим. Сигирни кейин чиқариб юбораман, шу.

— Эркакларни кўрмадингми?

— Улар мўрчада.

— Ишқилиб кўп ичишмасин-да.

— Меҳмоннинг олдида-я, ўзини тияр.

— Ахир Михаил бир ўзи эмас-ку, меҳмони олдида.

Надя ниҳоят нима учун келганини айтди:

— Кечки овқатни шу ерда еймизми ё ошхонадами? Ҳаммасини тайёрлаб қўйдим.

— Шу ерда ўтира қолинглар,— деб жавоб берди кампир.— Бир ўзим қоламанми. Ҳали кўп ёлғиз ётаман.

— Унда чироқни ёқай бўлмаса.

— Ёқа қол, ким сенга ёқма деб айтди. Қоронғида овқат еб бўларканми?

— Эркакларни чақирайликми-йўқми?

— Нима, улар ўша савил қолгур билан тўйишармиди?— жиддий жавоб берди кампир.— Ҳеч нима еганларини йўқ-ку. Вино қорин тўйдирармиди. Чақир, келиш-келмасликларини ўзлари айтишар.

— Мен уларга кейинроқ сузайми дедим.

— Икки марта овқат сузиб овора бўлиб юрасанми? Куни билан югуравериб шундоқ ҳам оёқдан қолдинг.

— Юрақол, Надя, мен сенга қарашиб юбораман,— деди Люся. Ҳарқалай у чойшаб хусусида Надянинг олдида анча хижолатга тушиб қолгани учун бирон нима билан унинг кўнглини олмоқчи бўлаётгани кўриниб турарди.

— Утираверинг, ўтираверинг, ўзим қиламан. Мен овқатни ҳали иситмоқчиман, совиб қолган бўлса керак. Утираверинг, мен ўзим бирпасда иситиб келаман.

Люся қолди.

Эркаклар худди буғхонадан чиққандай қип-қизариб келишди, шу ваздан ҳам улар бир-бирига жуда ўхшарди. Ҳозир уларни кўрган ҳар қандай бегона одам ҳам: булар ака-ука, дерди: ёноқларининг бир хилда туртиб чиқиб туриши, қуюқ қошларининг ҳурпайиб туришидан тониб бўларканми? Унисининг ҳам, бунисининг ҳам бўйни қизариб кетганди. Ильянинг қони кал бошига тепганидан боши чўғга ўхшаб кўринарди.

Улар тарақ-туруқ қилиб стол ёнига ўтиришди, Михаил бақариб сўради:

— Хўш, ойи, ишларинг қалай?

— Қалай бўларди?— унга Илья жавоб берди: улар ҳаммомда иккови гаплашишга ўрганиб қолишганди.— Ажойиб онамиз бор-да. Ўлимга панд берди, мана, кўриб турибсан-ку.

— Ўлимга панд бериб бўлмайди.— Кампир норози бўлиб уларга қаради-ю, дарров ичидагини айтмади.

— Алдадинг, ойи, алдадинг, йўқ дема. Аммо тўғри қилдинг. Нима, сендан бошқа ўладиган одам қуриб қолибдими? Топилади, ҳа. Оламда яхши одамлар кўп.

— Бўлмаса-чи,— деб хахолади Михаил.

— Сен, номуссиз, индамай ўтирсанг яхшироқ бўларди,— Варвара Михаилнинг оғзини пойлаб туриб тўсатдан уни тўхтатди.

— Э, нима гап?

— «Индамайин ўтирсанг, куёв жилмас қошингдан»,— деб Илья болалигидаги тез айтишни эслади-ю, ҳали ўзи ҳеч нимани тушунмасдан ҳарқалай Варваранинг гапини ҳазилга айлантиришга ҳаракат қилди.

— Уятсиз!— деди тўрсиллатиб яна Варвара ва ёнимни ол дегандай Люсяга ўгирилди. Люся гапни давом эттиришга мажбур бўлди:

— Агар мен сенинг ўрнингда бўлсам, Михаил, яхши-си индамай қўя қолардим.— У сўзларни дона-дона қи-

либ, Михаилнинг кўзларига тик қараб гапирарди. — Сенинг онамизга қилган муомаланг сира ақлга сиғмайди. Шунни билиб қўй: биз онамизни хафа қилдириб, сенга хўрлатиб қўймаймиз.

— Нима бало, эсларингни еб қўйдингларми?! Ким уни хўрлайптиякан?

— Сен-да!

— Мен-а?! Қизиқ, мен унга нима қилибман? Бошладингми, гапиравер энди, гапиравер.

— Люся, Люся, — деб ялинди кампир. — Сен нега бунақасан-а? Худони шафе келтириб илтимос қилдим-ку сендан. Жанжаллашманглар, менга раҳмларинг келсин.

— Йўқ, майли, гапирсин.

— Яхши, ойи, ҳозир гапирмаймиз, — ночор кўнди Люся. — Аммо эсингда бўлсин, Михаил. Сен билан ҳали гапимиз тугагани йўқ.

— Анавиларни қара-я, — деди Михаил Ильяга қараркан, арз қилиб. — Талашларини-я. Яна туришган опалар эмиш-а. Чакки эмас.

— Айтдим-ку, бу тўғрида сен билан кейинроқ гаплашамиз, — деб ваъда берди Люся.

— Утакамни ёрма, ҳеч ким сендан қўрқмайди.

— Сен, Михаил, онамизни хафа қилма, — деди Илья. — Онани хафа қилиб бўлмайди.

Михаил Илья билан баҳслашиб ўтирмади:

— Бу гапинг тўғри. Онани хафа қилиб бўлмайди. Гуноҳ. Мен ойимни сира хафа қилган эмасман.

— Онамиз бизга ҳаёт бахш этди.

— Бу гапни жуда тўғри айтдинг. — Михаил кайфдан ёшовлаган кўзларини артди. — Ахир ҳаммасини тушунаман-ку. Мен улардан кўпроқ тушунаман. — У опаларига қараб бош ирғади. — Улар мени нима учун талашаётганини ўйлаб кўрдингми? Чунки алам қияпти: мен уларнинг иссиқ жойини советдим, телеграмма жўнатдим, онам бўлса, мана, ўлмади, мана энди мен уларни беҳуда чақирган, бекорга алдаган бўлиб қолдим. Мен ҳам тушунаман.

— Нима деяётганингни ўйлаб кўряпсанми ўзи? Ёки ҳеч нимага ақлинг етмай қолдимми? — деди Люся дағдага қилиб. — Қайси юз билан шундай дединг-а?!

— Бунақа дейиш ҳам, Михаил, яхши эмас, — деди яна Илья силлиқлаб.

— Яхши бўлмаса, айтмайман-қўяман-да, — деди Михаил унинг гапига қўшилиб. — Сен мендан каттасан, сени ҳурмат қилишим керак.

— Гап бунда эмас.

— Тушунаман, гап бунда эмас.

Надя келди-да, шўрва қуя бошлади. Барибир икки марта стол тузашга тўғри келди: аввал эркаклар овқатланишди, шундан кейингина Варвара билан Люся ўтирди. Кампирга ўша кружкада озгина сувидан беришди. Индамасдан овқатланишди.

Эркаклар лампани олиб кетишди. Уларнинг кетидан кампир оғир хўрсиниб қўйди:

— Нима бало, анавидан яна борми дейман у ерда? Бу қандай кўргилик! Э, худо, ўзинг паноҳингда асра. Нима малар қилишяпти-я?! Нималар қилишяпти-я?!

4

Кампир яна тонгни кўрди.

У кун ёришишини кутиб, қўзларини очганича анча ётди: чунки у атроф кўрина бошласа, ўрнидан туриб ўтирмоқчи эди — орқаси ва эти устихонига ёпишган биқинлари сирқираб оғрий бошлаганди, аксига олгандай кун ҳам ҳадеганда ёришмасди, қоронғида қимирлашга эса ҳеч нимани кўрмай йиқилиб тушаману вой дея олмай ҳам қоламан, деб қўрқарди. Ниҳоят, тонгга яқин дераза бўзара бошлади, кампир деразадан ташқарини кўра бошлади, кейин иккинчи дераза ҳам бўзариб, турган ери билинди, шундан кейин икки томондан хонага тонготардаги совуқ, ғира-шира ёруғлик туша бошлади.

Кампир кўпроқ ёруғ бўлишини кутди, кейин, ухляптим-йўқми деб Люсядан кўзини узмай, бош томонига чўзилди, сал нафасини ростлади ва қўллари билан оҳиста оёғини суриб полга туширди. Кампирнинг боши айла-ниб кетди, шунинг учун у худо кўрсатмасин, тагин ўмба-лоқ ошиб тушмай деб, каравотни маҳкам ушлаб олди, ўзини тутиб қолди, ўзига ўзи ҳайрон қолди, бошини чайқади: уни қаранг-а, ким ўйлабди дейсиз — ўтирадиган ҳоли йўқ, қуруқ суяк, аммо ўтирди-я. Кампир оёқларининг қанчалик озғинлигини биров кўриб қолмаслиги учун устидан аёл тортиб қўйди.

Кампир ўзини ўзи эплаб ўтирганидан бениҳоя хурсанд эди, узоқ ётаверганидан увишиб, деярли қотиб қолган орқалари, қўллари, оёқлари ёқимли симиллаб жи-мирлай бошлади. Энди кўзлари ҳам қийналмасдан бо-қарди, бу кўзлар рўпарасига қарарди, аланг-жаланг қи-лишга ҳам ҳожат йўқ эди, кеча кўзлари нақ қинидан чиқиб кетай деди, у шунчалик кучаниб у ёқ-бу ёққа қа-раганди. Кўп ўтмай кампир яланг оёқлари полда совуқ

еяётганини сизди, шунинг учун у оёқлари остига адёлнинг бир четини тўшади — мана, оёқларида ҳали жон бор экан, қон юришиб, бориб турибди.

Эрталаблари хонага қуёш тушмасди, аммо қуёш чиққанини кампир деразасиз ҳам биларди: унинг атрофидаги ҳаво худди биров бир томондан пуфлаётгандай жимирларди.

Кампир нигоҳини кўтариб, осмонга қаради. Қуёшнинг ҳали ерга тушиб улгурмаган ўйноқи нурлари осмоннинг у четидан бу четига кўприк солганди. Кўрган киши ундан оёқ яланг юриб ўткиси келиб кетарди. Кампир кўнгли яйраб шивирлади:

— Э худойим...

Кампир сигирнинг бўкирганини эшитди, аммо Надяни чақирмади: Қўй-е, ўзи ҳам туришга одатлансин-да, кампир эса бу ёруғ оламда уч-тўрт кунлик меҳмон. Айтгандай, чақирса, Люсяни ҳам уйғотиб юбориши мумкин. Люся ўз шаҳрида чошгоҳгача ётишга ўрганиб қолган, қўявер: ётаверсин, туриб ҳам нима қиларди. Кампир ўтирганича Надянинг кийинаётганига қулоқ солди, кейин эшик гижирлаб очилиб-ёпилди, яна ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, аммо кампир энди уй ошдай қайнашини биларди.

Ростдан ҳам кимдир шап-шап қилди — бу Нинка. У ҳозир ташқарига чиқмайди, албатта, туваги эса шу ерда, кампирнинг каравоти остида. Кампир энгашиб, шивирлаб Нинкани чақирди. У уйқусираб пилдираб келди-да, кўзларини ҳали очмай ёзилиб олди ва кампирнинг каравотига чиқди — илгари ҳам шунақа эди. Нинка эрталаблари югуриб бувисининг ёнига келишни яхши кўрарди, аммо ҳозир кампир худо уни яна бир хурсандчиликка етказганидан, марҳаматини дариг тутмаганидан йиғлай-йиғлай деб ўтирарди. Нинка ҳарқалай ўзининг қаердалигини эсларди. Чунки у уйқу аралаш шундай деб гўлдираб қўйди:

— Агар сен ўлсанг, мен доим шу ерда ётаман.

— Ётавер, ётавер, — деб суюниб шивирлади кампир, унинг устидаги адёл четларини остига тиқиб бостириб қўяркан. — Бу ерда, печка ёнида иссиққина ётасан, тўғри-да, ҳадемай қиш келади. Бу ерда сен худди онанги қорнида ётгандай ётасан, совуқ емайсан, қийналмайсан. Вой менинг ширин-шакарим! Худди катталардай ҳамма нарсани тушунади-я.

Нинкадан кейин уй яна жим бўлиб қолди, аммо ташқаридан, бошқа ерлардан ҳар хил овозлар эшитила

бошлади. Шунинг учун кампир қулоқ солиб, кимнинг сигири бўкираётганини, бекалардан ким бугун ухлаб қолганини билди. У Мирониханинг сигири бўкиришини кутди, шундан кейин диққат билан қулоқ солиб, Мирониханинг овозини ҳам эшитиш мумкин эди, у сигир соғса, доимо уни қаргаб, вайсарди. Агар жойида турмаса, қанақа сигир бўлди ўзи? Курсичасини кўтариб, сигир кетидан ҳовлида юришу бақариш Миронихага зарур кептими? Сотиб, бошқасини олиш қийин эканми? Ёки унинг ўзи шусиз туrolмасмикин?

Йўқ, на Мирониханинг, на сигирнинг овози эшитиларди, худди икковини ҳам ер ютгандай. Бордию ростдан ҳам шунақа бўлса-я? Кеча у бирон ерда қолиб кетганмикин, келмаганмикин? Бир ўзи туради, ҳеч ким уйига бош суқмайди. Кампир Мирониханинг эшигини кўриш учун бўйнини чўзди, аммо кўзлари томдан у ёғига ўтмади, каравотдан туриб нарироқ боришга эса юраги бетламасди, шунинг учун уҳ тортиб яна жойига ўтирди.

Ташқарига маҳлиё бўлиб қолган кампир Варваранинг кирганини пайқамай қолди ва унинг:

— Туриб ўтирибсанми?— деган овозидан сесканиб кетди. Варвара буни кутмаганди.

Кампир ўзига келиб мақтаниб қўйди:

— Кўряпсан-ку, ўтирибман.

— Туриб ўтирсанг бўлармикин ахир?

— Бўладими-йўқми деб кимдан сўрайин энди? Утирибманми, ўтирибман.— Кампир шу ўтириши қанчалик катта гаплигини Варвара тушунмаётганидан хафа бўлди.

— Кўзингга қара, тагин йиқилиб тушмагин.

— Кўп камситаверма. Нега йиқиларканман? Йиқилсам, сени йўғингда ҳам аллақачон йиқилиб тушардим. Мана, ўтирибман-ку.

— Сени каравотдан Нинка суриб чиқаргандир-да?

— Мени ҳеч ким суриб чиқаргани йўқ, бекорчи гапларни қўй. Мен у келмасдан олдин туриб ўтиргандим.

Уйқусираб турган Варваранинг кўзлари ёмон боқарди, сочлари ҳам бир-бирига ёпишиб кетганди. У ҳомуза тортиб деди:

— Тушимда нима балоларни кўрибман, ухлаб қолиб, нима кўрганим эсимда йўқ. Қандайдир ёмон туш эди.

— Эсингда бўлмаса ёмонлигини қаёқдан биласан?

— Уйғонганимдан кейин таъбим хира бўлди. Сенга бир гап бўлдими, деб наридан-бери кийиниб, бу ёққа келдим.

— Ҳозирча ҳеч нима бўлгани йўқ,— кампир безовталаниб қолди.— У ёқ-бу ёғингни тузатиб, Мирониханикига бориб кел. Унга бирон гап бўлмаган бўлсин тагин? Ахир бир ўзи. Ўлсаям кўзлари чақчайиб ётаверади-да.

— Нега ўларкан энди у?

— Гапини совуқлигини-я! Нега дейди-я... Одамлар нега ўлади? Нима, хурсандлигиданми? У жуда чаққон, куйди-пишди эди, аммо киши юзгачаям чопқиллаб юрмайди-ку. Бугун сигири ҳам маърамади. Мен жуда кўп қулоқ солдим. Йўқ. Бошқа кунлари то уйига етиб келгунча бўкиравериб бутун қишлоқни бузиб юборарди, бугун худди ер ютгандай жим. Ўзим яхши бўлсам-ку қолдан хабар олиб турардим-а...

— У ёқ-бу ёғимни тузатай, бориб келаман.

— Ҳа, бир бориб кел. У менга бегона эмас, бир умр бир-биримиздан жудо бўлганимиз йўқ. Гоҳ мен борардим, гоҳ у келарди. Ўшани ўйласам юрагим туздай ачишади.

Люся, аҳтимол, олдин, Варвара ҳали шу ердалигида уйғонган бўлса керак, аммо Варвара кетганидан кейингина қимирлаб, кўзини очди.

— Шанғиллаб сениям уйғотиб юбордик,— деди кампир гуноҳқордек.— Бемалол ухлайвер, мен энди гапирмайман. Уларгаям секин юринглар деб айтиб қўяман.

— Уйқуга тўйдим.— Люсянинг юзи уйқудан кейин ҳам силлиқ, беажин, таранг эди.— Бугун жуда яхши ухладим.

— Туш-пуш кўрмадингми?

— Йўқ.

— Варвара ёмон туш кўрибди, аммо нималиги эсида йўқмиш. Мен унга Мирониханикига бориб келгин, дедим— туши ўшанга тўғри келмасин тагин, а? Устига Таньчорадан ҳалиям дарак йўқ.

— Ҳовлиқма, келади. Бугун албатта келиши керак.

— Кечаям менга шунақа девдинглар, қани келгани? Кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Ҳаммамиз тош қотиб ухлаб қолсак, Таньчора келиб эшикни тақиллатиб қолса-я, деб ўйладим. Ётибману қулоқ соламан, ётибману қулоқ соламан. Кечқурун одамлар юришувди-да, ўшаларга қулоқ солдим. Кейин Михаилимиз келиб қолди. Вой-бўй, то ётгунича шунақа ихраб-сиҳради, шунақа оҳ-воҳ қилдики, худди биров бўғаётгандай. У ўзи эмас,

уни ғингшитган анави вино, чамаси кечқурун анчамунча ичишганга ўхшайди. Худога шукур, кейин тинчиб қолишди. Тагин бир ўзим қолдим. Ҳеч ким кирмайдичиқмайди, гапирмайди, ётибман, ўзимга-ўзим қулоқ соламан. Назаримда, кеча жуда узун, худди бир йилдай бўлди-да. Э, нималарни ўйламадим дейсан? Онам билан ҳам гаплашдим, ҳадемай ёнингга бораман дедим. Худодан Танъчорани илтижо қилдим, қаердан бўлсаям ўзинг етказ, кўрмаганимга кўп бўлди, дедим. Ишқилиб, бугун келсин-да, бўлмаса кўролмай қоламанми. Ҳа ўзимга маълум, пишиб қолганман, худойи таоло сизларни деб умримни чўзиб турибди, ахир ҳадеб чўзавермайди-ку, охири бор-да. Нега бўлмаскан — бор, ҳа.

Шунгача Люся ўринда ётиб эшитди, кампир чўзилган умр ҳақида гап бошлаши билан ўрнидан тура бошлади. Кампир гаплашадиган одам топилганидан суюнди, кечаси билан дардини бировга ёролмади.

— Мен тонг отишидан ҳам умидимни узиб қўювдим — тун ўтиши қийин бўлди. Нима бало, энди тунлар ҳам тонг отмай, бир-бирига уланиб кетаверадиган бўлгану мен бундан беҳабар қолганман шекилли, деб ўйладим. Э йўқ, қарасам, одамлар ухлаб ётишибди, уйғонибмайди. Мен эса бўларимча бўлдим. У ёғини сўрасанг, уйқу қаёқда, жуда тўйганман, аммо кўз, барибир юмилаверади. Кечалари юмилишга ўрганиб қолган шекилли — бир нима деб бўладими? Мен бўлсам юмилгани қўймайман, ухлаб қолсаму қайтиб уйғонмасам-а, деб қўрқаман. Уйқу нима-ю, ўлим нима. Кейин хўрозларнинг қичқирганини эшитдим, ғира-шира бўляпти. Ҳа, етдим, дедим. Кейин ёриша бошлади, қани бир туриб ўтирай-чи, дедим. Сира чидаёлмай кетдим, ахир қуруқ суякман-да, ётавериб, ҳаммаёғим тешилиб кетди.

— Бугун туриб ўтирдинг, эртага юрасан, — деди босиқлик билан Люся ўрнини йиғиштираётиб. — Туриб юриб кетасан. Кейин қайтиб бировнинг умри билан яшайпман демайсан.

— Бировники бировники-да, — деб кампир гапини такрорлади.

Люся баҳслашиб ўтирмади, буклама каравотни йиғиштирди-да, ўзини силаб-сийпаб дераза олдида тўхтади. Кун жуда яхши бошланди, ҳаво мусаффо бўлиб, чарақлаб турган қуёш қишлоқ устига заррин нурини саҳийлик билан таратиб, уни бошдан-оёқ кўз-кўз қилиб турарди. Дарё живирлаб товланарди, дарёнинг нариги

Ўғидаги, тоғ ён бағридан юқорига қараб кўтарилиб кетган ўрмон аслидагидан кўра яқинроқ кўринарди, аммо унинг бемаврид кўм-кўк ранги офтобда хирароқ товларди. Ҳаммаёқ тинч бўлиб, бир меъёрдаги нурда чўмиларди, фақат қишлоқда соялар бир хилда қорайиб турарди, аммо уларни ҳатто итлар ҳам қоқилиб кетишдан қўрққандек айланиб ўтишарди.

Кеча нега туман тушганини тушуниб ҳам, фаҳмлаб ҳам бўлмасди, бугун эса шунчалик сокинки, тиқ этган товуш эшитилмайди. Люся рижик тўғрисидаги кечаги гапни эслади-ю, бугун айни ўрмонга борадиган вақт деб ўйлади. Фақат ойиси яхши бўлса бас.

Люся Барваранинг остонаданоқ қичқиришини эшитиб, дераза олдидан қўзғалди, Барвара худо билсин, қандайдир бир хушхабар олиб келгандек:

— Эсладим, ойижон, эсладим,— деди.

— Нимани эсладинг?

— Тушимни! Тушим ростдан ҳам яхши эмаскан. Мен сенга шу заҳоти яхши эмас девдим-ку — ҳақиқатан ҳам шунақа экан, эслаб олдим.

— Хўш-хўш?— деб кампир уни шоширди.

— Биз, хотинлар, давра олиб ўтиришган эканмиз, хотинлар қандайдир нотаниш эмиш, биронтасини ҳам билмасмишман, ўтирибмиз экану чучвара тугарканмиз. Виласанми, хамирга нима ўраяпмиз экан?

— Мен қаёқдан билай? Нега мендан сўраяпсан?

— Лой.

— Нима дейсан?

— Лой, оёғимиз ости лой экан, биз ўша лойдан олиб, гўшт ўрнига солармишмиз. Яна чучвара лойдан ҳам бўлар экан, деб шундай хурсанд эканмизки, асти қўяверасан. Хурсандлигимиздан нуқул куларканмиз, мен яна: «Ҳой хотинлар, нега ёмон лойдан оляпсизлар, қанақасига бу чучвара бўлсин? Мазаси чиқмайди. Мана мени лойим серёғроқ, шундан олинглар», дермишман. Улар мени лойимдан ола бошлашибди. Эслашим билан аъзойи баданим титраб кетяпти.

— Кейин бирон нима бўлдим-йўқми, ахир?

— Йўқ, бошқаси эсимда йўқ. Чучваралар ҳозир ҳам кўз олдимда турибди: бирам чиройли, оппоқ, яхшилаб терилган, яхши туш эмас, дарров айтдим-ку, ёмон туш деб.— Варвара қўрқиб бошини чайқади-да, сўради.— Буни таъбири нимайкикин-а? Тавба! Агар билганимда, бунақа туш кўрмаслик учун ухламай қўя қолардим. Энди нима қилсам экан-а?

— Тушингни айтмай қўя қолсанг ҳам бўларди,— деб унга насиҳат қилди Люся.

— Нима, шунақа туш кўрсам кўрмадим деб айтишим керакмиди?

— Чуввараларингни ўзинг еяверсанг бўларди. Ойимнинг кўзи ўша чуввараларингга жуда учиб турибдияканми, наҳотки шуни тушунмасанг? У шундоқ ҳам бировнинг умри билан яшаяпман, деб ўйлаб ўтирибди, буни устига сен чувварангни гапирасан. Шундай сезгирсанки, одам нақ ақлдан озай дейди.

Люся жаҳл билан чиқиб кетди, унинг кетидан эшик охиригача ёпилмади ва ёқимсиз гижирлаб, яна орқасига қайтди.

— Эшикни ёпиб қўй,— деб кампир илтимос қилди, аммо Варвара тушунмасдан нолиб, тўнғиллай бошлади:

— Тавба, бировга бир нарса деёлмайсан-а. Э худо-йим-эй, нима бўлса Варвара айбдор, фақат Варвара, бошқа ҳеч ким эмас. Энди уни туш кўришгаям ҳақи йўқ. Ўзим ухлаб ётган бўлсам қанақа қилиб кирмагин тушимга дейман. Ахир мен атайлаб шундай туш кўрмайман-ку. Нима, энди бутунлай ухламайинми?

— Сен ким нима деса, қулоқ солавермагин-да.

— Олдимда гапириб тургандан кейин қанақасига қулоқ солмайман? Кар эмасман-ку, ахир. Улар гапиргандан кейин қулоқ соламан-да.

— Эҳ, Варвара, Варвара! Кимга ўхшадинг-а, намунча содда бўлмасанг,— деб кампир унга ачинди ва эслаб ўз гапини ўзи бўлди:— Мен сенга Мирониханикига бориб келгин девдим, бориб келдингми-йўқми?

— Ҳали борганим йўқ.

— Нега бормадинг?

— Ҳозир бораман.

— Бориб кел, Варвара, бориб кел. У эрталабдан бери сира хаёлимдан кетмаяпти. Унга бирон гап бўлмадимикин? Шундоққина йўлни кесиб ўтсанг бўлди. Агар омон бўлса, айт, кампир йўқлади дегин. Ахир уни кўпдан бери кўрганним йўқ.— Варвара шап-шуп қилиб эшик томонга юрди, кампир кетидан қичқирди:— Эшикни ёпиб кет, ташқаридан гуриллаб совуқ киряпти. Тагин оёғим шамоллаб қолмасин.

Кампир одатланмаганидан чарчаб қолди, аммо шув вақт Нийка каравот ўртасида талтайиб ётганидан, у сабр қилишга мажбур бўлди. Нинкани қимирлатишга кўзи қиймади. Кампир бели қақшаётганига қарамай энгашди ва қўллари билан қорнини ушлаб, икки букил-

ди, оғриқ сал босилгандай бўлди. Кампир сал нафасини ростлади, аммо узоқ вақт шу алпозда икки букчайиб ўтиришни ҳам хавфли деб ўйлади, мункиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди, шунинг учун у яна қоматини кўтариб, қаддини ростлади. Ўрнидан бир чайқалиб хўрсинди.

Варвара ташқаридан деразани тиқиллатиб қичқирди:

— Ойижон, эшитяпсанми, ойижон, Мирониханг уйда йўқ. Надя уни эрталаб паст маҳаллага югуриб кетувди, деяпти.

— Ҳа-ҳа,— тушунди кампир ва бирпас жим тургач, ўзига-ўзи деди: — Яна бирон ёққа жўнаб қопти-да. Вой-вой-ей, бу юримсак кимга ўхшади-я?

— Ҳалиям ўтирибсанми? — сўради Варвара.

— Ҳа, ўтирибман.

Нариги хонада Михаил тимирскилана бошлади, инқиллаб-синқиллаб, қоқиниб-суқиниб даҳлизга судралиб чиқди, чўмични жаранглатди. Гўё у уйда бир ўзи яшайди-ю, бошқа ҳеч ким турмайдигандай эшикни ёпмади, албатта, кампир оҳ-воҳ қилди, аммо Михаилни чақиришга бўйни ёр бермади-да, оҳиста энгашиб, оёқларини адёлга ўрай бошлади. Лекин совуқ бари бир адёлдан ўтиб оёқларини музлатаверди. Эҳтимол, бу бошқаларга совуқ бўлмаса ҳам кампирга совуқ эди.

Кампир қунушиб, жим бўлиб қолди.

— Ерни туш кўрсанг, бу ёмон эмас, албатта,— деди у кейин ишонқирамай ва атрофига аланглади.

Кун одамларнинг айни муддаоси бўлиб, вақт билинмасдан тез ўтарди.

5

Михаил бир чўмич сувни ичиб бўлиб нафасини ростлади. Сув томоғидан қуйилаётганида у сувнинг муздақлигини, жони кираётганини сезиб турди, энди яна кўнгли айний бошлади. Михаил бир ўқчиб қўйди, сув қорнида беҳуда қулқуллади, у энди сув эмас, ювинди эди. У яна ичсаммикин деб ўйлади-ю, аммо ичмади — барибир фойдаси йўқ, фақат қорнинг шишиб кетадию ортиқча даҳмаза бўлади, кейин у икки қўли билан қоринини ушлаб, пиллапояга чиқди. Ҳозир унга офтоб ҳам, исий бошлаган ҳаво ҳам ёқмасди — ёмғир ёки шамол бўлса ҳарқалай яхши бўларди, нимадир хаёлини олиб, чалғитарди, бунақа қуруқчиликда ўзингга дарров келмайсан албатта. Михаилнинг устида майка бўлиб, оёқ-яланг эди, у ҳатто ичкари билан ташқарини ажратол-

масди, кўзига ҳамма нарса бир хилда чучмал, гирашира кўринарди.

Михаил қаққайиб турмаслик учун бир поғона тушди-да, ўтирди, аммо шу ондаёқ дик этиб ўрнидан турди: заиф, элитувчи фикр ҳарқалай унингәсига кечаги ароқни туширди, ароқлар қазноқда интизор бўлиб турарди. Қизиқ, уни шу чоққача бир мартаям ўйламабди-я, бу энди одати бўйича бўлса керак, ахир унда ҳеч қачон бирданига шунча ичкилик бўлмаганди-да, иннайкейин, умуман кўпдан бери эрталабга қитдай ҳам қолмасди-да. Михаил бирпас имиллаб турди: у кеча Илья билан иккови бир яшик ароқ олиб келганини-ку аниқ билади-я, юз қилишса ҳам бир ўтиришда ҳаммасини ичиб тугата олишмайди, аммо шундай бўлса ҳам ҳарқалай у ўзига ишонмасди; э, тушингни сувга айт... У эшиги даҳлизга қараган қазноққа кирди-да, бурчакдаги эски-тускиларни оқиста кўтарди, хурсандликдан афти буришиб кетди — нимқоронғи қазноқда оғзи берк шишалар қандайдир бошқача, ҳавасни келтириб ялтираб турарди. Яшикдаги катаклардан фақат учтаси бўшабди, қолганлари эса магазиндагидан ҳам яхшироқ турганди, қаранг-а, кечаси билан турибди-я, жин ҳам урмабди-я. Михаил яна бир шиша олиб, наридан-бери шимининг чўнтагига тикди.

У яна туриб келган жойига бориб дам олгани ўтирди. Кўнгли беҳузур бўлиши ҳали босилмаган эди — йўқ, ҳали-вери босилмайди ҳам, аммо таниш ва кўнгилга ёқадиган хумордан аъзойи баданига жон киргандай бўлди. Сезади-да ахир, сезганда қандоқ! Энди бемалол ўтириб кўнглингдаги хумор дардию фикрини бирпасгина ҳайдасанг ҳам бўлади. Шунда дунёни кўзингга шунчалар қоронғи қилиб юборган лаънати хуморнинг жазоси бир қултумгина ютум эканини яққол сезасан-да, ана шу номсиз азобдан қутулиш нашъасини суриб, ҳузур қиласан. Инсон табиатан шунақа ўзи. Ўзингни ўлгудай чарчаганингни сезиш жуда яхши, нақ ухлаш олдидан, ҳеч нимани эслаш лозим бўлмаган пайтда яхши-да. Бу ҳам қувликка киради. Нима бўлгандаям қувлик-да.

У яна бирпас ўтириши мумкин эди-ю, аммо полиздан Надянинг овозини эшитиб қолди ва кўзига кўринмай қўя қолай деб жазм этди. Кўришар ҳам. Ҳозир хотини унга нима дейишини шундоқ ҳам билади. У уйга кириб пойафзалини киймоқчи бўлди-ю, аммо чўнтагида ишона билан кийинишнинг ноқулайлигини кўз олдига келтирди, бунинг устига, кейин Надягами ёки опаларидан биронтаси билан тўқнаш келиб қолиши ҳам мум-

кин, шу боисдан уйга кирмасдан шу туришича, оёқяланг аввал бошда қаёқни мўлжаллаган бўлса, ўша ёққа — мўрчага, Ильянинг олдига жўнади.

Илья ҳеч нима кўрмагандек ухлаб ётарди. У на ташвиш, на ғам-ғурбатни биларди, худди кечаси алламаҳалгача бугдой янчган одамдай ётарди. Михаил унинг олдига, кеча ҳовлидан олиб кирган пастгина ғўлага ўтирди ва шишани товуқ катаги орқасига тиқиб қўйди. Қишда товуқ сақлайдиган катак ҳам шу ерда, мўрчада турарди, ўрни келганда ундан стол сифатида фойдаланишарди. Мана, кеча ҳам шунда ичишди, бинойидай, шикоят ҳам қилишмади. Икки шиша шундоққина кўриниб турарди, учинчи шиша эса қандайдир бир мўъжиза билан катакка тушиб қолибди, бўлмаса-ку эшиги берк, ёнбошига ағанаб ётибди. Бу шишани тезроқ йўқотиш керак — агар битта-яримта кириб қолгудай бўлса, кўнглига ҳар хил гап келади. Ахир бу шишани товуқлар ичиб бўшатмаган-ку. Михаил шишани олмоқчи бўлди, аммо бунинг учун ўрнидан туриши, Ильянинг устидан ҳатлаб ўтиши керак эди, шунинг учун у тупирди: бўшми, бўш, майли ётаверсин, кейин бир гап бўлар.

— Илья! — деб чақирди у. Бу унинг бугун айтган биринчи сўзи эди, аввал синаб кўрмагани учун овози ғализ хириллаб чиқди. Вой-бўй, ичи ўзиям роса жизғанак бўлиб кетибди-да, ҳатто сўзни ҳам тўғри айтолмайди-я. Михаил йўталиб овозини тўғрилади: — Менга қара, Илья!

Илья бу овозни уйқусида эшитди, нафас олиши ўзгарди.

— Тур, шунча ётганинг ҳам етар.

— Ҳали эрта-ку, — деб тўнғиллади Илья кўзини очмай, жойидан қимирламай. Агар Михаил индамай ўтирса ёки имиллаб гапирса, Илья яна ухлаб қолиши мумкин эди, чунки у бутунлай уйғонмаганди ва уйғонишни ҳам истамасди, у худди кечқурун ётқизиб, эрталаб турғизиб бўлмайдиган бола сингари бошини уйқудан кўтаролмасди.

— Э, эртанга бало борми! Кун ёйилиб кетди-ку.

— Нега ухламайсизлар-а? Кеча Варвара уйғотувди, бугун сен. Алламаҳалда ётдик-ку, ахир.

— Хўш, қалайсан? — деб сўради Михаил унинг гапига қулоқ солмай.

— Ҳозирча билмайман. Тирикка ўхшайман, — ҳарқалай Илья кўзини очди.

— Мен эса аъзойи баданимни майдалаб ташлашгандайман. Қўлим қаёқдаю оёғим қаёқдалигини ҳам би-

лолмаяпман. Бир бало қилиб эмаклаб келдим бу ерга. Ушандаям дам олиб-дам олиб келдим.

— Ҳа, кеча кўп отворибмиз.

— Эрталаб ҳали кўзимни очмасимдан абжағим чиқиб кетганини билдим. Ётишга ётолмайман, турсам ётгим келади. Мана сен ухлаб ётибсан, сенга ҳеч гап эмас. Мен эса, йў-ўқ!

— Мен эрталаб уйқуга тўйишим керак. Ҳа. Мен худди ҳеч нима бўлмагандай маза қилиб ухлайверишим мумкин. Ана шунақа! Ишқилиб безовта қилмасанг бўлди.

— Шунақа де!— Михаилнинг ҳаваси келди.— Одамисан ўзи ё бошқа нарса? Ахир, туғишган ака-укамизку — фарқимиз бўлмаслиги керак чамамда.

— Ака-уками, йўқми, ичкиликка барибир.

— Йўғ-е! Аммо омадимиз бор экан ўзи, нуқул оқидан урибмиз-да. Агар анависидан бўлса, роса расво бўлардик-да, бугун мен ўрнимдан ҳам туролмасдим. Туролмасдим, турган гап, туролмасдим. Ўзимни биламанку, ахир.

— Қизили менга ҳам ёқмайди.

— Жин урсин, касални ўзингга сотиб оласан.

— Нима?

— Касални сотиб оласан,— Михаил бошини кўрсатди.— Нақ пулга-я.

— Ҳа, бу аниқ.

— Беш йилча олдин жин ҳам урмасди менга. Ичдим нима-ю, ичмадим нима, эрталаб туриб кетаверардим. Энди эс-ҳушинг жойидалигида ётсанг ҳам олдинданоқ эрталаб қанақа қилиб турарканман деб юрагинг така-пука бўлиб туради. Бу ярамасни стаканлаб ичасану аммо бир томчидан бўлиб чиқиб кетади-да. То покпокиза бўлмагунча одам бўлмайсан. Тупурасану камроқ қолгандир деб ўйлайсан, қаёқда, минг тупурсанг ҳам фойдаси йўқ. Умр бўйи мана шунақа қийналиб юраве-расан.

— Шунақа бир латифа бор,— деб эслади Илья.— Она қизини отасини қидиргани юборади. Ҳа. «Бор,— дейди онаси,— газакхонага, отанг унақа, отанг бунақа, ўша ерда бўлса керак». Турган гапки, отаси ўша ерда, бошқа қаергаям борарди? Қизи бориб: «Дадажон, юр уйга, онам айтди»,— дейди. Отаси эшитиб турибди, ёроқли стаканни қизига тутқазибди-да: «Ич!»— дебди. Қизи йўқ дебди, мен ичмайман, истамайман дебди. «Ич,— дебди отаси.— Мен сенга айтяпман!» Қизи ста-

кандан бир хўплабдию йўталибди, қўлларини силкитибди, кўкариб кетибди-да: «Вой-бўй, жуда заҳар экан-ку!» дебди. Шунда отаси қизига: «Хўш, каллаварамлар, нима, онанг билан икковинг мени бу ерда асал ичади деб ўйловдингларми?» деган экан.

— Ана,— деб кулди Михаил.— Улар бизни асал ичади деб ўйлашади шекилли. Жон-дилимиз шу ичкилик деб ўйлашади-да.

— Бу латифани эшитмовдингми?

— Йўқ, эшитмовдим. Жуда тўғри латифа экан. Ҳаётий.— Михаил индамай қолди, айтилган гапларга бошини сарак-сарак қилди, кейин чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб ўйлади.— Шунинг учун, Илья,— деди у ва товуқ катаги орқасидан шишани олди.— Ўзимизга келиб олмасак бўлмайди.

— Олиб келибсан-да,— Ильянинг овози шундай титраб кетдики, унинг қўрққанини ҳам, суюнганини ҳам тушуниб бўлмасди.

— Утиб келаётиб, ола келдим. Кейин бориб юрмай дедим.

— Балки ҳозирча ичмаганимиз маъқулдир? Сабр қилиб турагимизми?

— Сен ўзинг биласан, мен эса ичман. Бўлмаса кеч-гача ҳам етиб боролмайман. Бош оғриқ қилсак, ёзиб юбориши мумкин. Шундоқ ҳам аранг нафас оляпман. Шундоқ қилмасам онамнинг ўрнига мени кўмишларингга тўғри келади.

— Хўш, ойм қалай?

— Билмайман, Илья. Ҳеч нима дея олмайман. Олдига кирганим йўқ. Тузук шекилли, бўлмаса аёллар ғизиллаб келиб айтишарди.

— Ҳа, тўғри, айтишарди.

— Хўш, қалай, қуяйми-қуймайми?— деди Михаил шишани очиб.

— Хайр, майли, қуя қол. Шерик бўлиб турай.

— Бу гапинг тўғри.

— Ие, газанинг йўқми ҳали?

— Йўқ. Агар истасанг, ўзинг бор, мен эса ҳозир бормаيمان. Қўй ўшаларни! Улар бизни бу ерда асал ичяпти деб ўйлашади.

— Бориб газак қидириб юришим жуда ноқулай-да.

— Нима, сен бегонами? Керакли нарсани олу келавер.

— Бўпти, шундай олаверамиз. Бўлади.

— Бўлади, албатта. Ичсанг ҳам ўласан, ичмасанг

ҳам. Уладиган бўлгандан кейин ичиб ўлган яхши,— худди дуо ўқиётгандай гапирди Михаил ва ичиб юборди, то ароқ жойига етиб боргунча диққат билан кутиб турди, шундан кейингина стаканни катак устига оҳиста қўйди,— улар бизни асал ичяпти деб ўйлашади.— У нафасини юта-юта тўхтаб-тўхтаб, қалбини илитаётган ўша сўзларни яна қайтарди.

Илья ўрнида афтини буриштириб ўтираркан, Михаилни кузатарди.

— Хўш, қалай?— деб сўради у қизиқиб.

— Кетди, жин ургур. Қаёққа борарди? Ич, чўзиб ўтирма, бўлмаса кейин томоғинга тиқиладию ўтмайди. Дастлабкисини шартта кўтариб юбориш керак.

Ниҳоят Илья ҳам ичди. Ичди-ю, яна худди хайрлашаётган одамдек кафти билан оғзини елпиди. Унинг одати шунақа экан ўзи. Кеча, унинг бу қилиғи Михаилни қизиқтириб қолганди, кейин ўзи ҳам акасига тақлид қилиб ароқнинг кетидан хайрлашгандай кафти билан икки-уч марта оғзини елпинди, майли-да, кейин бирорта келишмовчилик бўлмасин девди, лекин сира нафини кўрмади. Бундан ташқари ўз одатидан қолмади — биринчи бўлиб ичаверди, ичгандан кейин эса бунақа хайр-хўшларни нутиб қўйди, эҳтимол, буни Илья учун бутунлай бошқача аҳамияти бордир. Михаил сўрамади, иннайкейин қанақа қилиб ҳам буни сўрайсан?

Мўрча, у ёқ-бу ёғига қаралса, кўпроқ ошхонага ўхшарди, бу товуқхонаси борлиги учун эмас албатта. Бу мўрча ростами мўрча эмасди, полиздаги ростами эса бундан уч йил бурун ёниб кетганди. Шундан кейин Михаил четдаги қазноқни вақтинча мўрча қилиб қўйганди. Буғланадиган супа аввал йўқ эди, ғиштин печка ўрнига чўян печка ёқишарди, шунда сув иситишарди, фақат номи мўрча эди. Аммо чакки эмас, амал-тақал қилиб туришарди, буғлангиси келса, Михаил қўшнисини Иванникига борарди. Унинг янги мўрча қуриш ҳаракати ҳам йўқ эди. Иннайкейин ёлғиз бир одамнинг мўрча қуриши осон эканми? Лекин ёниб кетган мўрча ўрнида, мана уч йилдирки, сурункасига шунақанги йирик-йирик картошка бўляптики, кишининг кўзи ўйнаб кетади. Бутун қишлоқда картошка энди нўхотдай-нўхотдай бўлганда, Надя шу ердан овқатга картошка қазиб оларди. Яхшиликка ёмонлигу, ёмонликка яхшилик деб жуда тўғри айтишаркан.

Михаил дарча олдида ўтирарди, шунинг учун у биринчи бўлиб Варваранинг худди танкка ўхшаб тўғри

мўрчага келаётганини кўриб қолди. У сўкиниб, шипани кўздан нарига олиб қўйди. Варвара остона ҳатлаб ўтди-ю, кўзини қисди — ташқаридан кирган одамга ҳаммом ичи бутунлай қоронғи кўринарди.

— Ҳой, сенмисан? — деди у Михаилга тикилиб қараркан.

— Йўқ, мен эмасман, Исо пайғамбарман.

— Э, қўйсанг-чи ҳазилингни! Сен шу ердами-йўқми мен қаёқдан билай. Мен Ильянинг бир ўзи дебман. Мен унга онамиз туриб ўтирадиган бўлиб қолганини айтгани келувдим.

— Туриб ўтирибди?

— Ўтирибди, ўтирибди. Кўрдиму кўзларимга ишонмадим. Туриб қараб ўтирибди. Оёқларини пастга осилтириб олибди...

— Бошини кўтариб ўтирибдими?

— Сен, Илья, мазах қилма, нима кераги бор, — деб Ильяни уришиб берди Варвара. — Онамиз тўғрисида-ям шунақа дейдими киши. Ахир у онамиз-ку, бегона эмас-ку.

— Мазах қиялпсан деган гапни қаёқдан олдинг?

— Юринглар, ўзларинг кўрасизлар, ўтирибди. Ким ўйлабди-я? — Варвара ҳозир инилари оналарини кўриб, уларнинг ҳам хурсанд бўлишларини, истарди, шунинг учун яна деди: — Мана, боринглар, қандай ўтирганини бориб кўринглар. Бўлмаса, бу гапни Варвара ўйлаб топган дейсизлар.

— Нимасини кўрамиз, майли ўтира-эрсин, — деб важ кўрсатди Михаил. — Ҳадеб жонига тегавериш ҳам бўлмайди. Ишқилиб, қараб туринглар, тагин йиқилиб тушмасин.

— Йўқ, йўқ, жуда яхши ўтирибди.

— Биз кейинроқ, сал туриб борамиз, — деб ваъда берди Илья.

Варвара атрофга синчиклаб қаради, гапиришга бирон баҳона тополмай бурилиб кетмоқчи бўлди, аммо Михаил уни тўхтатди:

— Надя уйда-ми-йўқми?

— Уйда. Ҳамма уйда. Люся ҳам, ойимиз ҳам уйда.

— Ойимиз ҳам уйда дейсанми?

— Ҳа, сенларни-ю! — тушунди Варвара. — Сенларга гапиргину қочавергин. Хўп, мен кетдим.

— Бора қол, бора қол. Ойимизга қараб тур, тагин бирон ёққа қочиб кетмасин, кейин қидириб юрмайлик.

Варвара омбор даҳлизидан юрагини ҳовучлаб чиқди, омбор баланд бўлиб, остонаси олдига биронта гўла қўйиш ҳеч кимнинг эсига келмас эди, кейин у энди қаёққа борсамикин деб, тўхтади-да, ўйланиб қолди. У укалари билан бўлган гап-сўздан кейин улардан анча ҳафсаласи пир бўлган эди, шунинг учун у безовта бўлиб қолганди. Агар инилари оналари олдига боришса, бу бошқа гап эди: у ҳам бирга кирарди, инилари оналарини кўриб қандай ҳайрон бўлишларини ўз кўзи билан кўрмоқчи эди, ахир оналари куни кеча ўлим тўшагида ётувди-да, бугун бўлса туриб ўтирибди — худди соғ одамдай. Аммо инилари мўрчада қолишди, гўё бу мўрча уларнинг ҳақи маҳрига тушгану оналаридан азизроқдай эди, шунинг учун Варвара энди нима қилишини билмас эди. У чучварани туш кўрганини эслади-ю, юрагига гулгула тушди. Яхши туш эмас, вой, яхши туш эмас. Энди у кимдан сўрасайикин, таъбирини ким айтиб бераркин? Люся билан гаплашиб бўлмайди — у Варварага шундай тўнғилладики, асти қўяверасиз, Надя бўлса қўли ишдан бўшамайди, вақти йўқ. Варвара турган жойидан қўзғалди-ю, нари бориб тўхтади, гангиб атрофга аланглаганича ивирсиб турди, фақат шундан кейингина дарвозадан ташқарига чиқишга жазм этди — у ёқда одамлар бор.

Варвара остона ҳатлаб ташқари чиқиши билан Михаил шоша-пиша шишани катак орқасидан олиб, яна катак устига қўйди, ҳатто фурсатни сезиш учун дўқ этиб қўйди, у шу ерга келганидан бери сезиларли даражада хушчақчақ бўлиб, юзларига ҳам қон югурган, кўзлари тийраклашган эди.

— Хўш, Илья,— деди у чаққон,— ишлар юришиб кетганга ўхшайди. Айни қўшимча қиладиган пайт. Кечикиб қолмаслик керак, кейин қувганинг билан етолмайсан.

— Газаги бўлмаса энди ололмайман,— деб рад этди Илья.— Ҳидлаш учун лоақал бир тишлам нонинг ҳам йўқ — ҳа, ўша бўлсаям майлийди. Бунақада расво бўламиз. Бир-иккита оласану таппа тайёрсан-да. Сира қизини йўқ.

— Бўлмаса полиздан пиёз олиб келайми?

— Пиёз билан иш битмайди. Бу турган гап. Бу ерда ҳатто тўз ҳам йўқ.

— Газак бўлса-ку зўр бўларди-я, албатта,— деб унинг фикрига қўшилди Михаил ва маъюслашиб жим бўлиб қолди.— Начора, кутамиз! У ёққа боришга ҳозир сира

оёғим тортмаяпти. Яна ғалва бошланади. Агар Надя бирон ёққа чиқса, физиллаб бориб келаман.

— Кўнглинг тортса, сен ичавер.

— Шошиб нима қиламан, бирон ишим қоляптими. Бир ўзим сира ичгим келмайди. Унда, жин ургур, жуда ошириб юборади. Яхшиси, киши ёлғиз ичмагани дуруст, мен кўп синаб кўрдим.

— Умуман, киши ичмаса яна ҳам яхши дейишади.

— Дейишади, Илья, дейишади, мен ҳам эшитганман.

Одамлар оғизларига келганини гапиришяпти, қайси бирига қулоқ соласан, кимки ичмаса ичмагани маъқул, шундай ўтиб кетаверади, кимки бунга айланишган бўлса, демак ҳаваси бор-да, тағин билмадим... Михаил анчагача бошини чайқади.— Билмайман, Илья, билмайман. Бари бир тортиб туради — мен шундай деб ўйлайман. Зўр нарса-да, жин ургур, қани энди қўлингдан келса удалаб кўр. Дабдала бўлиши мумкин. Мен энди умидимни узиб қўйганман. Ёшлигимда бир неча бор тавба қилдим, кейин йиғиштириб қўйдим, ўзимни ҳам, одамларни ҳам алдаб нима қиламан, дедим. Фойдаси йўқ. Энди бўлса, шу ичим яхшими-ёмонми, бари бир уни ташломайман деб ўйлайман. Одамларга кулги бўлмаслик керак. Ҳар қандай бошқа иш сингари ичишни ҳам билиш керак, албатта. Биз бўлсак худди сув ичгандек то бурнимиздан чиқмагунча ичаверамиз.

— Ичишни билиш керак — бу аниқ.

— Ўзинг ҳам тез-тез ичиб турасанми?

— Мен машинадаман, тез-тез ичиш тўғри келмайди менга. Шаҳарда бу масалада қаттиқ туришади — ҳа, иннайкейин хотиним ҳам сира ёқтирмайди. Аммо агар хотин, машина бўлмаса албатта отаман. То кекирдакка етгунча.

Михаил, шу ердамикин дегандай шишага кўз қирини ташлади, кейин сўради:

— Эҳтимол, ичарсан? Кейин устидан бостириб бирон нима ерсан.

— Йўқ, ичолмайман. Сен ичавер, менга қарама.

— Лекин мен озгина ичаман, яна тортиб қолди.— Учиндан ҳам стаканга озгина қўйди-да, тўхтамасдан, худди заҳар ютгандай шартта кўтариб юборди.— Мана бўлди,— деди у пишиллаб.— Улдирса ҳам арёқ ўлдирсин. Ичганинг қолади.

— Қани энди устига қулинг ўргилсин бир овқат бўлса. Ҳа.

— Хўш, аслида, нима учун ичамиз?— деди Михаил алаҳсимасдан ва ўзича бошини қимирлатиб, Илья бирон нима дермикан дегандай кутиб турди. Илья индамади.— Одамлар аламдан ичади, ундан-бундан дейишади. Йўқ. Бу бўлмаган гап. Одамлар бу одат дейишади, одатни эса тарк этиш қийин, тўғри, худди нонга одатлангандек одатланиб қолганмиз, ахир нон бўлмаса столга ўтиришмайди-ку: аммо бу ҳам эмас, чунки одатланишнинг ҳам бирон-бир сабаби бўлиши керак-ку. Эндиликда ичиш зарурати туғилди, шунинг учун ичяпмиз, мен шундай деб ўйлайман. Илгари биринчи навбатда нима керак эди? Нон, сув, туз. Энди шуларнинг ёнига бу жин ургур ҳам қўшилди.— Михаил шишага қараб бош ирғади.— Турмуш ҳозир бутунлай бошқача, ҳаммаси ўзгариб кетди деявер, ана шу ўзгаришлар инсон насибасига қўшимча қилишни талаб қилиб қолди. Биз қаттиқ чарчаймиз, мен сенга айтсам, аммо ишдан эмас, албатта, нимаданлигини ким билади дейсан. Мана мен бир ҳафта ичмадим, аранг оёғимни судраб юрдим, қийналиб кетдим. Ичдиму худди ҳаммомда ювиниб чиққандай бўлдим, елкамдаги юз пуд юкни ташлагандай бўлдим. Эл-юрт олдида гуноҳкорлигимни биламан: уйда хотин билан жанжаллашдим, охирги пулни совурдим, ишгаям чиқмай қолдим, қишлоқда эшикма-эшик тиланчилик қилдим, уят албатта, бош кўтариб юролмайсан. Аммо бошқа жиҳатдан эса яхши бўлди. Бир томондан яхши, иккинчи томондан ёмон. Гуноҳингни ювиш учун яна ишга борасан, бир кун, икки кун, беш кун ишлайсан, уч кишининг ишини қиласан, қаёқдандир куч ҳам пайдо бўлади. Хўш, кейин тинчигандай бўласан, юзинг сал ёруғ бўлади, яшаш мумкин. Фақат ичмасанг бас. Йўқ. Энди бир ёқдан осону бошқа ёқдан қийин, қийналаверасан, хумор қилади.— Михаил қўлини силтади.— Яна қўзиб қолади. Чидолмайсан. Бошқатдан бошланади. Демак, чарчабман. Вужудим дам олишни талаб қилиб қолади. Буни мен эмас, вужудим ичяпти. Вужудимга нон билан бирга бу ҳам керак экан, чунки вужудимга шунақа эҳтиёж пайдо бўлган. Хўш, сен нима дейсан?

— Эҳтиёж — бу аниқ, — деб унинг фикрига қўшилди Илья.— Ичгандаям кўтаришимизгаю эҳтиёжимизга қараб ичамиз, сиққанича-да.

— Қанақасига ичмайди киши? — деб давом этди Михаил.— Бир кун, икки кун, боргинки бир ҳафтаям бўлсин — чидаш мумкин. Бордию бутунлай, то ўлгунича ичмасачи? Ўзинг ўйлаб кўр, ахир. Келажакда пешонанг

мундоқ йилт этмаса, кунларинг бир хилда ўтаверса. Ишу уйга боғлаб қўйилганимиздан кейин дод демайсанми, ахир, фалон ишларни қилиш керак эди, қилмадинг де-йишади, ҳаммасини қилишинг керак, керак, керак, борган сари кўпроқ қилишинг керак — ер ютсин, шу ишлариниям. Ичдингми — озодликка чиққандай бўласан, эркин бўласан, ҳеч нима қилмайсан ҳам, нимаики лозим бўлса, ҳаммасини қилгансан. Нимани қилмаган бўлсанг, демак қилмаслигинг керак, ўша ишни қилмай тўғри қиласан. Жуда яйрайсан, ўзига яхши бўлишига юрмаган одам ахмоқ эмасми ахир? Агар меъёрини билсанг, ичкилик аввалига жуда жонингни киритади.

— Агар меъёрини билсак, мана шунақа расвойи жаҳон бўлиб юрмасдик.

— Ҳа, бўлмасдик, албатта. Бошқа томондан эса, агар сен ҳозир менга: бас, бўлди қил, десанг, мен бас қиларканманми? Аслини олганда балки шу ҳам етар, мана, анча енгил тортдим, энди турган гап, бошқа биқинимга тушади. Бари бир менга керак, табиатим ўзи шунақа. То қусурим қонмагунча, биров мени шаштимни қайтармаслиги керак. Томоғимни қисиб, ортириб қолиш мижозимга тўғри келмайди, то йиқилиб қолгунча мириққим келади. Ишда ҳам, ичишда ҳам. Ўзинг биласан.

— Ойига қанча оласан?

— Нима ойига? Виноми?

Илья кулиб юборди:

— Винони-ку сен бухгалтериясиз ичасан, буни биламан. Мен сендан ойлигинг қанча, ҳа, ойига қанча пул оласан деб сўраяпман?

— Ойлик... гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ, Илья. Агар билишни истасанг, ойлик энди илгаригидай эмас, ҳозирча бизда механизаторлар шипиришяпти, бизни, ўз оёғида юрганларни эса қисиб қўйишди. Менга олдингига қараганда, дастлабки йилларда тўлашганини деярли ярмини беришади. Илгари икки-уч баржага юк ортсанг, тинчгина қорнингга чертиб ётаверардинг. Тўғри, ишни ҳам қотирардик-да. Эҳ-ҳе, ана ишу мана иш, ҳозирги иш иш эканми. Ёғочларни қўлда думалатардик-да. Энди нима, энди кран. Боғлайсан — ечасан, босиб қолмаслиги учун кўзингга қарасанг бўлди. Ҳамма ердаям шу, қаёққа қарасанг одам ўрнида машина, техника.

— Ўша билан, техника билан осон-да, ахир.

— Осон албатта, ким йўқ деяпти. Анча осон. Жон узиб ётмаймиз. — Михаил бир зум хаёлга чўмди-да, ногаҳон сал ийиб деди: — Ушанда ҳарқалай қизиқарли эди.

Масалан, ўша баржаларни олайлик. Мен юк ортишни яхши кўрардим, ҳатто пули учун ҳам эмас, ўша пули ҳам чакана эмасди, ишига қизиқардим. Икки кунлаб қирғоқдан кетмасдик. То ортиб бўлмагунча ҳаммамиз ўша ерда бўлардик. Овқатни болалар котелокда олиб боришарди, ердигу яна ишга тушардик. Ғайрат ҳам бор эди-да, ол-ол, бўл-бўл. Куч қаёқдан келарди-я! Ишни севиб, уни жонли нарсадай деб билардик, кун ўтказиш учун қўл учида ишламасдик.

— Унда ёш, бақувват эдинг.

— Ҳа, ёш, ёш эдим... Гап бунда эмас. Ҳў, колхозда яшаганларимизни бир эсла. Мен қанча пул олишимизни айтаётганим йўқ. Баъзан, жин урсин, сувдан салом бўлиб қолаверардик. Ушанда аҳил яшардик демоқчиман, азобдаям, роҳатдаям ҳаммамиз бир жону бир тан эдик, ўшанда колхоз колхоз эди. Энди ҳар ким ўзича. Нимаям қилардинг: ўз одамларинг кетди, ўрнига бошқалар келишди. Энди туғилган қишлоғимдаги одамларнинг кўпини билмайман, назаримда ўзим ҳам бегона бўлиб қолганга, нотаниш ерга кўчиб борганга ўхшайман.

Уй эшиги ғижирлаб очилди, Михаил бошини кўтариб қаради. Надя эмас, Нинка чиқди. У атрофга аланглади— ҳеч ким йўқ, саржин ёнида гимирлаб турди-да, кейин лип этиб саржин орқасига ўтди. Михаил то Нинка ишини қилиб бўлгунча кутиб турди, кейин эшикдан бошини чиқариб:

— Нинка, бу ёққа кел, — деб чақирди.

— Ни-ма-га? — деб қўрқиб кетди қизча. У мени битта-аримта мўрчадан кузатиб туради, деб сира ўйламаганди.

— Кела қол, кела қол, жажжигинам, кейин билиб оласан.

— Энди сира бунақа қил-май-ман.

— Қалтакламасимдан кел деяпман сенга.

Нинка кўзларини жавдиратиб, пишиллаб ёни билан ҳаммомга кирди.

— Борадиган жойни билгин, деб сенга неча марта айтиш керак ўзи? Нима, ўша ёққа борсанг, оёгинг узилиб тушадими?

— Энди қил-май-ман.

— «Қил-май-ман» эмиш. Топиб олган гапини-я. Сенга айтавериш ҳам жонимга тегди. Эсингдан чиқмаслиги учун ҳозир сени яхшилаб савалайман. Сенга ёқадими-йўқми, Илья амакинг бир кўриб қўйсин. Биладан: кўпдан бери елканг қичиб юрибди ўзи. Ке, яхшилаб бир қашлаб қўй-чи.

Нинка баттар пишиллади.

— Хўш, нега индамайсан?

— Унда бу ерда вино ичиб ўтирганингни оймга айтиб бераман, — деди Нинка бидирлаб ва қочиб кетмоқчи бўлиб эшикни мўлжаллади.

— Мен сенга айтишни кўрсатиб қўяман! — деди Михаил тутоқиб. — Айтиш қанақа бўлишини шундай кўрсатиб қўяманки, туққан онангни ҳам таниёлмай қоласан! Ҳали сен ўз отанга гап қайтаришни ўргандингми? Ойисига айтармиш-а! Вой ярамас-ей! — Ильяга қараб арз қилди. — Муштдай бўлиб туриб гапирган гапини қара-я!

— Унда уришмагин-да.

— Ҳеч ким сени уришаётгани йўқ — овозингни ўчир. Бунақа қайсарлигинг учун эсдан чиқмайдиган қилиб адабингни бериш керак эдику-я.

— Майли, бу қизалоқни қўйиб юбор, — деди Илья Нинкага раҳми келиб. — Энди у бунақа қилмайди.

— Энди қилмайсанми?

— Қилмайман, — деб чаққон ваъда берди Нинка ва бошини кўтарди. Кўзлари ўйнаб, кирганида пайқашга улгурмаган нарсаларни илғаш учун атрофга аланг-жанланг бўла бошлади.

— Жуда шумтакасан-да. «Қилмайман» деб қутулиб кетасан-да. Хўроз ҳам тонг отмасаям қичқиравераркан, сен ҳам худди ўшанинг ўзи. Шунақами? Тўхта, шошилма. Борасан, бирон нимадан қуруқ қоляпсанми. Мен сени-ку роса савалардим-а, аммо Илья амакинг қўймапти-да. Сен бунинг учун Илья амакинг билан икковимизга газакка бирон нима олиб келишинг керак. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳеч балони тушунмадинг.

— Мен оймга айтаман, ойм беради.

— Яна ўша гап экан-да. Яна оймга айтаман дейди-я. Нима, ойинг аралашмаса ўзинг тўғрилаб келолмайсанми? Ойингни қўй. Сира оғиз очма, сен шундоқ олиб келгинки, ойинг билмасин ҳам, эшитмасин ҳам. Энди тушундингми?

— Энди тушундим.

— Столни ёки қазоқни қарагин-да, секингина олиб келгин. Кейин мен сенга шиша бераман. — Михаил кечаги бўш шишалардан бирини четга олиб қўйди.

— Ҳа-а, — деди Нинка ҳушёр тортиб, — олдинига берасану кейин яна ўзинг тортиб оласан.

— Тортиб олмайман, тортиб олмайман. Югур.

— Ҳу, унда тортиб олдинг-ку,

— Унда тортиб олудим. Ҳозир олмайман. Ҳозир ўзимда бор. Мана, Илья амакинг гувоҳ, олмайман.

— Мен гувоҳман,— деди Илья кўкрагига уриб.

Нинка тураверди.

— Хўш, тагин нима дейсан? Югур тезроқ.

— Менга иккита керак,— деди Нинка иккинчи бўш шишага бирров кўз ташлаб.

— Бўпти, иккита бераман, фақат тезроқ бор, худо хайрингни бергур,— деди Михаил биринчи шиша ёнига иккинчисини ҳам қўшиб.

Нинка кўйлаги ичига яшириб булка нон олиб келди, бошқа ҳеч нима, чунки у стол атрофида айланишиб турганида онаси ҳайдаб юборди, булка олиш эса осон эди, нон даҳлизда тургани, Надя уни нонуштагача шу ерга қўйиб қўйганди. Ҳеч нарса йўғидан кўра нон борлиги яхши, албатта, аммо эрталабки ичишга бир ноннинг ўзи ҳар ҳолда камлик қиларди. Шу пайт Михаил мўрчада, боши тепасида икки ёки учта товуқ тухум туғиб юришини эслаб қолди. Нинка чиқиб этагида мойк билан бешта тухум олиб тушди, мойк кўкламдан бери ўша ерда турган бўлса керак ўзиям, барини бетига қарамай ютишга ўрганиб қолган Михаил ҳарқалай ароқдан кейин суриштирмай мойкни ютиб юборди. Гарчи оч қоринга бўлмаса ҳам, барибир, унинг кўзлари қинидан чиқаёзиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади, энди томоғини чайиш учун газанустидан яна ароқ ичишга тўғри келди. У туфлаб сўкинди ва қайтиб тухум ютмади-да, нондан ушатиб еди.

Тухум учун Нинкага товуқ катагидаги думалаб ётган учинчи шишани беришди, туз келтиргани учун унга тўртинчи, ҳали бўшамаган шишани беришга ваъда қилишди. Қиз шишани пойлаб мўрчадан кетмади. Уйга, боришнинг ҳозир унга қизиги йўқ эди, бунинг устига Надянинг нонни қидираётгани шу ердан ҳам эшитилиб турарди, нон худди сигир ямлаб ютгандай йўқ эди. Нинка беғубор, маъсум кўзлари билан эркакларга қараб жимгина ўтирарди, у ўзини бу ерда бутунлай тинч сезарди. Тақдир энди уни эркакларга маҳкам боғлаб қўйган эди, шунинг учун Михаил ташвиш тортмаса ҳам бўларди: Нинка уни чақмасди. Кўп ўтмай бу шишани ҳам бўшатиб беришди, Нинка шишани олиб бориб, ўша ерга, саржин орқасига яшириб қўйди. Кейин гов ёнида ғимирлаб юриб, одатдагидек айланиб-айланиб уйга яқинлашди, қорни очган шекилли.

Ароқдан кейин эркакларнинг суҳбати яна ҳам қизиди. Улар фақат бир мартагина чалғишиб, бўшашиб қолиш-

ди, шунда Илья бемаврид ичиб ўтирганлари учун кимнингдир олдида ўзини оқламоқчи бўлгандай:

— Нима қилиш керак? Энди ойимизнинг олдида ўтиришимизнинг ҳожати йўқ. Ҳа. Узинг кўриб турибсан, туриб ўтирибди. Ҳадемай қарабсанки чопқиллаб ҳам кетади,— деди.

— Ҳа, шунақаям қилади,— деди Михаил бошини лиқиллатиб.

— Тавба, уни қара-я! Сира-сира ўйламовдим. Тайёр бўлиб ётувди, ахир, ҳеч қандай умид қолмаганди, бир нима унга таъсир қилди-ёв. Вой, ойи-ей! Ойи!

— Ойимиз кўзбойлогичнинг ўзгинаси.

— Тўғри, ажалгаям фириб берди.

— Мен сенга бир гапни айтайми, Илья: шу иши чакки бўлди. Ҳозир ўлгани яхшироқ эди. Бизга ҳам, ўзига ҳам яхши бўларди. Бу гапни фақат сенга айтяпман — бир-биримиздан яшириб нима қиламиз? Барибир ўлади-ку, ахир. Ҳозир айна пайти: ҳаммамиз йиғилдик, тайёргарлик кўриб қўйдик. Ҳаммамиз йиғилгандан кейин чўвиб нима қиларди, бизни лақиллатиб. Мен унга ишонибман, сизлар эса менга. Мана энди оқибати.

— Нега унақа дейсан?— деб эътироз билдирди Илья.— Ажали етганда ўлаверсин. Бу унга боғлиқ эмас.

— Мен ҳозир айна пайти эди, демоқчиман-да. Ўлсанг ҳам ўл, ўлмасанг ҳам ўл, қорангни ўчир бу ердан, кўринма деб талаб қилолмайсан-ку ахир. Бу шунақа иш. Мана, сизлар кетасизлар, кейин уч-тўрт кун ётадию бари бир бандаликни бажо келтиради. Шу гапим эсингда бўлсин. Бекорга у шунақа бўлмади, беҳуда шунақа бўлмайди. Кейин мен яна сизларга телеграмма юборишим керак, сизларнинг кайфиятларинг ҳам аввалгидек бўлмайди. Ким келади, ким келмайди. Ҳамма иш бешбаттар расво бўлади. Улими олдида дийдорига шундоқ ҳам тўёлмай қоласан.

— Нега келмас экан киши?

— Ҳар нарса бўлиши мумкин. Мана, Татьяна, ҳалигача дараги йўқ.

— Татьяна — ҳа. Билса керакки шошилмаётгандир-да.

— Гап шунда-да, билмайди, шунинг учун шошилмаяпти. Агар бугун ҳам келмаса, ойим жинни бўлиб қолади. Ойим Таньчорам деб шундоқ ҳам жонимиздан безор қияпти: гоҳ туш кўради, гоҳ яна бир балолар. Сен бу ерда турмайсан, билмайсан-да.

— Келади. Шунақа телеграмма олсаю келмаса, билмадим бунини дейишаркан.

— Ҳа, агар келса, ичамиз, иззат-ҳурматини жойига қўйиб кутиб олиш керак. Синглимиз ахир.

— Ичамиз — ҳа, илож қанча?

— Келмаса ҳам, барибир ичамиз,— деб йўлини топди Михаил.— Бари бир ичамиз, Илья. Сен билан бизга қийин.

— Энди нимаям қилардик?— деди хаёл суриб қувонаркан, унинг гапини маъқуллаб Илья.— Энди уни тўкиб ташламайсан-ку.

— Уни тўкиб ташлашимизга ким қўйиб қўяркан? Бу давлат иши. Бу шунақа иш.

— Энди истасанг ҳам, истамасанг ҳам ичиш керак.

— Гапларинг жуда қизиқ-да, истамасанг ҳам эмиш. Масалани бундай қўйиш ҳам мумкин эмас. Ичамиз — нега истамас экансан? Керак бўлгандан кейин ичамиз-да,— деб туриб олди Михаил.— Зиммамизга шунақа мажбурият ололамизми? Ахир биз сен билан ҳар куни кўришмаймиз-ку.

— Ололамиз. Нега ололмас эканмиз?

— Бу бошқа гап.

Шундан кейин гап яна ҳар икковига яқин, ёқимли, қизиқарли мавзуга кўчди. Бу, албатта, эркакларни баттар жўшдириб юборган эди. Яна ичкилари келиб қолди, боз устига ароқ шундоққина ёнларида эди, чўмилишса ҳам бўлаверади, пули олдиндан тўлаб қўйилган. Михаил пойафзалини кийиш баҳонасида қазноққа яна бориб келмоқчи бўлди. У шипиллаб жўнаб қолди, бу вақт ичида Илья эрталабдан бери турмай чўзилиб ётган ўрнини думалоқлаб ўраб қўйди, ташқарига чиқиб ёзилди.

Бу сафар этик кийишга ҳам Михаилнинг қўли тегмай қолди. У аввал қазноққа кирди. Кирдию кўзи тиниб кетди: яшикнинг деярли ярми ҳаёсизлик билан талон-торож қилинганди. Шундай бўлгач, унинг эсига этик келармиди? Михаил энгиллашиб қолган яшикни кўтариб гириллаб орқасига қайтди: сақлаб қолиш мумкин бўлган нарсани сақлаб қолиш керак эди, йўқса бир минутдан кейин шу ҳам қолмаслиги мумкин.

У мўрчада роса сўкиниб ичини бўшатди. Шишаларни уйдагилар яшириб қўйишгани кундай равшан эди, аммо уларни қайтариб олиш осон эмасди. Ҳозир бер, вассалом, деб томоғига пичоқ тираб турадиган пайт эмасди. Ароқни кеча бошқа сабаб билан олишганди, ўртадаги пулга олишганди. Ароққа кўпроқ эркакларнинг меҳнати синган, шунинг учун ҳам эркак-да, аммо ҳушёр бўлган пайтда ҳақини пеш қилса бўлади, лекин маст одамда бунақа

ҳуқуқ бўлиши гумон. Шунинг учун энди гўё ҳеч нима бўлмагандай, ҳаммаси ўз жойида тургандай қилиб кўрсатишга, кўз-қулоқ бўлиб, қулай фурсат келишини кутишга тўғри келади.

Улар энди янги шишани очишган ҳам эдики, йиғлаб кўзлари қизарган Нинка келиб остонадаёқ шундай деди:

— Ойим ёмон.

— Ойингни осса ҳам кам,— деди унга жавобан ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган Михаил.

— Майли, кел, дада, уни осиб бир томоша қилайлик.

— Мени-ку туким ҳам ҳам емайди-я, аммо ойинг жуда баобрў бўлиб кетади-да.

— Ойинг сени нима қилди?— деб сўради Илья Нинкадан.

— Э-э, нонни сен ўғирлагансан, дейди. Ўзи ҳеч нима ни кўргани йўғу, кўрдим дейди.

— Ойинг жўртгага сенга шунақа деган. Бўйнингга олма,— деб уни огоҳлантириб қўйди Михаил.

— Мен ҳам шунақа қилдим. Бўлмаса дадамдан ёки Илья амакимдан сўрагин, дедим.

— Бу гапинг чакки бўлибди, бизни айтмаслигинг керак эди. Бизни ҳозир уларга бир тийинлик ҳам обрўмиз йўқ, буни тушуниш керак. Бекорга айтибсан. Шунга ақлинг етмабди-да.

— Ойим ёмон,— деди Нинка тўмсайиб.

— Нима ҳам дердим энди. Ундан гина-кудуратим сеникидан кўп бўлса ҳам ажаб эмас.

— Улар сизларни, жуда худо берди уларга дейишди. Иннайкейин-чи, энди ҳали-вери бас қилишмаса керак, дейишди,— деб чақиб солди Нинка.— Сени-чи, дада, ароқ-хўр, бошқа нарсага ярамайди, дейишди, ҳаммасига сен айбдор эмишсан.

— Қизчанинг олдида сайрашганини-я,— деди Михаил заҳархандалик билан бошини чайқаб.— Нима мумкину нима мумкин эмас, сира тушунишмайди. Сен қулоқ солма,— деди у Нинкага.— Улар вайсашаверади-да. Хўш, ўзинг кимга ишонасан: бизгами, уларга?

— Сизларга.

— Ҳа, гап бундоқ бўпти. Бизни этагимиздан ушлай-вер, дар қолмайсан. Уларни эса, гапларига қулоқ солма.

Эркаклар яна шишага ёпишишди. Отасининг гапидан дадилланган Нинка шу ерда суйканиб ўтирарди, у отасининг ароқли стаканини олди-ю, ҳидлаб пишқириб қўйди, кейин бўш стаканини ҳидлаб яна пишқирди, худди тенгдай гапга аралашиб, эркакларни кўпроқ қуйишга қистаб,

улар шишани қандай бўшатаётганини зийраклик билан кузатди. Михаил унга ачиниб, олдидан ҳайдаб юбормади. Кейин ҳайдаб юбормай тўғри қилганини билди.

Нинка сўради.

— Дада, тўкиб ташланмаган шишаларни магазинда оладими-йўқми?— у бу саволини уч-тўрт марта берди, чунки Михаил Илья билан гаплашаётганди, шунинг учун Нинканинг бу бемаъни гапига қулоқ солмаганди.

— Бу яна қанақа тўкилмайдигани бўлди?— деди у ниҳоят.

— Ҳу, анави тўкилмайдиганлари-да. Мен уларни ағдарувдим тўкилмаяпти.

— Қизиқ, уларнинг нимасини тўқдинг?— деди Михаил ҳали гапга унча эътибор бермай.

— Винони.

— Қанақа вино?

— Менга нонни сен ўғирлагансан демасин-да, кўрмагандан кейин гапирмасин-да.

— Сен қанақа винони тўқдинг?— Михаил Нинканинг устига энгашиб, уни ушлади, аммо қўрқитиб юбормаслик учун оҳиста ушлади.

— Қанақа, қанақа! Шунақа. Шишалар-да. Аммо шишалари сира очилмайди.

— Уларни сен қаёқдан олдинг?— деб сўради Михаил ва Илья билан кўз уриштириб олди.

Нинка яшириб ўтирмақчи ҳам эмасди, бугун унинг отасига ихлоси жуда баланд эди.

— Узинг бердинг-ку, ахир,— деб гапириб берди у.— Ойимдан эса ўзим олувдим, иккинчи мендан кўрмайди. Кўрмаган бўлсанг, гапирма.

— Шундай де. Хўш, ўзинг ундан олган ўша шишалар ҳозир қаерда?

— Унда.

— Қаерда?

— Унда. Уларни қазноққа яшириб қўйишувди. Ойим яширган. Ойим тополмайди, деб ўйлади-да, мен эса ундан олдинроқ топиб олдим. У ерда катак бор, улар шу катакда турувди. У ерда яна бор.

— Тушунарли,— деди Михаил томоқ қириб.— Энди ҳаммаси тушунарли. Тўкилмаяпти дейсанми? Тўкиб юбориши ҳеч гап эмасди,— деб ингради у.— Сен уларни қаерга тўкмоқчийдинг? Полгами?— у сўрадию оғриқдан кўзлари юмилиб кетди, у ароқнинг бирон-бир ардоб син-

гари чайқалтириб сепиб юборилишини, тахталарга сингиб кетишини кўзи олдига келтирди.

— Йўқ, мен унга сепмоқчи эдим. Ойим полнинг ҳўл бўлганини кўриб қолмасин дедим-да.

Бекинмачоқ ўйнашга Михаилнинг ортиқ тоқати қолмаган эди. У титраб турган бармоғи билан Нинкага пўписа қилиб, деди:

— Бу шишаларни биронта ҳам жон зоти билмасин. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳеч ким билмасин,— Михаил гапини йўқотиб қўйди.— Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳа, билиб қўй. Агар айтсанг ёмон бўлади.

— Улар тўкилмаган, барибир қабул қилишмайди,— деди Илья Михаилни қаҳридан сал туширишга уриниб.

— Тўкиб ташлагандан бўлса ҳам уларни қабул қилишмайди. Улар фақат ичиб бўшатилганини олишади. Тушундингми?

— Тушундим.

— Жуда тез тушунадиган бўлиб қолибсанми, а? Одамни ҳаваси келади-я, жуда ҳушёр қизсан-да. Энди бора қол. Бора қол, бора қол,— Нинкани отаси чиқариб юборди.— Бориб ўйна. Эркакларни олдида нима қиласан. Айтган гапларим қулоғингда бўлсин. Ҳеч ким билмасин. Вой шишафуруш-ей! Қўғирчоғингни ўйнайвер, шиша билан ишинг бўлмасин.

У Нинканинг кетидан эшикни ёпди-да, нафасини ростлади.

— Ахир у, жин ургур, чиндан ҳам элтиб топшириши мумкин-да. Бола нимани билади. Тўкилмаган эмиш-а! У ерда ўша ўн икки тийинга жон-жон деб жонингни ҳам сотиб олишади. Тўла мол билан ўн икки тийиндан олаверишади. Уларга нима, олиб борсанг бас. Вой жин ургурлар-ей, жин ургур-ей. Қидириб топганини-я, ўзиям бир балойи азим бўляпти-да. Калласини сапчадай узиб ташласанг-да.

Бу орада Нинка у ёқ-бу ёққа аланглаб ҳовли ўртасига борди-да, ўша ердан, қувса етолмайдиган масофадан туриб, мўрча томонга қараб дўқ қилиб қўйди:

— Дадам ёмон.

У шундай деди-ю, ойсининг олдига кетди.

Люся эрталабданоқ кампирнинг аҳволини билиш учун унинг олдига кирди ва у ёқ-бу ёқдан гаплашиб бўлиб, ўрмонга бориш ҳаракатига тушди. Нинка тургандан кейин кампир ўрнига чўзилди ва уйқуга кетди, аммо у шитир этган ҳар бир товушдан дарров кўзини очарди. Бугун кампирнинг аҳволи анча яхшилиги кўриниб турарди, шунинг учун ундан хавотир олмай у ёқ-бу ёққа борса бўларди.

Люся тоққа боришни унчалик истамасди, аммо яна қандай ишга қўл уришини ўзи билмасди. Ахир кун бўйи уйда ўтириб бўлмайди-ку. Люся аввалига ўйламасдан Надяни бирга борайлик деб кўндирди-ю, аммо кейин уни яна ўзи айнитди, чунки биринчидан, Надя билан бирор хусусда гаплашишга мажбур бўлади, ҳолбуки ўзи бекорчи гапларни хуш кўрмас эди, бундан ташқари онасини бир Варваранинг ўзига ташлаб кетиш хавфли эди — опаси бирам ландовур хотинки, қўлидан ҳеч иш келмайди. Эркакларга-ку сира ишониб бўлмайди, улардан хабардор бўлиб туриш керак, тагин бир балони бошлаб, оналарига тирғилиб юришмасин. Масларга кампирнинг тоқати йўқ эди, тагин шулар туфайли баттар бўлиб қолмасин.

Люся узоқ йиғиштиринди. Шундай кийиниш керакки, ўрмонда юриш ҳам қулай бўлсин, ҳам яхши кўринсин, рўдапо хотинларга ўхшаб қолмасин. Бу, албатта, одамлар учун эмас — у ўрмонда ҳеч кимни учратмаслиги ҳам мумкин, ўзи учун эди, у бир умр шинам кийишига одатланиб қолганди. Кишининг кайфияти ҳам, ҳатто иши ҳам шунга боғлиқ. Люся омадсизликнинг кўзи борлигига ишонарди, чунки бировга рўпара бўлишдан олдин бу кўзлар ўша одам ўзини қандай тутишини, унинг нимага арзиш-арзимаслигини, ҳатто сиртдан қанақалигини кўради. Ўзига пухта, бардам одамни бало ҳам урмайди.

Люсябоп тўқранг кофта Надядан топилди: яна нима кийишини ўйлаб, боши қотиб қолди. Надя унга ўзининг чолвори билан этигини келтириб берди, аммо Люся уларни бир четга қўйди, булар унга муносиб эмас. Қани энди ҳозир шими билан шаҳар атрофига бориб-келиш учун атайлаб сотиб олган туристларнинг ботинкаси бўлса, роса иш берарди-да, бу ерда қўзиқорин теришга бориши мумкинлигини ким билибди дейсиз. У бу ёққа келаётганида бошқа нарсани ўйлаган эди. Дидидаги кийими бўлмагани учун ўрмонга боришга ҳам кўнгли йўқ эди, аммо

шу пайт қайтиб келаётган Варваранинг овозини кўчадан эшитиб қолди, Варвара кун бўйи ёнида гимирлаб юришини, ҳиқиллайвериб жонини ҳалқумига келтиришини тасаввур қилди-да, ўзи Надядан илтимос қилиб унинг оёғидаги кедини ечдириб олди. Шундай бўлса ҳам майли, ишқилиб чиқиб кетса бўлгани. Уйда қолишни сира истамасди, бировни кўришни ҳам, биров билан гаплашишни, бировга ачиниш, далда беришни ҳам истамасди. Туғишганлари-я, жондай туғишганлари-я, барча бошқа одамларга қараганда уларга бошқача муомала қилиши керак Люся, у эса улар билан ўзининг қони бир эканини асло ҳис қилмас эди, у фақат оғиздагина ўзини қариндош билар эди, шунинг учун ҳам ўзини ўзи ёмон кўриб кетарди. Улар билан сидқидилдан муомала қила олмаслиги ҳам, бу учрашувдан қувониб, очилиб-сочилиб уларга қўшилиб кета олмаслиги ҳам шундан эди. У қариндош-уруғларини, ҳатто онасини кўрганда ғаш келар — ахир, онасини деб бекорга овора бўлиб келди-ку. Ҳа, ҳа, беҳуда келди. У яна бу ерда қанча туради, ҳеч ким билмайди, бир кунми, икки кунми, уч кунми? Эҳтимол, кўпроқдир?

Люся қишлоқдагилар билан учрашиб қолмаслик учун кўчани четлаб полиздан ўтган сўқмоқдан қишлоқ билан ёнма-ён бўлган биринчи тоққа кўтарилди, у аввал бошда ноқ шошилмасликка жазм этди, унинг учун муҳими ўрмонда айланиб, тоза ҳаводан нафас олиш эди, — шуни деб у дам олиш кунлари ҳам шаҳардан бир неча километр узоқдаги жойларга чиқиб кетарди. Бу ерда эса ўрмон шундоқ ёнида. Беғам-беташвиш, шундоқ туғилган қулай фурсатдан фойдаланмаслик кўрнамаклик бўлур эди: машина хусусида биров билан келишиб ўтирмайсан, ўзинг билан овқат ҳам олмайсан, уриниб юрмайсан — турасану кетаверасан. Қўзиқоринлар-чи, қўзиқоринлар ҳам гап бўлибдими, улар бир эрмак-да. Ўрмонда бекорга санқиб юриш қишлоққа тўғри келмаганидан кейин нима қилсин. Йўлдан чиқса, териб олади, чиқмаса садқаи сар.

Люся тоққа чиқиб, дам олгани тўхтади. Назарида у бу ердан кетганидан бери тоғ кичрайиб, яссиланиб қолгандай эди. Люся ростдан ҳам менга шундай туюлаётган бўлса керак, деб ўйлади, чунки у шу ерда туғилиб-ўсди, балоғатга етди, улугворлик тўғрисидаги тасавурлари ҳам ўзгарди: илгари кўзига катта, аҳамиятли бўлиб кўринган нарсалар энди ўз асл ҳажмига эга эди. Йўқ, тоғ чиндан ҳам анча чўкибди. Люся бир вақтлари болалар

билан то қишлоқ дарвозасигача осонгина сирпаниб тушганларини эслади. У орқасига қайрилиб, дарвозанинг қийшайиб қолган икки ёндорига қаради, кейин чамалаб кўрди: энди сирпаниб тушолмайсан, йўқ. Дарвозага нима бўлганийкин-а, нега дарвоза йўқ? Ҳа-я, экин экишмайди, ер ҳайдашмайди, демак, молдан бекитишнинг ҳожати ҳам йўқ, тўрт томон қибла. Юқори ва Қуйи дарёнинг нариги ёғидаги дарвозалар ҳам бузиб ташланган, қўра ҳам бузиб ташланган.

Шундан кейин Люся нима учун тоғ кичрайиб қолганини тушунди: уни суришибди. Тоғ жуда баланд, катта эмасди-ю, аммо тик, машиналар учун хатарли эди, халақит берарди. Шунда бу ерга бульдозерни ҳайдаб келишган бўлса керак. Мана, чап томонда билинар-билинемас зовур кўзга ташланарди; бу икки одам бўйи келадиган ўша зовур худди жарга ўхшаб турибди, баҳор пайтлари бўтана сув шовуллаб оқарди, шу оққанча полизларга ёйилиб кетарди. Упирилаётган зовур ёнлари шунақа гум-бурлардики, олислардан акс-садо берарди. Оналар болаларига уйдан жавоб беришар экан, аввало зовурга яқин йўламанглар, тагин бир-бирларингнинг кўзларингни ўйиб олманглар, деб тайинлашарди. Чиндан ҳам зовурнинг болалар учун ташвишли, номаълум, кўзга кўринмайдиган хатарли сир-асрори бор эди. Қишлоқ атрофида тақиқланган жойлар кўп, аммо болалар энигаям, бўйигаям тимирскилаб чиқмаган ерлар кам эди, лекин улар зовур билан, гарчи унга тушиб-чиқиш унча қийин бўлмаса ҳам, ҳазиллашмасликка ҳаракат қилишарди, кимдир, қачонлардир зовурнинг ўзани умуман ўзан эмас, алдамчи бир нарса, унинг ости нақ жаҳаннамга элтадиган бўшлиқ деб гап тарқатган эди, улар шу миш-мишни эслашарди. Эҳтимол улар унчалик ишонишмасди, аммо эсларида турарди.

Мана, энди зовурни ҳам, шу зовур билан боғлиқ бўлган ваҳимали миш-мишларни ҳам кўмиб, текислаб ташлашибди. Яна бир сирли жой камайибди, илгари бу ерни одамлар қўрққанларидан ҳурмат қилишарди — бу ёруғ оламда бунақа жойлар борган сари кам қоляпти.

Ариқнинг нариги ёғида, сал чапроқда, қичитқи қорайиб турган ерда, колхоз бўлган вақтида силос ўраси бор эди, дарё қутурган баҳор пайтлари кечқурунлари оғзи очиқ ўрадан тарқалаётган ғашга тегувчи куйинди ҳиди қишлоқни тутиб кетарди.

Одатда силосни ҳашар қилиб босишарди. Иш гавжум, қизгин бўларди: қичитқи ва бошқа ўтларни ўриб келиб,

Ўрага ташлашарди; кейин биронта болани от билан ўрага туширишарди, бола от билан ўтларни босиб, тепкилаб, борган сари юқорига кўтарилаверарди, ўра атрофида эса болалар чувиллашиб, ишга халақит бериб, ўралашиб юришарди. Болаларни ҳайдаб юборишарди, улар кетишардию яна қандай қилиб ўра лабига келиб қолишганини билиб бўлмасди. Шу кунни озмунча ўйин-кулги бўлмасди-ю, озмунча кўз ёши тўкилмасмиди! Қизишиб кетган эркаклар болаларга мушт тушириб қолишарди, болалар қўлларига қичитқи олиб бир-бирларини қувлаб ўйнашишарди, анграйиб қолганларни қичитқи қалин бўлиб ўсган жойларга итариб юборганда қавариқ пайдо бўларди, Люся эслади: қавариққа тупроқ сешиб, устидан тупуриб, ишқашарди, шунда баданда оқиш доғ кўриниб, ачиштира бошларди. У яна бир нарсани, уни жилмайишга мажбур этган бир ҳодисани эслади: унинг тенгқурларидан Колька Комаровнинг тупуги зўр дори ҳисобланарди. Колька ҳатто тупук ҳақи оларди, шунинг учун қишлоқнинг ярим боласи ундан қазрдор бўлиб юрарди. Аслида, Колькага мурожаат қилишларининг сабаби ўз тупугидан кўра унинг тупуги чиндан ҳам ёрдам бергани учун эмас, балки ҳар қандай эмчилик сингари бегона қўлнинг тегиши болаи ҳаяжонлантириб, сеҳрлаб қўйишдан бўлса керак, боз устига Колькадан бошқа ҳеч ким бу ишга журъат этолмасди.

«Қизиқ, Колька Комаров ҳозир қаердайикин, у нима бўлдийкин?» — деб ўйлади Люся ва уйга борсам, уни сурштираман деб дилига тугиб қўйди. Бир вақтлари Колька унинг кўнглини овлаб юрарди, ким билади, агар у бу ердан кетмаганида, балки тақдири Колькага қўшилиб кетармиди.

Шу заҳоти унинг эсига бошқа бир нарса ҳам тушиб кетди. У бу хотирага алоқадор бўлган жойга яқинроқ бориш учун олдинга қараб юрди. Илгари йўлнинг ўнг тарафидаги адирда чоққина, бир гектардан камроқ ер бор эди, лекин Люся ақлини танибдики, бу ер ҳайдалмаеди — оворагарчилиги кўпу фойдаси кам эди, шунинг учун кузги похолларни келтириб шу ерга босишарди. Болалар қишгача бу похолларнинг тит-питини чиқариб юборишарди. Улар кун бўйи шу ерда ўйнаб, похол ичидан йўл очишарди, махфий жойлар, уйчалар қилишарди, қоронғи тушгандан кейин каттароқ болалар тайёр уйчаларга ўз қизларини олиб келишарди. Аммо қоронғилик ҳам унча ёрдам бермасди, чунки похоллар устида юксалиб турган қайинларга чиқиб олган болалар ким кимни бошлаб кел-

ганини билиш учун то хўрозлар қичқиргунча пойлаб ўтиришарди. Бу ҳам етмагандай болалардан энг дов-юраклари йигит билан қиз ўтирган жойга юқоридан сакрашишарди — ҳазилнинг совуқлиги-ей! Аммо бунинг учун отнинг калласидай юрагу чаққон оёқ керак эди, бўлмаса безовта қилинган йигит туриб олиб, таъзирини бериб қўярди.

Бу хотиралар Люсяни ҳаяжонлантирмади, аксинча, ҳавасини келтирди: бу ишлар жуда ғалати, бир замонларда бўлгандай, ўз бошидан кечган, умуман кўз ўнгида рўй берган эмасу то унгача бировнинг бошидан ўтгандай туюларди. Люся бу хотираларни атайлаб эслагани йўқ, улар ўзлари сўрамасдан, кўзлари таниш нарсаларга тушганидан хаёлига ёғилиб кела бошлади.

Чўзилиб кетган иккинчи тоғ олдида машина йўли чапга бурилиб, айланиб ўтарди,— бу тоғни суриш осон эмасди. Люся эски, икки четида баланд бўлиб ўт ўсиб, сўқмоққа айланган йўлдан тўғри кетди. Люся ўт-ўланларнинг бошоқларига қўлини теккиздирарди, ўтларнинг уруғлари кафтини қичиштириб, оҳиста шилдираб ерга тушарди. Тоғда ўрмон сийраклашиб, экин ерларигача бориб тақалганди, энди ҳар қадамда тўнка-тўнкачалар учрарди, йўл ёқасида бемаврид тайёрлаб қўйилган ходалар қорайиб, дарз кетиб ётарди, ҳар қандай босқинчилик вақтидагидек ўтлар гуркираб ўсиб бир-бирига чирмашиб кетганди, орасидан худди скелетга ўхшаб қуриб қолган шохлар қайилиб турарди — илгари қишлоққа яқин жойларда буларни ўтинга ййғиштириб олишарди, ҳозир эса булар ҳеч кимга керак эмас; Люся кеча юклаб кетилганидан қолган ёғоч-тахталар дарё қирғоғида уюлиб турганини, ҳар бир уй олдида гўлалар ётганини кўрувди. Ҳа, энди уларни бензин билан ишлайдиган арраларда ана-мана дегунча арралаб ташлашади, илгаригидек эмас, илгари ҳашар қилиб арралашарди. Ҳашар ҳашар-да: бир оиланинг кучи етмаса, кўпчилик бўлишарди, болаларни ҳам олиб боришарди, уларга ўзларига яраша иш топиб беришарди, Люся саржин тахлашни яхши кўришини эслади, у сариқ қарағай палёнларини кўзни қувонтирадиган қилиб чиройли тахларди-да, ҳузур қиларди, қарағайларнинг учи томонида пўстлоғи юпқа, маҳин бўларди. Ўтин тайёрлаш мавсуми йилда бир марта — баҳорда бўларди, кейин ёзи билан бу палёнлар қурирди, энди бўлса истаган вақтингда ҳар ерда палла-партиш сочилиб ётган ёғочлардан танлаб арралаб олавер.

«Йўқ, ўша ҳашарларнинг ҳарқалай файзи бор эди, — кутилмаганда маъюсланиб афсусланди Люся. — Одамлар ҳам бажону дил боришарди. Агар битта-яримтани айтишмаса, ўша одам хўжайинлар бизни ажратиб қўйибди-да, ёқтиришмаскан-да, ишонишмаскан-да, деб ўйларди».

Ишга ҳамма бирдан ёпишарди, жон-жаҳди билан ишларди, арраларнинг зув-зуви, болталарнинг гуп-гупи, ағдарилган дарахтларнинг қасир-қусури ҳаммаёқни тугиб кетарди, одамларнинг юраклари ҳаприқиб, албатта бир-бирларига ҳазиллашишарди, тегажоглик қилишарди, ичлари таталаб, овқат олиб келиш учун олдинроқ уйга жўнатилган беканинг йўлига кўзлари тўрт бўлишарди. Қишдан кейин ўрмонда қилинадиган дастлабки иш эди бу, бунинг устига иш ҳам оғир эмасди, шу боисдан бу ишни ҳамма севарди. Қуёш ҳам, ўрмон ҳам, жон кириб қолган ердан таралаётган кишини маст этувчи ҳидлар ҳам — ҳаммаси ёшу қарини бир хилда қўзғаб қўярди, бу ҳаяжон анчагача, то улар сулайиб қолмагунча вужудларини тарк этмас эди. Ерлар янгиланиши билан туйғулар ҳам ўзгаргандай бўларди, улар қандайдир ғалати йўллар билан олис, киши анча тетик бўлган, кўпроқ эшитиб, кўпроқ кўриб, ҳамма нарсанинг фарқига етиб юрган пайтларидаги туйғулари билан бирлашиб кетарди. Қадимий туйғулар тушуниб бўлмайдиган бир қунт билан яхшилаб қарашга, ҳидлаб кўришга, оёқ остидан ҳам, ҳаводан ҳам унутилган, йўқотилган, аммо бутунлай йўқ бўлиб кетмаган бир нимани қидириб топишга мажбур этарди.

Сув ўрнига қайин шарбатини ичишарди, вужуди ҳам уни худди доридай авайлаб, диққат билан, кўп ўтмай шифобахшлигини кўрсатишига ишониб сингдирарди. Шарбатни болалар йиғиб келишарди, дастлабки сараналар¹ни ҳам шу болалар кавлаб келишарди, уларнинг сарик пиёзи оғизда худди асалдек эриб кетарди, одамлар юзларини бужмайтириб, чанқоқларини босиш учун эмас, балки бир-бирларидан қолишмаслик учун оқ қарағай япроғини шимар эдилар. Пасха бўялган тухумсиз ўтмагандай бу кун ҳам тилоғоч елимисиз ўтмасди, уни ҳатто эркаклар чайнашарди, кейин эса милкларини абгор қилгач, елимни сўкишарди-да, чекишга тушишарди.

Тог тиккалиги тугаган жойдан далалар бошланиб кетганди. Люся очиқ ерга чиқди-да, ҳайрон бўлиб атроф-

¹ Сибирнинг қизил пилуфари. (Тарж. изох.)

га аланглади: нима бало, адашиб қолмадимикин? Қишлоқдан уч қадам нарида қанақасига адашиб қолиши мумкин? Йўқ, албатта: ана Касаловка — чап томондаги далалар, нақ Қуйи дарёга бориб тақалади, Касаловка деганлари шу-да. Ҳу рўпада Яқин яланглик, хирмоннинг бир тарафида қолган гов кўриниб турибди, у ёғида эса Тепалик, ўнг томонда эса йўл Олис ялангликка олиб боради. Бу номлар Люсянинг эсига шундай осон келдики, гўё бу номларни ҳар кун айтиб юргандай эди, ҳолбуки бундан олдинроқ қишлоқ рўпарасидаги орол номини айта олмаганди, шунинг учун Люся ўзига ҳайрон қолди: нега бунақа бўлдийкин? Унга қандайдир овоз — ўтларми ёки шамолми бу ердаги сўзларни айтиб пичирларди-ю, қулоқлари буни илғаб олиб, тили такрорлагандай туюлди.

Люся кўзига кўринган ерларни билиб-билмай йўлдан секин олдинга қараб борарди. Агар юқоридан туриб қараса, мана, Касаловка, анавииси Яқин яланглик, ундан у ёғида Тепалик. Пастда эса ҳаммаси бир хил, бир нота ниш, кенг харобазорга ўхшарди, бунга одамнинг кўзлари ишонмасди. Тоққа олиб чиқувчи тор йўл-сўқмоқ бу ерга келиб яна машина йўлига қўшилиб кенг бўлиб ёйилиб кетганди. Далаларни ўт босиб кетганди, ер этагида эса бир-бирига тиқилиб тоғтерақлар ўсиб ётарди, улардан берироқда, ўртароқда қарағай буталари алоҳида эди, унда-бунда қамишлар кўзга ташланарди. Дала билан уватларни ажратиб бўлмасди, бир-бирига қўшилиб кетганди, шу пайтларда анқиб турадиган буғдой ҳидидан аллақачон асар ҳам қолмаганди; ҳозир ўрмондаги қариб қолган ўтларнинг аралаш-қуралаш ҳиди-ю, кейин ташландиқ ерларнинг чучмал, қуруқ иси келарди.

Люся ўзини тўхтатолмай чапга бурилди ва даладан юриб кетди. Ерлар ҳали қўриққа айланмаганди, серкесак, кулранг эди. Буғдой етиштиришга одатланиб қолган ер қандайдир бир мўъжизага ишониб, кучи борица ўзини экин-тикин учун асраб келарди, аммо чумолилар ёш навниҳол қарағайзорнинг баргларини пайқабми унинг атрофида уймалашарди — демак, улар бу ерда ҳеч ким безовта қилмаслигига ишонган.

Колхознинг бу ердан кетганига неча йил бўлдийкин? Ётти йилми, саккиз йилми, тўққиз йилми? Люся аниқ билмасди, ҳарқалай шунга яқин эди. Колхозни кетмади, деса ҳам бўлади, ўрнида йўқ бўлиб кетди, фақат машиналарнию машиналар унча кўп ҳам эмасди — яна баъзи бир асбоб-ускуналарни олиб кетишди. Далаларни олиб

кетолмайсан, мана ўша далалар, одамлар ҳам қолишди, ўрганиб қолган, қариндош-уруғларинг кўмилган жойни ташлаб, номаълум ерларга кетиш жўнгина, осон эмас. Кўчиб келганлардан фақат уч оила кетди, улардан бири кейин яна қайтиб келди.

Колхоз «Чапаев хотираси» деб аталарди, Люся ўзини зўрламаса ҳам эндиликда ҳеч кимга керак бўлмаган бу ном қаёқдандир лип этиб эсига осонгина кела қолганига яна ҳайрон бўлди, бу ном лип этип эсига келди-ю, мунгли бир сасдек далаларга таралиб кетди. Агар у бу ерларга келмаса, ўтмиш хотиралари билан боғлиқ бўлган ерларни кўрмаса, Люся буларни сира-сира эслолмасди. Дарвоқе, кейин, Люся кетганидан кейин колхоз номини бир неча марта ўзгартиришди, аммо у бошқа номни билмасди.

Аранг учини учига етказиб келаётган «Чапаев хотираси» колхозининг омади икки томонлама юришмади. Биринчидан, шундоқ ёнида, қишлоқнинг ўзгинасида бой, серпул леспромхоз бор эди, леспромхоз пулни худди эртактлардагидек ҳар ўн беш кунда канда қилмай тўлаб турарди, ёшлар турли ёлғон-яшиқ баҳона билан колхоздан қочиб қоларди. Бунинг учун жойидан қўзғалишининг ҳам, ўз ҳаётини ўзгартиши ҳам керак эмасди, ҳаммаси шу ерда эди. Леспромхозда кам деганда уч ҳисса пул ишлашини ўз кўзи билан кўриб турган яхши механизаторни колхоз тутиб тура олармиди. Тутиб туришга тутиб туришарди-я, аммо дўқ-пўписа, қонун билан тутиб туришарди-ю, охири бахайр бўлмасди.

Колхоз бир ишқалнинг олдини олишга уриниб ётганида бошқа ишқал ҳам чиқиб қолди — колхозларни бирлаштириш бошланди, шундан кейин «Чапаев хотираси» ни ўзига ўхшаган ночор бир колхозга тиркашди, ўша колхозга деярли эллик километр тайгадан ўтиб бориш керак эди. Энди нафақат ёшлар, балки деярли бутун қишлоқ ёпирилиб леспромхозга кирди. Иш шу даражага етиб бордики, мол-қолга қарайдиган одам қолмади, нариги колхоз молларни, қўйларни ҳайдаб олиб кетди, ерларга ҳам, гарчи ўзларида одам етишмай турган бўлса-да, одамларини бу ёққа ёрдамга юбориб, икки йилгача қараб юрди. Колхоз азоб торта-торта ниҳоят қолган-қутган нарсаларни ўзига олиб кетди. Далалар эса қолаверди. Мана улар, ўшалардан қолган ерлар.

Люся яна атрофга бир бор аланглади, кейин уни шу ерда ногаҳон туғилган бир туйғу — гўё далаларга бирон

жиҳатдан нафим тегиши мумкин эди-ю, аммо тегмади, деган бир ёзиқ юрагини жизиллатиб юборди. «Э, анави бемаъни гапни-я,— деб қўл силтади у.— Бунга мени сира алоқам йўқ. Мен олдин, бу ўзгаришлар бўлмасдан анча олдин кетганман, мен бу ерда бегона одамман». У леспромхоз деб ерни ташлаб қўйган қишлоқ одамларида бу туйғу кучли бўлса керак, агар уларда заррача виждон бўлса, ўзлари куйиб-пишсин, мен эса бу ерга чиндан ҳам тасодифан келиб қолдим, бу ерга яна қачон келишимни худо билади, деб ўйлади. У ўрмонга жуда дадил бўлиб борган эди, бу дадилликдан энди ном-нишон ҳам қолмади, сайр қилиб қайта кайфияти бузилди, қандай, нима билан бузилганини унинг ўзи ҳам тушуна олмасди. У уйда қолмаганига афсусланди, энди бўлса, ўзи истаган тақдирда ҳам уйга қайтиб кета олмасди; уни истак-хоҳишидан ташқари бошқа бир мавҳум нарса олдга бошлаб бораётганди, у шу нарсага бўйсуниб, итоаткорлик билан қадам ташлаётганди. У анча олисдан кўрган, эски уватда турган, ёмғир ва қуёшдан ялтираётган кундага ўтирмақчи, дам олмоқчи, бир оз ўзига келмоқчи бўлди-ю, аммо негадир ёнидан ўтиб кетаверди, у қандай ўтиб, нари кетганини ҳам эслолмасди. У орқамга қайтсаммикин деб ўгирилиб қаради, аммо қайтмаслигини, қайта олмаслигини биларди, ҳозир кўнглига ёққан ишни қилолмаслигини тушунарди.

Ногаҳон миясига келган фикр Люсяни гангитиб қўйди. У ўзи ҳис этаётганидан ҳам кўпроқ алам чекиши керак, деб ўйлади, чунки у ўзи билган вақтдан бери қаровсиз қолган бу ерларни биринчи марта кўриб туриши эди. Аммо на алам, на ачиниш бор эди, шунчаки гангиб қолган эди, бу гангиб қолиш секин-аста тушуниб бўлмайдиган ваҳимали ташвишга айланаётганди, ер гўё унга: мен сени эслайман, қани сен узил-кесил бир фикрингни айт, ахир, сен, Люся, илгари бу жойларга бир неча марта келгандинг, ҳатто ишлаган ҳам эдинг, деб уни хавотирга солиб қўйган эди. У ўзини оқламоқчи бўлиб: «Ҳатто ишлаганман», деб такрорлади-ю, бу сўзлар замирида нималар борлигини ажабланиб пайқади.

Хотиралар уни тўхташга ва яна бир бор атрофга яхшилаб қарашга мажбур этди — у кўринган барча нарсани, юқорини — осмонни шошилмай кўздан кечирди, у нима қидираётганини биларди ҳам, билмасди ҳам, шундан кейин пастга, сийрак, дарахтлар орасидан ёруғлик тушиб турган ўрмонга қараб бурилди. Ўрмон ортида кичик, Қуйи дарёга қараб чўзилиб кетган дала кўздан

пана бўлиб турарди, бу дала ҳаяжонланган Люся хоти-расида бошқа барча нарсалардан алоҳида ажралиб турарди. Люся дала чакалакзор бўлиб кетгандир, энди уни сира тополмасам керак, дер ва гўё бу дақиқалар бир нимани ҳал қилиб берадигандай шошилар эди. Қаердадир, настда, ўша далага элтадиган йўл борлиги Люсянинг эсида бор эди, аммо ўша йўлга тушиб олиш Люсяга олисдай туюлди, шунинг учун у тўғри ўрмондан кета қолди. У аввал далага бир четда туриб ўғринча қарамоқчи, бу ўша даламикин, адашиб қолмадимикин, дала нима бўлганикин, шуни билмоқчи бўлди, йўлдан борса элдан бурун ўзини сездириб қўярди. Ҳамон унинг қўнгли гаш эди. Назарида кимдир унга аввал бошдан мўра-лаётгандай, ҳар бир қадамани кузатиб юргандай эди, шунинг учун у яширинишга, очиқ ердан юрмасликка ҳаракат қилди.

Ниҳоят олд томон бутунлай ёп-ёруғ бўлиб кетди, кейин Люся ўша далани кўрди. У ўрмондан чиқмай туриб, дарахтлар орқасидан далага қаради. Кенг, эски марза сақланиб қолибди, энди у сўқмоққа ўхшаб кўринарди, заранг бўлиб, ўт босиб кетган марза дарахтларнинг уруғи униб чиқишига қўймабди, аммо марзанинг шундоқ ёнидан, ҳайдалган ердан тоғтерақлар ўсиб, тоғ этагига қараб кетибди. Нариги ёқда, тоғтерақлар тугаган жойда, сал пастроқда худди мўъжизага ўхшаб полиз кўринарди — кимгадир ўша ер ёқиб қолиб картошка экибди. Картошка палаклари октябрўяда қишлоқдагидан ҳам баттар қовжираб кетибди, аммо ерга ётиб қолмаганди, Палаклар одатда далада бўладигандек паст ўсиб, қаддини кўтариб турса ҳам, остида ҳеч нима йўққа ўхшарди. Аслида эса, бу ерда картошка экилиши ғайритабиий кўринганидан шундай туюларди.

Люсяни бу ерга бошлаб келган хотира урушдан кейинги очарчилик йилларидан қолганди. Бу воқеа ё қирқ олтинчи, ё қирқ еттинчи йилда бўлганди. Кўкламда, ёкиш олдидан Люсяни шу далани сихмола қилишга юборишди. Ундан олдинроқ ёмғир ёққанди, ер лой эди, сихмолага ёпишиб қолавериб, Люсяни адои тамом қилди. Яхшиси то ер селгигунча кутиб туриш керак эди, аммо ё кутиб туришга вақт йўқ эди, ё кутишни хоҳлашмасди. Бундан олдинги йил эса шудгор қилиниб, дам бериб қўйилганидан жуда ўт босиб кетганди, ўтган йилги ўтлар сихмола тишига тиқилиб, тишлар ер бетини аранг тирнаб ўтарди. Шунинг учун дам-бадам сихмолани ағдариб, тишларини тозалашга тўғри келарди. Люсяга

бир қари, қирчанғи от тегди, ўша йили баҳорда ҳамма отлар ҳам зўрға оёғини судраб босарди, бу отнинг эса умуман сурати қолганди.

Мана, яна, нечанчи мартадирки, керакли сўз Люсянинг қулоғида янгради. Игренька. Отни Игренька дейишарди, қулоғида ҳамон янграб турган бу сўз эсига бошқа нарсаларни ҳам равшан келтирди. Люся шундай ориқ, ҳатто туёқлари ҳам қуриб қолганга ўхшаган, ёли кулранг, пешонаси қашқа жийронни ҳам, унинг кетидан тизгинни силтаб, бир оёғида сакраб, иккинчи оёғи билан сихмолани ергā босишга ҳаракат қилиб кетаётган нозиккина, юпунгина кийинган қизчани — ўзини кўз олдига келтирди. Орқасида эса иланг-биланг, ғалати излар қоларди.

Игреньканинг кураги оёғи билан бирга олдинга-орқага баробар бориб келарди. Юқоридан пастга тушаётганда от бир амаллаб сихмолани тортиб келарди-ю, аммо орқага бурилиб, то юқоридаги марзага етиб боргунча камида ўн марта тўхтарди. От олдинга интилиб оёқ босаркан, ҳансирарди. Люся энди отни қийин-қистовга олиб ҳайдамасди-да, сихмола тишларини тозаларди, кейин тизгинни силтаб биқинига уриб қўярди. Игренька жойидан қўзғалишдан олдин бир чайқалиб оларди, бирданига тортиб кетолмасди. От кўпинча издан чиқиб кетарди: чамаси юқоридаги марзагача қанча қолганини кўрмаслик учун нўзларини юмиб сихмолани тортарди. Ушанда қизалоқ от билан, чим бўлиб кетган ўт-алафдан, лойдан жуда қийналиб кетди, унинг ҳам худди от сингари тинка-мадори қуриган эди, шунинг учун Люся ҳозир ўша пайтдаги кўйга тушдию сиқилиб кетди. У ўзини шунчалик латтадай бўшашиб, ожиз ҳис этдики, далага ҳам етмай шу ерда шундоққина ўтга ўтириб қолди.

Ушанда ниҳоят Игренька бир қоқилди-ю, ағдарилиб тушди. Люсянинг жон-пони чиқиб кетди. У тизгинни силтаб отни турғизишга уринди, ҳеч нима чиқмагач, нўхтасидан ушлаб, отнинг бошини кўтарди, от эса бошини лиқиллатиб, унинг ўзини пастга торта бошлади. Люся отга қараб бақирди, у жаҳли чиққанидан эмас, қўрқиб кетганидан бақирди, у капалаги учиб кетиб, отнинг ичинга тортиб кетган биқинига тепа бошлади, калтак зарбидан отнинг аъзойи бадани титраб, уча бошлади, аммо от ҳатто ўрнидан туришга ҳам интилмади. Люся у ёқ-бу ёққа аланглаб, отдан нари кетди, кейин чопқиллаб келиб, отни ағанаган томонидан, биқинидан ушлаб тортишга тушди, аммо унинг халта бўлиб осилиб қолган терисидан

беҳуда тортарди. Шундан кейин Люся оёғини қўлига олиб қишлоққа югурди.

Худога шукур, онаси уйда экан. Улар ясланиб ётган Игренька ёнига югургилаб келишди. От энди оёқларини йиғиб қорни билан ётганди, атрофи ўйдим-чуқур эди, чамаси от Люся йўқлигида бир фалокатни сезгандай туришга ҳаракат қилибди-ю, аммо туролмабди, шундоққина кўриниб турибди, энди бўлса ердан ором олиб, тақдирига тан бериб, тинчгина ётарди. Онаси отнинг олдига чўккалади-да, унинг худди рандаланганга ўхшаш ингичка бўйинини силай бошлади.

— Игренья,— деди у эркалаб.— Нима хаёлга бординг-а, Игренья? Вой жиннивой-ей, вой жиннивой-ей. Мана, ўтлар кўкариб қолди, сен бўлсанг ўлимни кўзлабсан. Кўп эмас, бир ҳафтагина сабр қилсанг, жонинг кирди-қолади, қаердан бўлсаям қорнинг тўяди. Шошилма, Игренья, бўш келма. Қишданки ўлмай чиқдингми, энди жин ҳам урмайди, бу ёғига чидашни худонинг ўзи буюрган. Ахир озгина... Э худойим... озгина қолди-я ахир. Қиш нима эмиш, шунча уруш вақтида ўлмовдик-ку. Сен шўрлик, уруш даврида тахта-ёғоч ташийвериб адои тамом бўлдинг, э, ўша ишлар олдида шу ҳам иш бўптими? Ташигансан, кучингни кўрсатгансан. Бунақа ишга орият учун ҳам чидаса бўлади, мана мен ҳам ор-номус зўридан юрибман.

От қушникига ўхшаб ингичка тортиб кетган тумшугини унга буриб, лабларини унинг қўлларига теккизди.

— Ҳеч вақом йўқ,— деди онаси қўрқиб кетиб.— Ҳеч вақом йўқ, ҳеч нима олиб келмовдим, Игренья. Жуда ҳам эсим йўқ-да. От бўлса ҳам ҳаммасини тушунади. Келиб-қелиб Игренья тушунмас эканми,— у отнинг тумшугини силаб-сыйпалади, пешонасига тушиб турган ёлини таради.— Бу баъзи одамларга қараганда ўн баробар зийрак-да ўзи. Бурноғи йили ёғоч тушиб Игреньканинг оёғи синганида уни гўштга топширишмоқчи бўлишди, шунда уч оёқлаб тайгага қочиб кетган қайси от эди? Мана шу Игренька-да. То суяги ўсиб битиб кетмагунча тайгадан чиқмади, ўша ерда ётди. Шундан кейин ҳам анчагача оқсаб юрди. Мен эса сени ҳеч кимга бермадим, сен чўлоқда малоканкага сув ташиганман, оёғингга тагин зиён қилмасин деб бочкани сувга тўлдирмасдим.

От бошини кўтариб ингичка овозда гуноҳкорлардек кишнаб қўйди. Люсянинг онаси отнинг бўйинини сыйпалади, от ҳам бу меҳрибончиликка жавобан иккинчи марта кишнади ва остидаги оёқларини қимирлата бошлади.

— Шошмай тур, Игренья,— Люсянинг онаси шошиб қолди ва отни абзалларидан бўшата бошлади.— Шошма, ҳозир. Ҳозир мен сени тургазиб қўяман. Ҳа, ётганинг ҳам бўлар энди, хўп ётдинг.— Игренька Люсянинг онаси қаёққа ўтса, бошини ўша ёққа бурар ва заифлиги учун қўрқиб, сабрсизликдан титрар эди. Люсянинг онаси юганни томоғи тагидан ушлагач, от олдинги оёқларини шартта чўзиб юборди, аммо узоққа, ноқулай чўзди, шунинг учун у яна оёқларини яқинроққа тортди, кучаниб, кейинги оёқларига тираниб интилди-ю, аммо удалай олмади, қайтиб ўтириб қолди. От аёлдан бошини буриб яна кишнади, унинг овозида туролмайман, кўриб турибсизлар-ку, туролмайман, деган умидсизлик оҳанги бор эди. Аёл уни яна тинчитди: — Шошилма, Игренья. Шошилмай дамнингни ол. Дарров эмас-да, сен бўлсанг, дарров турмоқчи бўлдинг. Ўтириб қолдингми, майли, ҳечқиси йўқ. Ҳозир дамнингни оласан, кейин турасан. Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Вой сен Игренья-ей, Игренья-ей.

У Люсянинг ишига кўз югуртириб чиқди-да, унга таъна қилди:

— Бўйига қараб юриш керак эди, сен бўлсанг энига юрибсан. Тепаликка тушиб-чиқишга манаман деган от ҳам дош беролмайди: Бунга-ку йўл бўлсин...

— Ҳа, ўзи энига ҳайдалган экан-да.

— Хўш, нима бўпти? Секин-аста бориб-келаверардинг, ҳеч ким сени тез бўл қилгани йўқ-ку, ер битта-ку, хоҳласанг узунасига, хоҳласанг кўндалангига-да. Қанча бўлса, шу-да. Кўпаймайдиям, озаймайдиям.

У тизгинни Люсяга берди-да, ўзи отнинг ёнига ўтиб, сағрисига шapatилади ва остидан ушлади. Игренька гўё йиқилган жойидан тезроқ нари кетай дегандек, олдинги оёқларини босди, кейинги оёқларини чўзиб, сўнгги бор жон-жаҳди билан ростлади-да, азод ўрнидан турди. От тўрт оёғида чайқалиб турарди, она эса уни суяб, белидан қучоқлаб хурсандлик билан деди:

— Мана бўлди. Мана бўлди. Ахир мен сенга айтудим-ку. Сен бўлсанг, ўлимни кўзлаб юрибсан. Гуноҳ эмасми ахир бу? Агар бировга айтсанг, дизентир деб устингдан кулади. Қанақасига сен дизентир бўларкансан, Игренья? Эй худойим, қанақасига дизентирсан? Агар ҳозир чивин қўнса ҳам ағанаб тушасан. Ана шунақа дизентирсан-да. Ҳозир сени ишга тайинлаб бўларканми? Юр, дизентир, юра қол.

У юганни ушлаб, отни етаклади. От чайқалиб, ўрнидан қўзғалди, қўзғалди-ю, деярли шу заҳоти тўхтади ва

гўё яна ағдарилиб тушишдан қўрққандай оёқларини судраб босди.

Люся ўрнидан турди ва у ёқ-бу ёғини қоқиб, далалар ўртасидаги полизга яна бир бор қаради, гўё бу воқеа ҳозир эмас, бир вақтларда, бундан йигирма йил олдин бўлганига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. У кўз олдида турган Игренька манзарасидан қутулиб, ҳали ўзи тушиб келган тепаликка қараб секин-аста кўтарила бошлади, аммо хотира хаёлидан сира ўчмасди. Назарида бу воқеанинг нимасинидир тушунмасди, бу воқеа аслида қандай оғир, аламли бўлганини кўрсатиш учунгина эсига тушгани йўқ, унинг яна қандайдир ўзига хос, сирли, эски ярани янгиловчи жиҳати ҳам бор эди, бу жиҳатини эса Люся тушунмасди, Люся ўзининг синчковлиги билан қўрқитувчи қандайдир хотаниш ҳис-туйғуга берилгани ўзига нашла қилиб ўзидан ранжиди-да, бу туйғудан қутулиш учун тез-тез юришга жазм этди.

«Ҳатто ишлаганман ҳам», — бундан ярим соат олдин шу далани қидириб топишга мажабур этган фикр яна эсига келди. Ҳа, эл қатори ишлаган. Ҳа, пичан ҳам ўрган, йиғиштирган ҳам, сихмола қилган ҳам, ўтоқ ҳам қилган, йиғиб-терган ҳам — айниқса қолхозда одам етишмай ётган йилларда қолхозда иш кам эди дейсизми. «Ҳатто ер қайдагансан», — деб унга кимдир қўшимча қилди, чиндан ҳам у ер ҳам қайдаган эди, буни у қандай қилиб эсидан чиқардийкин-а? Рост, фақат икки кун қайдади, чунки у плугнинг орқасидан юришга юрарди-ю, аммо уни бир эгатдан иккинчи эгатга олиб қўйишга кучи етмасди. У нимжонгина бўлиб ўсди, ишга ҳам ўз тенгқурларидан кейинроқ, фақат урушнинг сўнгги йилларида чиқди. Унғача онаси раҳми келиб уни уйда Танька билан — ҳозир Киевда юрган Таньчора билан қолдириб кетарди.

«Кошкийди Татьяна бугун кела қолсайди», — деб кўнглидан кечирди Люся бошқа нарсани ўйлаш имконияти туғилганидан суюниб. — Бўлмаса онаси Таньчора, Таньчора деб ҳеч кимга тинчлик бермайди. Агар шу бўлмаса, онасининг нима бўлиши тайинку-я. Ҳозир онаси фақат шу Таньчорасини кутиб ётибди.

Урмон тугади, Люся яна баландга кўтарилиб кетган далаларга чиқиб қолди. Бу ердан, очиқ ердан исиб кетган кунда ястаниб ётган атроф аниқ-таниқ кўринарди; агар олисга нигоҳ ташланса, ҳаво қуёшда сезилар-сезилмас, майин жингирларди, юқорида жингирлаб турган бу ун эса ягона бўлиб туюларди-да, пастда, Люсянинг оёқ-

лари остида жимиб, эшитилмай қоларди. Оёқлар остидаги ердан садо чиқмасди, тошдай қотиб жим турарди; куз шарофати туфайли илиқлик ва тўйингарчиликдан тоғдаги ўрмон жилва кўргизиб оҳиста қимирлаб қўяр, оқиш-симон, қайинворий ҳовур билан билинар-билинемас нафас оларди. Ўрмон ортидаги осмон сокин ва бир текисда уфққа томон туташган эди; осмон жуда баланд, шаффоф, аммо ундаги мовийлик хира тортиб, қаъридаги фусункорлик сусайган, синоатида ҳорғинлик пайдо бўлганди.

Люся даладан кетаётиб яна ҳам чапроққа, дарё томонга қараб бурилди. У гарчи ҳаммаёқдан баралла кўриниб турган бўлса-да, ўғринчасига жуда авайлаб қадам босарди. Қаердадир ўша ерда йўл бор, Люся анча айлансам ҳам майли, йўлдан кетганим маъқул — хатарсиз, деб жазм этди. У бу ерларда қўрқадиган ҳеч нима йўқлигини жуда яхши биларди, аммо у қаёқдандир пайдо бўлган, кимдир мени пойлаб, кузатиб юрибди, деган туйғудан ҳарқалай сира қутула олмасди, бу бундан буён қандай воқеа юз беришидан далолат берувчи шунчаки бир туйғу бўлмасдан, балки қандайдир ғалати бир тарзда ўтмиш билан, қандайдир унутилиб кетган, эндиликда жавоб бериш талаб этилаётган хотира билан боғланиб кетарди. Назарида у ўрмонга келаётганида бировнинг ҳийла-макрига енгилтаклик билан учгандай, уни биров алдаб бу ерларга бошлаб келгандай эди, аммо энди орқага қайтиш мумкин эмасди — унда уни нима мақсадда уйдан алдаб олиб келишган бўлишса, ўша иди шу заҳоти шу ернинг ўзида рўй беради. Шунинг учун у қўрқиб шу ишнинг рўй беришини чўзарди, пайсалга соларди, уни эргаштириб борган сари олисга олиб кетарди.

Ҳарқалай, у йўлга чиқди, аммо бу билан енгил тортмади. У йўлдан пастга қараб югуриш, то қишлоққа етгунча оёғини қўлига олиб югуриш васвасасига қарши курашиб, аста-секин, гўё йўлни текширмоқчи, унинг қаттиқлигини, хавф-хатарсизлигини синаб кўрмоқчи бўлгандай юқорига қараб кетди. Йўқ, югуриб етиб ололмайди, югуриш эсидан чиқиб кетган. Йўлни ўт-ўланлар босиб кетганди, кесаклари тошдек қотиб қолганди, назарида ҳаво ҳам қуриб битганди, шунинг учун Люся кўп ўтмай нафаси қайтиб кета бошлади. У бир кўнгли даладан ўтиб кетақолай ҳам деди-ю, аммо йўлдан чиқмади, у қулоқ қоқиш мумкин бўлмаган бировнинг иродасига бўйсуниб йўлдан бир қадам четга оёқ босолмасди, ниҳоят, шундан кейин Люся айнан шу йўлга бекор чиққа-

нини, бу йўл энди унга бамисоли икки томони оғиб ўтиб бўлмайдиган, чиқиб кета олмайдиган баланд шаффоф деворли, тор, узун йўлак эдики, бу йўлак уни қандайдир кутилмаган, эҳтимол даҳшатли бир нимага олиб боришини тушуниб қолди. Қиррали кесаклар кедили оёғига қаттиқ ботарди, аммо у оғриққа эътибор бермасди, унинг бутун ўй-хаёли ишқилиб бундан бошқа, баттарроқ, қалтис хавф-хатарга йўлиқиб қолмаслик билан банд эди.

Люся кетаверди-кетаверди, ниҳоят, тўхтади: йўл ўртасида худди типратиконга ўхшаб чумоли ини ётарди, у анчагача мана шу жонли, қимирлаб турган дўмсага ҳайрон бўлиб қараб тураверди. Чумолининг ини нега бир четда эмасу бу ерда, ўртада? Люся қандай ўтиб кетади? Энди нима қилсин? Эҳтимол, энди уйига қайтиб кетса бўлар? У орқасига қайрилди, аммо орқа томондан ҳеч нима кўрмади. Ҳамма нарса қуёш нурида чўмиларди, унинг нури Люсянинг кўзини ҳам қамаштириб юборди. У деворга урилиб кетмаслик учун қўлларини ёнига ёзиб чумоли ини четидан очиқ йўлга оҳиста ўтди ва ҳеч нима бўлмаганига севиниб кетди. У шунчалик севиндики, ҳатто беихтиёр жилмайиб ҳам қўйди.

«Нима бўлди ўзи менга?!— деб ўзидан гина қилди у.— Намунча латта бўлиб кетяпман ўзи? Бу атрофни, бир неча километр наридаги ҳар бутани биладиган мендай одамга бирон гап бўлармиди ахир? Бўлмаган гап! Айлангани, тоза ҳаводан нафас олгани чиқдим, вассалом, мен бўлсам қандайдир ваҳимага тушиб, болалардай қўрқиб юрибман-а. Бу ҳаммаси асабдан-ку, асабдан, асабни даволатиш керак. Ҳозир ҳу анавиларга бораманда, қўзиқорин тераман, кейин уйга жўнайман. Бу ерларнинг ҳаммаси менга таниш, буларнинг нимасидан қўрқади, киши? Ўзим ҳам ғирт аҳмоқман-да!»

У кўнгли ёзилиб, дадилроқ кетди, ўрмонга етишига озгина қолди.

Шу пайт ногаҳон унинг дадиллигини маъқулламай, уни босиб, ҳавода ингичка, чўзиқ, чинқирган, аммо ҳаммон эшитилиб, қўрқувдан тугамаётган овоз янгради:

— Минька-а-а-а!

Люся титраб, ўрнида қотиб қолди, у бу овозни таниди, бу ўзининг овози эди, у гўё устидан юк босиб турган бошини секин-аста чап томонга бурди: шумурт бутаси ўша ерда, аввалги жойида, ер ўртасида турганди, кимдир қачонлардир раҳми келиб, плугни атрофидан айлантириб ўтганди, бундан фойдаланган шумурт ўсиб,

кападай бўлиб кетганди, атроф-теварагига ёйилиб ҳосил бера бошлаганди. Люся беихтиёр уйғонган дастлабки туйғуга бўйсуниб, шумуртга томон қадам ташлади ва кутилмаганда йўлдан чиқди, йўл уни қўйиб юборди. Люся ажабланмади, у қаёққа боришини бугун ўзи танламаётганини, балки шу атрофда яшайдиган, унинг сирасороридан хабардор бир бегона куч бошлаб юрганини тушунди.

Капа бўлиб кетган шумурт атрофи ҳаддан ташқари тўзиган эди. Кесилган, қуриб қолган шохлар ерда думалаб ётарди, омон қолган шохларининг барги яккам-дуккам бўлиб, ўргимчак ини босиб кетганди, хунук кўринарди, энг яхши, бақувват шохлари кесилганди. Энди фақат ён шохлари, сийрак новдалар қолганди, шундоқ қўл чўзсанг етади, ўртадагиларини эса олиб кетиб бўлишганди, энди уларнинг ўрнида одамнинг кўкрагигача келадиган яланғоч тўнкалари чиқиб қаққайиб турарди, омон қолган майда шохлари эса атрофга осилиб турарди. Унда-бунда меваси кўринарди. Люся мевалардан бир неча донасини узиб олди, мевалари юмшоқ, ширин, муздек, худди ўша вақтдагидек ялпиз мазаси келарди. Шунинг учун бир неча йиллардан кейин ҳам ўша чинқирган овоз яна янграб, Люсянинг юрагини қисиб юборди. У чўчиб атрофга аланглади — ҳеч ким йўқ, шундай бўлса ҳам у, ҳар аҳтимолга қарши; дарё томондан ҳеч ким кўрмасин, деб бута ортига ўтди.

Бу воқеа ҳам уруш тугаши билан юз берган эди — ҳаёт ўшанда, лаънати тўрт йилдан кейин ҳали изга тушмаганди, ҳаммаёқ алғов-далғов эди: очлик-яланғочлик, босқинчилик, суд қилишлар, кўз ёшлари беҳисоб эди. Икки ёздан бери шимолнинг қаеридандир қочган власовчилар дарё бўйидан ўта туриб қишлоқ одамларининг юрагини така-пука қилиб кетишарди. Фалон ерда сигирни сўйиб кетишибди, фалон ерда бир хотинни зўрлаб, ўлдиришибди, магазинларни талашибди, дори бериб бутун-бутун оилаларни ухлатиб қўйиб, қоққан қозигача паққос олиб кетишибди, деган хабарлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Эркаклар ҳатто кечаси қоровуллар ҳам қўйишди, лекин қочоқлар кутилмаганда бостириб келиб, билганларини қилишди. Тўғри, қуйи оқимда қаердандир иккитасини тутиб олишди, уларни районга қандай олиб келишганини Люся кўрган эди. У шуни эслади. Қочоқлар аравада бир-бирига орқа ўгириб ўтиришарди, қўллари боғлиқ эди, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, кийимлари жулдур, юзлари қаҳрли, одамларга

ҳорғинлик билан қарашларида ҳали сизларга кўрсатиб қўямиз дегандай писанда бор эди.

Власовчилар одатда ёз бошланиши билан қочишарди, охирига келиб улар тўғрисидаги гап-сўзлар тиниб қоларди, қишлоқлар ҳам тинчирди, хотин-қизлар чўчимасдан яна ўрмонга боришарди, колхоз иши биланми ёки бошқа иш биланми дарёнинг нариги ёғига сузиб ўтишарди. Худди қананинг ўз мавсуми бўлгандай, қочоқларнинг ҳам маълум бир мавриди бор эди, шу мавридан кейин ҳеч ким улардан қўрқмай қўярди.

Августда, ой ўрталарига яқин оналари Михаил билан Люсяни шу бутага юборганди. Кампир бу бутани илгари, чаман-чаман бўлиб гуллаганидаёқ кўз остига олиб қўйган бўлса керагу кейин текшириб кўриб, ёқасини ушлаб қолгандир. Шумуртлар ҳосил бермайдиган йили бу бута азбаройи меваси кўплигидан шохлари ерга тегиб қолганди. Йўлдан туриб, буғдойзор орасидаги бутани кўриб бўлмасди, у ҳосили кўплигидан ерга ётиб қолганди — шунинг учун бўлса керак, сақланиб қолди-ю, ҳосили обдан пишиб етилди.

Мевасини териб киши ҳузур қиларди. Ҳатто мева теришга сира тоб-тоқати йўқ, бир ишни минг бор қайтаришга сабри чидамайдиган Михаил ҳам бу меваларни кўрди-ю, қизиқиб кетди. Мевалар йирик-йирик, савоғи узун-узун бўлиб, тоза, баргсиз эди, боши катта-катта эди, фақат кафтингни тутиб, узиб олсанг бўлди. Михаил кетидан челақни кўтариб олиб юрди. Люся эса қулай бўлсин деб белига этак боғлаб олди, этаги тўлиб оғирлашиб қолганидагина бўшатиб оларди. Аммо челақка ағдарганингда бирданига бир қарич, ҳатто ундан юқорироқ кўтариларди, уларни бармоқларинг орасидан ўтказаетганингда худди қўлингни муздек сувга тўтиб тургандек ҳузур қилардинг. Мевалар ҳил-ҳил пишган, вақти анча ўтиб қолган бўлса-да, эзилмасди, худди қўл билан териб қўйгандек бир-бирининг устида турарди. Қандайдир икки соат ичида Михаил билан Люся челақларини лим-лим қилиб тўлдиришди, аммо бутанинг эса лоақал ярми ҳам териб олинмади.

Улар уйга бориб, яна қайтишмоқчи бўлишди. Меваси маржон бўлиб турган бутани эртага қолдиришни исташмасди, энди, унга олиб борадиган йўлни билиб олишгач, назарларида истаган одам хоҳлаган пайтда бориб териб оладигандек туюла бошлади. Тушдан кейин ҳаво қизиб кетди, Михаилнинг ялқовлиги тутиб, тоққа зўрга судралиб чиқарди, у Люсядан анча орқада қолиб кетди. Люся

эса уни кутишга сабри чидамай, бир ўзи яқин йўлдан юриб, буғдойзорлар орасидаги билинмай кетган, бута турган марзага чиқди. Бутага яна йигирма қадамча, балки ундан сал кўпроқ масофа қолганида бута бирдан қимирлаб кетди-ю, ундан худди бир арвоҳга ўхшаган, қулоқчинининг қулоқлари кўтариб боғлаб қўйилган, даҳшатли, шундай дим ёз кунни қулоқчин кийиши билан киши ўтакасини ёрадиган одам сакраб тушди. Бу кутилмаган шундай бир пайтда рўй бердики, Люся тахта бўлиб қолди, ундан қочиб кетиш ўрнига турган ерида қоққан қозиқдай туриб қолди. Ҳалиги одам бир асабийлашиб, бир қувониб кулди ва бармоғи билан имлаб уни чақирди. Люся уни яхшилаб кўришга улгурди; нотаниш киши паст бўйли, норғил, юзлари қора, соқол-мўйлови қирилмаган, ёши номаълум, кўзлари телбанамо йилтирарди.

У мана шу ерда, нақ мана шу ерда этик кийган оёқларини қулай кериб турарди, у қиз қочиб кета олмаслигига шунчалик ишонардикки, ҳатто мушук сичқон билан ўйнашгандек қиз билан ўйнашмоқчи, обдан қусурини қондириш учун у билан кўнгил очмоқчи бўлди, у қусурини қондиришдан олдин ҳирсини роса қўзғатиб олмоқчи эди. Шунинг учун ҳозир Люся худди ўша пайтдаги учрашув туфайли юз берган даҳшатли аҳволни бошидан кечирди ва аъзойи бадани титраб кетди. Люся у ёқ-бу ёққа қараб, бутадан далага қараб тисарилди, аммо ҳозир барибир бу одамдан бутунлай қочиб қутулиб кета олмаслигини, уни осонликча қўйиб юбормаслигини эслади.

Нотаниш одам кулиб, бармоғи билан уни бери кел деб имлагандан Люся орқасига тисарилиб кетаверди. Ҳалиги одам бу нағмангга бало бормиди, дегандай, афтини буриштирди ва қўлларини ёзди. Люся орқасига тисарилиб кетаверди. Ниҳоят, эркак чидаб туролмади-да, уни чўчитиб юбормасликка ҳаракат қилгандай, оҳиста унга томон юрди, унинг бузуқ ниятдан буришган юзи учиб-учиб кўярди. Шундан кейингина Люся ниҳоят оёғини қўлига олиб қочиб қолди.

У ўқдай отилиб йўлга чиқиб олди ва пастга, қишлоқ томонга чошиб кетди. Юмшоқ шудгорда этиги ботиб, буғдойларга ўралашиб қолган ҳалиги одам энди уни қувиб етай деб қолган эди. Люся кетидан унинг пишиллаб, ҳансираб нафас олишини эшитди. Люся қўрққанидан эси чиқиб, челагини ҳавода ўйнатиб югуриб борарди. Елкасига бегона қўл тирмаша бошлади, лекин сўнгги дақиқа-

да Люся бу қўллардан чиқиб кетишга улгурди ва челани тушириб юборди, челак кетидан даранг-дурунг қилиб йўлда думалаб борарди.

— Минька-а-а!

Люся бақирди-ю, шу заҳоти рўпарасида укасининг жуссасини кўрди. Укаси шошилмасдан, лапанглаб келаятганди, у опасининг чинқирганини эшитди-ю, бутунлай тўхтаб қолди. Лекин кейинги лаҳзадаёқ опаси томонга отилди. Бегона одам ҳам Михаилни кўрди ва шартта тўхтади, у йўлда яна бирор кишини кўриши мумкинлигини сира кутмаганди, шунинг учун гангиб қолди. Люся Михаилнинг ёнидан чолиб ўтди, аммо хатарсиз ерга бориб олгач, тўхтади, укасининг ташвиши уни тўхташга мажбур этди. Люся яна қичқирди. Бегона одам рўпарасида бир мишиқи бола турганини кўриб, энди унга томон эҳтиёткорлик билан кела бошлади.

— Минька-а! Қоч! Қоч! Минька-а!— деб бақирди Люся жонҳолатда.

Михаил ердан тош олиб шайланиб турди. Нотаниш одам ҳам сакрашга тайёрланаётгандай чўнқайди, чўчиган Михаил дик этиб кетига сакради. Нотаниш одам заҳархандалик билан ҳиҳилаб кулди. — У яна Михаилни қўрқитмоқчи бўлди, аммо бу гал Михаил жойидан жилмади, қўлидаги тошни маҳкам қисиб кутиб тураверди. Шундан кейин нотаниш одам чиндан ҳам унга қараб югурди — югурди-ю, шу заҳоти бир четга бурилди, у атайлаб оқсоқланиб, беҳуда ишлар билан шуғулланишни истамаган кучли одам сингари далани тикка кесиб Қуйи дарёга қараб югуриб кетди. Люся жуда қаттиқ қичқирди, шунинг учун у одам вақт ганиматлигида яшириниш керак деб жазм этди.

Қичқириқ тўсатдан қандай пайдо бўлган бўлса, яна шундай кутилмаганда тиниб қолди ва қуёш нурида кўмилиб ётган атроф сув сепгандай бўлиб қолди. Люся хотира тугаганини, энди йўлида давом этавериши мумкинлигини фаҳмлади, кейин у бўшашиб, каловланиб ўридан қўзғолди, ҳарқалай у ўша бўш ётган ерга рижик тергани жўнади. У рижик териш тўғрисида шунчаки бирров, аммо ҳарқалай шу ваҳималардан қутулишининг ягона йўли деб ўйлади: агар бир дона, жимжилоқдеккинани юлса ҳам ҳаммаси ўтиб кетади, деб умид қилиш мумкин эди. Хўш, нима ўтиб кетиши керак ўзи? Маълум эмас, ҳеч нима маълум эмас. У бу ерда қўрқиши керакми йўқми, билмасди, бу ҳақда хаёл суришга ҳам қўрқарди, унинг назарида дилидаги гапларни ҳам бит-

та-яримта эшитиб қолиб, тескарисига йўядигандай эди. У чарчади, оёқлари чалишиб кетаверди, аммо юришдан чарчамади, у юрган бўлса ҳам арзимаган йўл, нарисибилан уч-тўрт километр йўл юрди-да, у қандайдир бошқа, анча аҳамиятли, муҳим нарсадан чарчади, эҳтимол хотиралардан бўлса керак, бу хотиралар жуда равшан, аниқ бўлиб, худди тил бириктиргандай ҳар бир қадамда уни пойлаб юрди ва ўзининг қандайдир яширин мақсади учун яна уни ўша кўйга тушишга мажбур этди. Назарида ўша кунлар яна бошига тушгандай эди, чунки у, Люся, бу ерда бир нимасини унутиб қолдирганди, ўзи учун жуда қимматли, шусиз яшаш мумкин бўлмаган зарур нарсани йўқотганди, аммо ўша, ўтмишда, бир вақтларда бўлиб ўтган ишлар такрорланди-ю, бутунлай ғойиб бўлиб кетмади, аксинча, такрорлангандан кейин унинг қандай кўйга тушганини, унда нима кўпайди-ю, нима озайганини, ҳис-туйғулари шунга жавобан уйғондими ёки умрбод сўниб битдими, ана шуни кўриш учун бир четга чиқиб томоша қилиб турди холос, мана энди ўша нарсалар уни ўраб олиб, у қаёққа борса, ўша ёққа кетяпти, ўнг томонида очликдан силласи қуриган қирчанғи Игренька баҳорги лойгарчиликда сихмолани аранг тортиб кетяпти, чап томонида қулоқчин кийиб олган анави нотаниш бадбашара одам сакраб шумуртдан тушяпти, кейин яна бошқа гаплар.

Люся тўхтади. Нотўғри. Бу ерда ҳеч ким йўқ, ҳадиксирайдиган жон зоти йўқ, у бир ўзи. Жазирама ёз кунинанави нотаниш одамнинг қулоқчин кийиб юриши қандай бемаънилик бўлса, унинг ваҳимага тушиши ҳам шундай бемаънилик, бу ташвишлар беҳуда: онаси тўғрисида телеграмма олганидан кейин асаблари шунчаки кулфатга, изтиробга кўника бошлагану энди бекорга ҳаяжонлангани эвазига товон олмоқчи бўляпти.

У атрофни қайта-қайта кўздан кечирди. Ҳа, ҳеч ким йўқ; қуёш чарақлаб турибди, ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит, тинч. Қуёш жудаям чарақлаб турибди-да, жудаям тинч, жимжит-а, киши хавотир олмайдими ахир. У танҳо ютиб юбораман деган сирли сукунат ичида бир ўзи келган эди, ҳамма ёруғлик унга томон тушиб, бутун мавжудотнинг диққат-эътибори унга қаратилган. У ҳеч қаёққа яширина олмайди, ҳамма уни худди кафтдагидек кўриб турибди. Йўқ, бу ердан қочиб қолиш керак. «Қочиш керак, қочиш керак»,— дерди у нуқул. Қишлоқдан чиқиб нима қиларди-я? Ким уни бу ерга қувлаб келди? Бу ерда у нимасини эсидан чиқариб қолдирибди?

«Эсдан чиқариб?! Люсянинг ўй-хаёли шу сўзлар билан ўралашиб қолди-ю, уларни яқинроққа суриб қўйди. Эсдан чиқариб... Ҳа, мана ўша деярли аввал бошданоқ сирлигича қолиб, индамасдан жонини суғуриб олаётган бир вақтлардаги айби энди ошкора бўлиб, ундан жавоб беришни талаб этаётганди. Люся ҳаммасини — баҳор фасли ҳашар қилиб ўтин тайёрлашганларини ҳам, ўзи ишлаган далаларни ҳам, ағдарилиб тушган Игренькани ҳам, шумурт бутаси ёнидаги воқеани ҳам, бошқа, илгари бўлиб ўтган талай ҳодисаларни ҳам бутунлай унутганди, улардан ном-нишон қолмаганди. У бир вақтлари сихмола қилгани, ер ҳайдаганини унутганди... Уни қаранг-а, сихмола ҳам қилибди, ер ҳам ҳайдабди-я! Қизиқ, ўйламай-нетмай шуни ҳам миясидан чиқариб ташлабди-я, лоақал шу иши билан керилиб юрса бўларди-ку, ахир шаҳарда орттирган дугоналаридан қайси бири плуг кетидан юрибди дейсиз. У кўпдан бери қишлоқни ўйламай қўйганди, қишлоқ ҳақидаги хотиралари тош бўлиб қолиб, худди ис босган олис бурчакка улоқтирилган эски тускилар бўғчаси сингари бир ерда думалоқланиб ётарди.

Мана энди ўша хотиралар ногаҳон бугун лоп этиб эсига тушиб кетди.

7

Ниҳоят кампирнинг кўзи тўрт бўлиб турган Мирони-ха келди.

Кампир каравотда пардеккина бўлиб ётганидан остидаги сим тўр хиёл бўлса ҳам чўкмасди, кампирнинг фақат кўзи йилтираб турарди, каравотда чўзилиб, қимир этмай ётган гавдаси эса на тўлганарди, на безовта бўларди — худди бировникига ўхшарди. Бу гавдани безовта қилишнинг ҳам ҳожати йўқ эди: кампир кўпдан бери бир ўзи ётарди, у, гўё, ўзини йўқотиб қўйгану энди қидириб сира топа олмасди. Тушга яқин ташқаридан қуёш уй ичига мўралади, кейин кампир қуёшга қараб, унинг жимирлаб турган оромбахш нурида исиниб ҳузур қилди, ахир бир ўзи ётавериш юраги қон-зардоб бўлиб кетди-ку — дод деб йиғласа ҳам бўлади.

Меҳмонлар келганини билган Мирони-ха уйнинг жимжитлигига ҳайрон бўлиб хонага кирди, тўсиқ ортидан ҳайиқиб қаради, аммо кампирнинг бир ўзи ётганини кўргач, пилдираб олди-да, чапак чалиб деди:

— Ана холос! Сен, кампиршо, ҳалиям тирикмисан?

Кампир Мирониханинг келганига шунчалик хурсанд бўлдики, кўзларида ёш йилтиради, туришга уриниб, каравотда қимирлади, аммо туриш учун анча овора бўлишини эслади-ю, чиллакдай бўлиб қолган қўлини Миронихага узатди.

— Кўриб турибсан-ку, тирикман. Бугун икки кундан бери тузукман. Наҳотки сенга айтишмаган бўлишса?

Мирониха кампирнинг қўлини олди-ю, тушириб юборди, аммо кампирнинг қўлига жон кириб, ўзи иккинчиси — чап қўли устига бориб тушди-да, уни сийпалади.

— Сени ажал нега олиб кетмаяпти-а?— Мирониха шундай деди-да, каравотга, кампирнинг ёнига ўтирди ва энгашиб унинг қулоғига деди:— Мен энди ўртоқжонимнинг жанозасига боряпман-да, худо раҳмат қилгур, нариги дунёга йўртиб қолгандир, деб ўйловдим, сен бўлсанг, ҳалиям шу ерда экансан. Илгариям ёмон эдинг, шундайлигингча қолибсан. Жонимгаям тегиб кетдинг ўзи.

— Ойимқиз, сени кутиб ётганимни билмайсан шекилли-а,— деди кампир дарров ҳазилга қўшилдиб.— Бир ўзим ётсам зерикиб қоламан, фақат сенга интиқ бўлиб ётибман. Икковимиз бир тобутда ётсак дейман-да.

— Мен, сен кампиршони бир тегиб тушириб юбораман. Оёқларим бақувват, бир умр юравериш пай бўлиб кетган.

— Сен тегиб юборишдан ҳам қайтмайсан, бу қўлингдан келади.

— Ҳа-а... Сен мени кутма, ўзинг кетавер. Ҳозирча чопқиллаб юрибман. Оёғимдан тортма. Сен билан гўрда ётгандан кўра, яхшиси биронта чолни топиб оламан. Ана кейин, қарабсанки, фарзандли ҳам бўламиз.

— Сен, ойимқиз, туғгичингни қуритиш учун мендан олдинроқ дорга ёйиб қўйдинг шекилли.

— Менда бошқаси, эскисидан яхшироғи бор. Мен уни ёзда шаҳарлик бир аёлдан мевага алиштириб олганман. Шундоқ келишган шаҳарлик бир жувон экан, ўшандан али-бали қилиб авраб олдим. Сен, кампиршо, энди мен билан тенглаша олмайсан.

— Кўп алжийверма. Ёлгон-яшиқ гапларинг билан жонимга тегиб кетдинг.

— Ўзинг-ку жонимга тегиб кетган. Кўнглимга зиғирмойидан баттар ургансан. Тезроқ ўла қолсанг нима қиларкин-а. Сендан қутулиб қўя қолардим.

— Ўлсам, ҳали кўз ёши ҳам қиласан, ойимқиз.

— Нима, йиғласам, сенга ачинганимдан йиғлармидим?

— Бу гапинг ҳам тўғри, — деб унинг фикрига қўшилар экан кампир Миронихани тўхтатди, худо кўрсатмасин, тагин-бир шаккоклик қилиб қўймасин деб ўйлади кампир. Миронихага бас келаман, десанг гуноҳга ботишинг ҳам ҳеч гап эмас, нима деганини ўзи ҳам билмайди. Ёшлигида ҳам ҳеч кимга гап бермасди, ҳозир ҳам тили тўқмоқдай, оғзидан боди кириб, шоди чиқади.

Мирониха кейинги йиллардагина сал қуйилиб, босган ундай бўлиб қолди, бўлмаса жуда шаддод эди, текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Гарчи у оёғидан зорланиб юрса ҳам, ҳозир ҳам шундай елиб-югурадики, ёшлар кетидан йўртиб юрса ҳам; унга етиб оладими-йўқми, буниси номаълум ҳали. У иш деган жойда ўзини томдан ташларди-ю, ҳарқалай ўзини асраб қолганди, ишга ўзини олдириб қўймаганди. Кампир билан уни тенглаштириб бўлмасди: Мирониха дум-думалоқ, эпчил-чаққон эди, энг муҳими оёқдан қолгани йўқ. Қаёққа боргиси келса, ўша ёққа пилдиллаб кетаверарди. Қалта, қора қўллари ҳамийша олдида ҳар ишга ҳозир у нозир бўлиб турарди, юзлари ҳам қора, кенг эди, овози бўғиқ, аммо бошқа одам шунчалик гапирса, аллақачон овоздан айриларди, Мирониханинг эса овози фақат мана шундай сал бўғилиб қолган. У кампирдан бор-йўғи тўрт ёш кичик эди, аммо афтидан анча ёш кўринарди.

Мирониха келгандан кейин кампир анча жонланиб қолди: кўзлари равшанлашиб, сўниб қолган кўз қорачиқлари анча билиниб қолди, юзида ҳам қизиқиш ифодаси пайдо бўлди, Мирониха бир гап топиб келгандир, у нимани гапириб бераркин? Кўришмаганларига ҳам анча бўлиб қолди, ҳаёт эса олдинга қараб тўхтамасдан кетаверди, ҳаёт шундай бепоёнки, бир текисда улашилган. Ўтган йилгача ҳам кампирнинг тумбочкаси устида радио турарди, кампир радионинг қоп-қора, тугмага ўхшаган ғилдиракчасини ўзи айлантитарди; бир ерида ашула айтишса, бир ерида йиғлашарди, учинчи ерида эса бегана бир тилда ғўлдирарди, тўртинчи ерида бўлса, бизникига ҳам, анавинга ҳам ўхшамаган тилда гапиришарди, тилига сира тушунмайсан, булар эса вайсагани-вайсаган. Кампир қадимий ашулаларни яхши кўрарди, шунинг учун у бирга эшитиш ниятида тез айтиб кел, деб Нинкани Мирониханикига юборарди, аммо эски ашулаларни камдан-кам айтишарди, кўпроқ нималарнидир тинғиллатишарди. Қадимий, чўзиб айтиладиган ашулаларни эшитганда кампир қанот чиқариб ҳавога кўтарилгандай,

кенг, равон доира олиб учиб юргандай бўларди, ўзининг ва ҳамон ором тополмаган одамлар тақдирдан ташвишланиб, кўз ёши қилиб оларди. Ана шундан кейин кампир ўлса ҳам майли, деб сира ғам емасди. Унинг назарида бу ашулалар тобутни ерга қўйиб келишгач, марҳумнинг жанозасида айтилаётгандай туюларди, шундан кейин кампир ўзича ўшаларга қўшилиб ашула айтар, озод бўлган руҳни кузатиб қўяр эди, марҳумни нариги дунёда ҳам мана шунақа эски ашулалар билан кутиб олишади, деб астойдил ишонарди.

Утган йили радио бузилиб қолди, энди кампирнинг ягона эрмаги Мирониха билан гаплашиш эди.

— Нега кўндан бери дарагинг йўқ-а? — деб гина қилди кампир унга. — Мен, бориб қара-чи, қаердайикин, деб эрталаб Варварани ҳам юбордим. Сен, шамол бўлсанг, қаёқларда изғиб юрибсан. Уйингда қачон бўласан ўзи? Қани энди худо тезроқ оёгингни олсайди-я.

— Мен шундоқ ҳам оёқдан қоляпман, кампиршо, — Мирониха каравотни қимирлатиб, нақ кампирнинг юзига энгашиб деди. — Мана, ҳозир ёнингда ўтирибману оёқларим қақшаб кетяпти. Неча кундан бери оёғим тиним билмайди, сигиримни қидириб юрибман. Сигирим йўқолиб қолди, уйга қайтиб келмаяпти.

— Э, шунақа де! Мен ҳам эрталаб шунча қулоқ солдим у аммо овозини эшитмадим. Хайр, сигиринг қаерда экан?

— Қаердалигини билганимда сенга айтардим-да, кампиршо, билолмай гарангман. Ҳаммаёқни қараб чиқдим, ҳаром ўлгурдан дарақ йўқ, энди бошим қотиб юрибман, ахир адашиб қолиши биринчи марта эмас-ку, аммо кўнглим жуда безовта-да. Айиқ Голубевнинг бузоғини бўғизлаб кетибди, эшитмадингми?

— Ҳеч нимани эшитганим йўқ, — деди кампир шоша-пиша ва қимирлаб, хаста овозини кўтарди. — Эшитдингми-йўқми, деб нега мендан сўрайсан? Мен қаёқдан эшитай, ким менга айтарди? Айиқ Голубевнинг бузоғини бўғизлабди дейсанми?

Ана, Мирониха шунақа-да: кўнглингни муз-муз қилиб юборадиган бунақа хабарни ундан бошқа ким ҳам олиб келади, ахир? Кампир унинг йўлига беҳуда кўз тутмади, у Мирониха бир гап топиб келишини биларди. Кампир Миронихага шунақанги диққат билан тикилиб қарадики, гўё Мирониханинг ўзи айиқни Голубевнинг бузоғига гиж-гижлагандай эди-ю, ҳозир у буни қандай қилганини айтиб берадигандай эди.

— Бўғизлаб кетди, бўғизлаб кетди,— деб тасдиқлади Мирониҳа,— Голубев ғунажинни келгуси йил сигир қилиб олишни мўлжаллаб юрувди, сигири қариб, сутдан қолганди. Мана, айиқ бўғизлади кетди. Ўтган куни Генка ўнбоши ўрмондан келаётиб қараса, ўтлар қип-қизил эмиш, шундоқ янчиб ташланганмиш, у ёқ-бу ёқни қарабди, қараса бузоқ буталар ичида, шундоқ Генканинг ёнида ётганмиш, устига хазон уюми йиғиб қўйилганмиш, у айиқ бузоқ қонини сўриб ичгану ўзини сасигани қолдириб кетган-да, сасиган ғўштни жон-дилдан яхши кўради. Генка кўрибди-ю, оёғини қўлига олиб бу ёққа зингиллабди. Ўзиям уйига учиб келибди-да,— Мирониҳа яна кампирга энгашиб, овозини ўзгартирди.— Айтишларича, Генканинг хотини эри ўрмонга кийиб кетган иштонни кеча куни билан дарёда ювганмиш, бугун ҳам чайиб ётганмиш, дарё этагидаги хотинлар энди сув олгани шу бизнинг қирғоққа келишаётганмиш.

— Сен кулма,— деб уни айблади кампир.— Агар ҳозир ўзинг тўқимаган бўлсанг, ундан кулиб нима қиласан. Бошингга тушса, кўрардик ўзинг нима бўлардинг.

— Мен бўлсам, жойимдан бир қарич ҳам нари жилмасдим. То айиқ яна қайтиб келгунча, жойимда қимирламай ўтираверардим. У бузоққа ёпишарди, мен эса унга ўшқариб,— сен, гўрсўхта, мунча Голубевнинг молига кўз олайтирмасанг, деб роса таъзирини берардим. Айиқ менга ташланишни хаёлига ҳам келтирмасди, мени ажал қувлаб келибди деб ўйларди. Шундай юрагини ёрардимки, ҳеч қанақа урғочи айиқ ҳам тозалаб ололмасди.

— Сенинг чўпчакларингни эшитавериб, қулоқларим аллақачон битиб кетган. Нега сен одамларга ўхшаб тўғри гапирмайсан-а? Айиқ бузоқни қаерда, қайси ерда бўғизлабди?

— Сен, кампиршо, гапиргани ўзинг қўймаяпсан-ку. Гапимни бўлмасанг, ҳалигача ўн марта айтган бўлардим. Қуйи дарёдан тоққа бурилиб кетадиган жой эсингдами?

— Нега энди эсимдан чиқар экан? Ҳа, мен ҳали эсимни еб қўйганимча йўқ.

— Айиқ бузоққа ўша ерда, шундоқ қишлоқ ёнида дуч келиб қолибди. Яқинда айиқлар қишлоққа ҳам тушиб келишади. Ҳозир тайгада овқат қолгани йўқ, ўлдирсанг ҳам уни инига ҳайдаб юборолмайсан. Ана шунинг учун қишлоқ атрофида изғиб юради-да.

— Юради, юради,— деди кампир бош ирғаб.— Нимасини айтасан, юради.

— Мен бу ҳаром ўлгурни қаердан қидиришимни ҳам билмайман. Нима бало, бир ойгача оёқдан қолиб қидирсин деб ўйлаяптими. Шундоқ ҳам қидиравериб адоий тамом бўлдим. Тирикми-ўликми, билмайман... Мужиклар тоғнинг нарёғида бировнинг иккита сигири юрибди дейишяпти, тоғнинг у ёғига ўтишга оёқ борми менда. Шу жуссамга яраша оёқларим ҳам эпчил-чаққон бўлганида эди, ғизиллаб бориб кўриб келардим у бу савил қолғурларга ишонолмайман, нари борсам, тоққача бораман, кейин яна қайтиб келавераман-да.

— Сен, ойимқиз, тоғ ортига ўтма. Ўша ерда қолиб кетасан, кейин мен сенсиз нима қиламан?

— Ҳа, мени сендан бошқа ғамим ҳам йўқ ўзи,— деди Мирониха бўш келмай.— Мен унга сигирдан гапирсам, у нуқул ўзини гапиради.

— Сигиринг энди юз қилсанг ҳам барибир сут бермайди.

— Э, сутини ўйлаб қайғуряпманми, кампиршо. Мен сигиримни бир кўрсам бўлди, армоним йўқ, ҳеч бўлмаса уни айиқ еб кетмаганини билардим. Кейин бўлса, истаганича юравермайдими.

— Вой, ойимқиз-эй, ойимқиз-эй. Шу сигир ҳам бошингга бир бало бўлди-да, мен бўлсам ўлсам ҳам бунақа сигирни сақламасдим, ўзимни қийнамасдим, жонимни ҳалак этмасдим. Сен ундан ташвишдан бошқа нима кўрддинг? Пичан ўришга одам ёллайсан, олиб келишга одам ёллайсан, қишда хашак етмайди — сотиб олиш керак. Хўш, бундан ташқари ҳам ташвишларим озми? Мана шунинг учун эртадан қора кечгача югурганинг-югурган. Нима, бир этак боланг бормиди, овқат-овқат дейдиган. Эй худойим-ей, агар сенга сут керак бўлса, Надямизнинг олдига келавермайсанми, у сенга ҳар куни бир банка қуйиб бермайдими, ахир ундан ортиқ ичмайсан-ку. Анави савил қолгурунинг сотиб, оёғингни узатиб маза қилиб ётмайсанми, ахир сотсанг, пул ҳам беришади-ку. Агар мен бўлсам, текинга бериб юборардим у кетидан бунақа азоб чекиб ўтирмасдим.

— Во-о-ой,— деди заҳархандалик билан жавраб Мирониха.— Анавини қаранглар-а. Сигирни сотармишу пул олмасмиш-а. Ўзиңг ҳам ғалатисан-да, сен, кампиршо, эсимни танибманки шу сигир билан келяпман, ундан қандай қилиб жудо бўлай ахир? Кейин мени ўлди деявер. Менга унинг сути ҳам керак эмас, фақат қўрада мўъраб турса бўлди. Менга нима жин урибдики, битта сигирни эпломасам?

— Э, ўша сигиринг билан қўшмозор бўл, менга нима.

Улар бу гапни биринчи марта сўзлаётган эмасдилар, шунинг учун кампир ичида Мирониханинг гапига қўшилди: кимки сигирга ўрганган бўлса, у шусиз туролмайди. Иннайкейин сигирсиз хотин хотинми? Кампирнинг ўзи ҳам сўнгги пайтларгача, қилтиллаб юрган кезларида ҳам мол-ҳолга қарарди, то энди соғманг демагунларича челакака ёпишарди, шунинг учун у Мирониха билан ҳам азбаройи хафа бўлганидан, деярли рашк қилаётгани туфайлигина баҳслашарди: мана, Мирониха молга қарайди-ю, ўзи эса йўқ. Агар Мирониха сигиридан қутулса, иккалови ҳам истаса-истамаса бир аҳволга тушишарди, шунда кампир ҳам енгил тортади. Кампир ўзининг нотавонлигига тан бериб қўйган, аммо ана шу аҳволида ҳам унга ўртоқ керак, керак бўлгандаям анақа-бунақаси эмас, бир умр қадрдон бўлиб келган худди мана шу Мирониха керак.

Кампир Миронихага ҳеч нима демай, туриб ўтиришга уринди, эрталабкига қараганда қийналмасдан туриб ўтирди, бу сафар у ўзига ишонган эди. Мирониха жойидан қимирламади, ҳатто ёрдам бериш учун қўлини ҳам узатмади, ёрдам бераман деса, кампир уни жеркиб ташлашидан ҳам тоймаслигини биларди. Энди улар ёнма-ён ўтиришарди, кампир аввалгидан баттарроқ мункиллаб қолгандай эди: икки букилиб ўтирганидан кураклари чиқиб турар, ҳозир уларни силтаб учиб кетадиганга ўхшар эди. Мирониха ён томондан унга кўз қирини ташлади-ю, чидаб туролмасдан деди:

— Тамом бўлиб қолибсан, кампиршо.

— Тамом бўлдим,— деди кампир ўзига қарамасдан, у адоёи тамом бўлганини шундоқ ҳам биларди.

— Болаларинг-ку келишди, нима дейишяпти?

— Нима дейишарди? Мени кўргани келишди.

— Улар, чамаси, сени кўмгани келишди чоғи, кампиршд.

— Кўмишади-да ахир, оналари бўлгандан кейин кўмишмайдим,— кампир гўё ташқаридаги биров билан гаплашаётгандек кўзларини деразадан узмай Мирониханинг гапига хотиржамлик билан қўшилди.

— Индама! Нима, улар қачон худо сени жонингни олишини кутиб туришадими?

— Мени кутиб ўтириб ҳам нима қилишарди,— деди кампир қандайдир бошқача, тақдирига тан берган оҳангда ва Миронихага юзланди. Кампир ҳамон йиқилиб тушишдан қўрқиб, қўллари билан каравот четини маҳкам

ушларди.— Мен уларни тўхтатиб ўтирмайман. Уларнинг ҳам уйи, рўзғори бор, уларнинг ташвиши бир менми ахир. Нима, мен тушунмас эканманми. Таньчорани бир кўрсам дейман, Таньчора келиши билан мен ҳам йўл тадорикини кўраман. Мен осонгина жон бераман, ўзим сезяпман. Рози-ризолик тилашамизу кейин шундай кўзимни юмиб жон беравераман. Тирикми-йўқми, деб олдимга Варвара келади, қарасаки жон таслим қилганман, таппа-тайёрман. Кейин Варвара уларга айтади. Фақат Таньчорани бир кўрсам бўлгани. Негадир жуда ҳаяллаб кетди, бирон гап бўлмадимикин унга. Кеча бугун келади дейишганди — йўқ. Кейин эртага келади дейишди, яна дараги йўқ. Ўзимни қўйгани жой тополмаяпман, нима деб ўйлашимни ҳам билмайман.

— Сен, кампиршо, кўп ич-этингни еяверма, ҳали вақт бор, Таньчоранг келиб қолади. Бекорга қайгуриб нима қиласан?! Балки у ёқда самолёт учмаётгандир. Эндигилар ҳаммаси самолётда юришади. Ўзимизда-ку учяпти, эшитяпман, қизинг яшаётган ерда эса, балки, ҳаво ёмондир, балки унга самолёт етмагандир. Бу сен билан биз йўлни кесиб ўтамизу бир-биримизникига кириб-чиқаверамиз, бировниям кутмаймиз, у ёқдан эса, ўзинг биласан, йўл олс.

— Энди улар мени ортиқ кутишмайди,— деди яна кампир бошини чайқаб.— Йўқ, йўқ, кутишмайди. Бу дунёда ортиқ юролмайман. Яхши эмас. Мен шундоқ ҳам бир ўлиб, гўр оғзидан қайтган одамман. Болалар келишди, худоям билди-ю, кимнингдир умридан менга жиндек қўшиб берди, болаларини кўрсин, сен билан охирги марта гаплашиб олсин деди. Энди жойи ростонимга кетишим керак. Яна бир амаллаб бир кунгина чидайман, вассалом, ҳозирлигимни кўраман. Вақт-соатим етди. Майли, расм-русмини қилиб болалар элтиб қўйишсин, оналари учун йиғлашеин, бекорга келиб-кетишмасин-да ахир. Нима бўлгандаям она-да — ачинишади. Эсимда, ойим ўлганда шундоқ ўкраб йиғлаганманки, асти қўяверасан, ахир мен ҳам ёш эмасдим, ёшим анчага бориб қолганди. Бўлмаса-чи? Ҳеч қайсимиз дунёга устун бўлмаймиз, ҳаммамиз ҳам ўламиз, сен, Мирониҳа, ўлганимдан кейин уларга қарашиб юбор, мени ювишга ёрдам бер. Гарчи сен мени ёмон десанг ҳам, мен қанақасига ёмон бўларканман? Умрим ёмонликни билмай ўтди.

— Сенга бир гапни айтиб ҳам бўлмайди.

— Гапиравер,— деди кампир ийиб.— Сира афсусланаётганим йўқ. Нима, сен мендан жаҳли чиқди деб ўй-

лаяпсанми? Биз умримизда бир-биримизга озмунча қаттиқ-қурум гап қилдикми, мана ҳеч нима бўлмагандайми. Энди бир ками сендан хафа бўлишим қолувдим, оймқиз. Сен бўлмасанг мен нима қилардим? Мен сени кечадан бери кутиб ётибман. Сен эртага ҳам кел, бирпас гаплашиб ўтирамыз. Қара-я, шунча йил яшабмизу кўнгилдаги гапимизни бир-биримизга айтиб адо қилолмабмиз-а. У ёқда ҳам сенсиз жуда зерикаман-да.

— Ким билади, кампиршо, эҳтимол сендан олдин ўларман.

— Гапини қара-ю! Мендан олдин ўлармиш-а. Сен жуда кўп гапирасану гапингни тутуруғи йўқ-да. Нима бало, ҳозир сенга айтган гапларимни эшитмадингми? Ахир мен деворга гапираётганим йўқ-ку, сенга бор гапни айтдим. Сен мени чалғитма.

— Ҳалиям чалғитганим йўқ сени.

— Бўлмаса жим ўтир, мен билан тортишаверма.

— Энди, гап бундай, — Мирониҳа ўрнидан кўтарилиб кампирнинг устидан чўзилиб деразага қаради. — Мен, аммо, физиллаб бориб кўриб келай, анави ҳаром ўлгур балки келгандир. Кўраману изимга қайтаман, сен билан яна бирпас ўтираман. Ҳозирча ўзинг ўтира тур.

— Борсанг бора қол, йўлингни тўсмайман.

— Тагин кўнглингга бошқа гап келмасин, тез қайтаман.

— Бора қол, оймқиз, кўп писанда қилаверма.

Кампир яна бир ўзи қолди, шу пайт уни ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ бирров ғам босди, кўнгли бузилиб кўзларига ёш келди, аммо ёшини оқиздирмай, гўё гуноҳдан фориг этувчи дуо ўқигандай дарров ўзини босиб олди, полда, кампирнинг шундоқ ёнида қуёш нури ўйнарди, кампир оёқларини ўша ерга тутди, нур оёқларнинг озгинлигидан қўрқмай, уларни силаб-сипалаб, суяқларини иситгач, меҳри товланиб, яна йиғлагиси келди, назарида у оёғидан эриб, чўкиб қолаётгандай эди. У дидилланиб, қўлларини каравотдан олди, уларни бўшатди ва бордию йиқилсам, офтобга йиқиламану унга ёпишиб оламан, кейин Мирониҳа келиб тургазади, деб ўйлади. Аммо у йиқилмади ва шу заҳоти йиқилиб тушишини ҳам унутиб, деразадан ташқарига қаради, ташқарида кун чарақлаб, тушга яқинлашиб қолганди, оқара бошлаган баланд осмон камон сингари эгилиб турарди. Уни қуёш мафтун қилиб қўйганди, аммо анави осмонда чарақлаб турган оловли шар эмас, балки ундан ерга тушиб уни иситаётган нарса сеҳрлаб қўйганди, мана, икки кун-

дирки, кампир зўр бериб ана шу нарсадан иссиқлик ва ёруғликдан бошқа яна бир нимани қидиряпти-ю, ўша нарса нималигини эслолмаяпти, тополмаяпти. Кампир бундан ташвишланмади ҳам: очилиши лозим бўлган сир, бари бир очилади-да, мавриди келмагани учун ҳали-ҳозир, эҳтимол мумкин эмасдир. Кампир ўлаётиб фақатгина бу эмас, балки кўплаб бошқа сирларни — қайсики тириклик чоғида билиш мумкин бўлмаса-да, билиб олишига ишонарди; булар охир-оқибатда унга асрий сирасрорни — унга нима бўлганини, кейин нима бўлишини айтиб беради-да, ахир. У бу тўғрида фол очишга қўрқса-да, ҳарқалай кейинги йилларда қуёш, ер, ўт-ўланлар, қушлар, дарахтлар, ёмғир ва қор — хулласи калом инсон билан ёнма-ён яшаётган, унга шодлик бағишлаб, уни охиратга ҳам тайёрлайдиган, овунтириб, унга ёрдам беришга ваъда этган ҳамма нарсалар ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Буларнинг ҳаммаси ўзидан кейин қолиши кампирни хотиржам қиларди: уларнинг такрорланувчи, чорловчи овозларини эшитиш учун бу дунёда яшаш шарт эмас, бу овозлар гўзалликни ва эътиқодни йўқотиб қўймаслик учун такрорланади, ҳаёт ва ўлимга бир хилда чорлаб туради.

Шоша-пиша Мирониҳа кириб келди ва каравотга, кампирнинг ёнига гурс этиб ўтирди, ташвишга тушиб қолган кампир деразадан кўзини узиб, эс-ҳушини йиғди-да, Мирониҳани таниди. Мирониҳа қўл силтади, шундан кейингина кампир Мирониҳа сигирини, шу кетганича ҳанузгача қайтиб келмаган сигирини назарда тутаётганини эслади. Мирониҳанинг сигири қаердайкин, қайси очиқ мозорда қолиб кетдидейкин? Кампир йўқотиб қўйган гапини топиб олиш ва суҳбатга шайланиш учун шу ҳақда ўйлади, Мирониҳа ўша гапни ҳозир давом эттиради, унга бирон нима деб жавоб бериш керак-ку, қаққайиб ўтиравермайди-ку ахир.

Мирониҳа:

— Мўрчаларинг, кампиршо, шундоқ урсиману гурсиман, — деб гап бошлади.

— Мўрча? — Кампир хаёлида мўрчани дарров ўз жойига қўйди-ю, аммо нега мўрча урсиману гурсиман бўлишини ҳадеганда англаб етолмади.

— Югуриб келаётувдим, мундоқ қарасам, мўрча гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ бўлиб қоляпти, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига айланяпти, — деди Мирониҳа қувлик қилиб. — Нима, у ерда биров турадими, бирон-бир испидиция келганми?

— Қанақа испидиция бўлсин, оймқиз, нималар деб алжираяпсан? У ерга болаларим киришгандир.

— Ҳаммасими?

— Нега ҳаммаси бўларкан? Люся эрталабданоқ тоғга кетди. Варвара бўлса, қаяққадир қишлоқни айлангани жўнаб қолди. У ерда эркаклар—Илья билан Михаил бор.

— Кундузи ювинишнинг нима зарури бор экан уларга?— деди Мирониха мўрча тўғрисида гапни айлантириб.

— Ювиниш? Сен, оймқиз, ёш болага ўхшайсан, худо урсин!— кампирнинг жаҳли чиқди.— Ювиниб нима қилади, келишганига энди икки кун бўлди-ю. Ювинишга-ку ювинишмайди-я, аммо ичиб ўтиришибди. Томоқларини ювишяпти, ўша, томоқлари битиб қолибди, нон ўтмаётганмиш.

— Нима, вино ичишяптими?

— Йўқ, Надя уларга бир тоғора сув иситиб берган, ўшандан стакан билан олиб ичишяпти, кўнглихушлик учун уриштириб ичишяпти. Шунчалик ширинки, хурсандликлари ичларига сизмапди. Сен билмайсанми ҳали: худойи таоло бандасига пул бергану шайтон— тешик. Мана шунинг учун худо берган пул шайтон берган тешикка қараб кетаверади.

— У ердагилар-ку сени болаларинг-а, кампиршо, аммо бир ўзлари эмас-да. Мен Степка Харчевниковнинг овозини ҳам эшитгандай бўлдим.

— Степка Харчевниковни?

— Ушанинг овози эди шекилли.

— Э, буни нимасига ажабланасан, оймқиз?! Степка бирон жойдан қуруқ қолганмиди? Аммо у ҳам отиб туради шекилли?

— Ҳа, шунақа, кампиршо. Ҳозир отмайдигани камдан-кам топилади.

— Ҳа, кам, кам. Қачон қарамайин, ҳаммаси кўчада гажак бўлиб юришади. Бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи-а, оймқиз? Нега шунчалик ичишаркин-а? Уларни нима мажбур қиларкин? Улар ўзларини ҳалок қилишяпти холос, бошқа гап йўқ, хотин-қизлар-чи, хотин-қизлар ҳам эркакларга эргашяпти, худони берган куни ичишади. Нима, илгари замонларда шунақа бўлармиди?

— Қўйсанг-чи, илгариги замонни гапириб нима қиламиз?

— Эсингдами, Данила тегирмончи ичарди, шунинг учун уни одам қаторига қўшишмасди. Ароқхўр эди, вассалом. Данила — ароқхўр деб аташарди. Ахир у бир ўзи

ичарди-да, бошқа ҳеч ким. Ҳозир бўлса бутун қишлоқда фақат Голубев ичмайди, энди уни ичмайди, деб ҳеч ким одам ҳисобламайди, устидан кулишади.

— Ҳа, кампиршо, шундай. Агар бир-икки марта қийн-қистовга олишганида-ку, қарабсанки, уни ғултилла-тишдан одамларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўларди-я. Ҳозир уларни ҳеч ким тергамайди, уларга жазо кўрмайди. Нимани иташса, шуни қилишяпти. Баъзиларнинг ҳа дейишга ҳоли йўқ-ку, нақ савдогарларга ўхшаб ичиб, айш-ишрат қилишади. Мана, шунинг учун қишлоқда тентишгани-тентишган, кекирдагига келмагунча ичишади. Ўзи оёқда туролмайди-ю, олиб кел деяверади, бари бир кам.

— Эй, йўқ, ойимқиз, мен радиони эшитиб юрган пайтларимда,— деб кампир радио турган тумбочкани кўрсатди.— Ундаям ароқхўрларни қўшиқда азиз, тўрва-да майиз қилишмайди, уларни мақташмайди, уриб чиқишади.

— Ҳа, мақташса-мақташмаса уларга нима. Улар бунақа гап-сўзларга қўл силтаб кетаверишади. Улар жуда қулоқ солиб ўтиришармиди? Уларга гапиришнинг ҳожати йўқ, улардан талаб қилиш керак, уларни тергаш керак, шунда бирон наф чиқиши мумкин. Ўзингникими, бировникими, яхшими-ёмонми, ҳаммасини барабар тергаш керак, шундагина булар талтайиб кетишмайди.

— Гапинг тўғри, ойимқиз, тўғри. Бўлмаса юз қилганинг билан ҳам ҳеч иш чиқмайди.

— Мен ҳам сенга шуни айтяпман-да.

— Илгарилари гуноҳ деган нарсани билишарди, энди гуноҳ деган нарса эсларидан ҳам чиқиб кетган.

— Гуноҳни ҳам, кампиршо, унутишган, шарм-ҳаёни ҳам унутишган.

— Тўғри, шарм-ҳаёни ҳам унутишган.— Кампир айбсйтиб хўрсиниб қўйди-да, бир оз жим қолди...— Мана, менинг ўғлим ҳам шундай ичадики, қани энди, кўзим шуни кўрмаса. Эрталаб туради-ю, наридан-бери улфатларини йиғади, кейин яна бошлашади. Кейин ҳеч нима кўрмаган одамлардай кулишади, кеча ким нима қилганини бир-бирига айтишади. Уларга бу— кулги. Агар уларнинг ўрнида мен бўлсам, уятдан ерга кириб кетардим.

— Улар, кампиршо, уятдан кўра винодан ерга киришни афзал билишади.

— Ҳа, мен сенга бир гапни айттайми, ойимқиз. Сен осимга шарм-ҳаёни солдинг.— Кампир узоқ ўтмишдаги

жаётида юз берган воқеанинг таниш, бўғиқ акс-садоси бўлган хотираларини эсига тушириб олгунча кутиб турди. — Бу ҳў ўша очарчилик йили бўлган эди, — деб тушунтирди кампир. — Варвара ўшанда тевадай қиз эди, ёрдамлашарди, Илья ҳам каттагина эди: у ердан-бу ердан қорнини бир амаллаб тўйғизиб юрарди, мана, шукр, соғ-саломат. Аммо Люся, худо кўрсатмасин, дардчил бўлиб ўсди: қўл-оёқлари ингичка, худди чиллакдай, рангида қони йўқ, қараб туриб юрагинг туздай ачишиб кетарди, устига чўп бўлиб озиб кетаётганди. Унга қараш, парвариш қилиш керак эди, аммо нима билан? Ўша пайтларда Минька чопқиллаб юрарди, Таньчора эса ҳали эмакларди. Ё йўлга кирганмиди — ҳарқалай эсимда йўқ, ҳаммаси овқат дейди, йиғлайди, ахир уларни тўйдириш учун озмунча нарса керакми? Юрагим лахта-лахта қон бўларди. Э, бу гапларни сенга айтиб нима қиламан, мен айтмасам ҳам ўзинг биласан, иккитасини суягини қотирдинг ахир. — Кампир ўз ҳикоясидан чекинди ва гапни бошқа ёққа бурди, кейин эсдан чиқариб қўймаслик учун: — Сеникилар борамиз дейишмаяптими? — деб сўради.

— Ҳеч нима ёзишмаяпти.

— Балки хат-хабар юбормасдан келишар?

— Билмайман, кампиршо. Ўлсам келишар.

— Мана шунинг учун сенга булар билан қийналиб кетдим деяпман-да, вой-бўй! Ўшанда отаси колхоздан базага қандайдир юк таширди, уйда аҳён-аҳёнда бўларди. Урушда ҳалок бўлган Витя ўғлим районда курсда ўқирди, ундан ҳам ҳеч қанақа наф йўқ эди. Болалар билан бир ўзим эдим. Биттасини тинчитсанг, биттаси сурнайни чалади. Худди аксига олгандай ўша йили сигиримиз ҳам қочмай қолди, сут ҳам йўқ, сигирни сўяй десанг, одамни ичи ачийди, кейин қандоқ тирикчилик қиламиз? Бир амаллаб сабр қилайлик, аммо кейин оғзимиз оқариб қолади, деб ўйладим. Зорькамиз колхозда эди. Зорькамиз эсингда борми — жуда яхши сигир эди-да, тўқол, ҳали-ҳали ичим ачийди. Колхозга кирмоқчи бўлганимизда колхознинг қўрасига отаси ўзи элтиб берувди, ўшанда роса йиғлаб-сиқтадим-да! Ҳа, Зорька бўлса ҳовлимизни эсидан чиқармаган экан, нуқул уйга келарди, мен очарчилик вақтларида ҳам унга гоҳо ювинди бериб турардим, баъзан бир бурда нонга туз сепиб берардим. У ерда шунақа парвариш қилишармиди, э, нимасини гапирасан. Озмунча мол бормиди ахир. Шунинг учун очарчиликда ҳам нуқул ҳовлимизга келарди. У ерда кечқурун

соғиб олишарди-ю, ҳайдаб юборишарди, устига яна чивин-чиркай таларди, мол ўзини у ёқдан-бу ёққа урарди, бўкирарди-да, думини хода қилиб қочарди. Зорька бўлса эшигимизга келарди-ю, мўърагани-мўъраган эди. Мен раҳмим келиб тўсиқни олардиму Зорькани киритардим. Чиркайларни ҳайдаш учун тутатқи тутатардим, елинини ювардим, елини ифлос юришини ёқтирмасди. Бир куни елинини илиқ сув билан ювдим, кейин қани қарай-чи, сути бормикин-йўқмикин деб тизиллатиб кўрдим. Кейин, ойимқиз, уни ҳар куни соға бошладим. Колхоз қўрасида чала соғишар экан. У ерда оқшом соғилганидан кейин мен ҳам яна бир банкача соғиб олардим. Шу бир банкага ҳам хурсандман, болаларга бир ҳўплам-бир ҳўпламдан қуйиб бераману худога шукр қиламан. Бер-бер дегандан шукр қилган яхши-да.

Шу десанг, ойимқиз, бир куни яна Зорькамизнинг, энди бизники ҳам эмас, колхозники, Зорьканинг тагида ўтириб эшикнинг тарақлаганини эшитиб қолдим. Мен сигирни қўрада соғардим, шунинг учун эшикни ёпиб қўярдим. Бошимни буриб қарасам — Люся. Кўзларини бақрайтириб менга қараб турибди. Кўзлари у ёқ-бу ёғимдан тешиб ўтиб кетди-да. Ахир ақли кириб қолган қиз эди-да, Зорька энди бизники эмаслигини биларди-да. Ўтирибману туришга юрак қани энди — қотиб қолдим. Э худоё худовандо, сени кўзинг қаёқда эди, биринчи марта шунақа қилганимда нега жонимни ола қолмадинг, деб ўйладим. Шундай ўсал бўлдим, шундай ўсал бўлдим — қўлларим шалвиллаб осилди-қолди. Ана шундай қилиб, ойимқиз, гуноҳкор бўлдим-қолдим, анчагача Люсянинг кўзларига қараёлмай юрдим. Ҳозир ҳам эсида бормикин-йўқмикин деб ўйлайман. Назаримда эсидан чиқмагану ҳалиям мени айблаётгандек туюлади. Мен билан турмай кетиб қолгани ҳам балки шундандир.

— Алжирама, кампиршо. Қаёқда эсида туради дейсан? У пайтда ҳали бола эди.

— Бола бўлса ҳам эс битта-ку. Ўрнашиб қолса, татом.

— Хўш, эсидан чиқмаган бўлса нима бўпти? Нима сен Зорьканинг елинини ювиб юбораверсангу қизинг очидан ўлиб кетса яхши бўлармиди? Ушанда озмунча бола ўлдими? Сен эса болаларингни асраб қолдинг.

— Очдан ўлса яхши бўлмасди, албатта, аммо бу ишим чакки эди-да. Иснод, уни ювиб бўларканми, умрим бино бўлиб ўғирлик нималигини билмовдим, бу эса ўғирликдан ҳам баттар бўлди.

— Бетимнинг қаттиқлиги, кампиршо, жонимнинг ҳузури. Бўлди энди. Ҳадеб шуни вайсайверма — зап гапни топибсан-да ўзинг ҳам.

Кампир итоаткорлик билан жим бўлди, ҳаяжонини босди ва ҳорғинлик билан каравотга ёнбошлади, бошини ёстиққа қўйди, ётиб олгандан кейин оёғини йиғиштирди. Мирониха унга яқинроқ сурилиб, яна деразадан қаради.

— Кўринмаяптими? — сўради кампир.

— Кўринмаяпти. Агар келса, бу ҳаром ўлгурнинг суяқларини майда-майда қиламан. Нима, у мени жоним тошдан деб ўйлаяптими?

— Сен уни, ойимқиз, келмай туриб ўтакасини ёрмагин-да. Балки сендан қўрққанидан ҳам келмаётгандир.

— Мен бу сабил қолгурга қўрқишни кўрсатиб қўяман. Ўрмонда айиқдан қўрқмас экану мендан қўрқармишми. Агар шу сафар ҳам айиқ еб кетмаган бўлса, худонинг қайтиб бергани шу менга. Ўшани деб адои тамом бўлдим, ўшани деб одам бўлмай қолдим.

Кампир Мирониханинг охирги сўзларига ёпишиб олди:

— Хўш, нега энди одам бўлмай қолдинг? Мени шунақа деса бўлади, мана ётибман.

— Алжирама, кампиршо.

— Мана, сен ёнимда ўтирибсану кўчадан учиб кирганинг шундоққина кўриниб турибди. Мен бўлсам, мана қанчадан бери кўча бетини кўрганим йўқ. Шу бир жойда ётганим-ётган. — Кампир Миронихага қарамай, ўзи ва дугонаси ҳақида гапирди: — Сен билан биз узоқ яшадик, ойимқиз.

— Нега узоқ яшарканмиз?

— Шунча яшашимизнинг нима кераги бор эди? Аввалроқ ўлганимизда жуда яхши бўларди. Сен ҳозир сигирингни қидириб юрмасдинг, мен эса манави ерда ётмасдим, ишқилиб, Мирониха кетиб қолмасин-да, яна зерикиб ўламан деб ўйламасдим ҳам. Сени менга худонинг ўзи етказди, Мирониха. Ҳа, ҳа. Сен бўлмасанг қандай кун кўрардим-а?

Кампир кўзини юмди, ўз гапини ҳам, Мирониханинг гапини ҳам маъқуллаб бош ирғаб қўйди. Кампирнинг кўзлари очилмади, у оламдаги барча нарсани унутиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди, у ё уйқуга, ё пинакка кетганга ўхшаб, дардни даф этувчи ором қўйнида эди, ё ором олиб мудраётганди. Мирониха уни пойлаб ёнида ўтирар, қани энди мен ҳам кампир билан бирга ўлақолсам,

орқасида қолмасам, жуда яхши бўларди-да, деб ўйларди. Мирониҳа яна анча — то Варвара келгунича кампирнинг ёнида ўтирди.

8

— Айтиб бер, Степан, қайнонангни қандай алдаганини айтиб бер,— деб Михаил баланд бўйли, сариқ мужик Степан Харчевниковни авради. У ҳаммомда Михаил ва Илья билан ичишиб, улфатчилик қилиб ўтирган эди.— Ильяга айтиб бер, у эшитгани йўқ.— Михаил бошини туширди, кулгидан афти буришиб кетди.— Ҳа, Степан, бошла.

Степан туфайли янги шиша очишди. Газак масаласи энди осон эди. Михаил энди на шайтону на хотинидан қўрқарди, у уйга икки марта бориб келди, ҳатто шўрва ҳам келтирди, энди бу шўрвани қошиқсиз кастрюлка четидан ҳўплаб ичишарди. У Нинка ун ичига яшириб қўйган шишаларни ҳам олиб келди ва уларни ўтин тахлагандай печка ичига териб қўйди, ароқни печка ичидан қидириш кимнинг ҳам хаёлига келади дейсиз, яшикни эса остига қўйиб ўтириб олди. У ҳамон оёқ яланг эди, у муҳим иш туфайли пойафзалини кийишни ҳам унутиб қўйганди, шунинг учун ҳозир оёқларини кечаси Илья ёпган кўрпа остига тикқан эди. Ҳозир косагуллик қилишни қўлига Илья олиб, даврага бош-қош бўлиб ўтирарди.

— Бўла қол, Степан, айтиб бер,— деб қистади Михаил.

— Мен Илья келибди дейишганини эшитиб қолдим,— деди Степан, гарчи у Илья билан ичишга улгурган бўлса ҳам, келганига ваз топиб,— Ильяни бир кўриб қўяй деб ўйладим. Тенгқурмиз ахир, қишлоқ кўчаларини чангитиб, тўполон қилиб юрардик.— Степан Ильяни кўрмасам сира бўлмайдиган дегандек қўлларини ёзиб юборди. Унинг овози дағал, зўрға чиқаётганидан у айтмоқчи бўлган гапларини қўл ҳаракатлари билан ҳам тушунтирарди.— Шунинг учун келавердим, аммо ўтиб кетишимга сал қолди. Мен ахир, тўғри уйга ўтиб кетаётувдим-да, ҳаммомга қарамовдим. Нодон одаммизда, сўнгги дақиқада қани бир қарай-чи, бу ерда қанақа йиғин экан, деб ўйлаб қолдим.

— Келиб жуда тўғри қилибсан,— деб унинг гапини маъқуллади Илья.— Бизни, ўзинг биласан, оймиз ётибди, уни ташлаб кетолмайсан. Шунинг учун оймизга

бирон кор-қол бўлса ёнида бўлайлик деб шу ерга жойлашиб олдик.

— Бу, сен Степан, жуда тўғри қилгансан,— деб унинг гапини тасдиқлади Михаил.— Ичувдик, яна ичамиз. Сен ғам ема, ичадиган нарсамиз бор, ана, печка тўла. Ҳаммаси мана шунақа оқ, зўр.

— Аммо сенга шуниси ҳам етарли,— деди Степан Михаилни гапидан илинтириб изза қиларкан.— Кайфинг ошиб қолмасин яна.

— Йўқ, Степан, нега унақа дейсан? Сен келдинг, сени меҳмон сифатида кутиб олдим. Сен акам Ильянинг ўртоғисан, менга ҳам ўртоқдайсан, бир қишлоқда турамиз. Сен билан сира уришганимиз йўқ, сираям, аксинча, ҳатто бирга ичганмиз. Сен бўлсанг, менга ўринсиз гап қилиясан. Гўё мен ғирт мастман. Йўқ, Степан, мен ҳали ичаман, меъёримни биламан. Хоҳласам, меъёридан ҳам ортиқ ичавераман, нега ичмасканман? Мана, сизлар учрашдинглар, сизлар билан ўтиришга, гаплашишга мен ҳам қизиқаман-да, сен бўлсанг, мени ётқизиб, аллалоқчи бўлясан. Гўё мен ўтира олмайдигандай.

— Э, ўтиравер, ўтиравер. Бу ерда хўжайин — сен, қанақасига мен сенга бир нима дейман?

— Сен, Степан, қайнонангни қандай болаганингни айтиб берсанг, яхши бўларди,— деб Михаил яна эслаб қолди.— Яъни масалан, сен, қайнонанг Лизавета холани қандай алдаганингни айт.

— Э, нимасини айтасан! Деярли қишлоқнинг ҳаммаси билади.

— Қишлоқ билса билар, аммо акам Илья билмайди. У шаҳардан келди, унга айтиб бер.

— Айтсам айтавераман-да, тилимга тирсак чиқармиди,— Степан гўё малол келиб, истар-истамас рози бўлгандай ва кутилмаганда Ильяга қараб хушчақчақлик билан кўз қисиб қўйди:— Агар шунақа бўлса, қулоқ сол, Илья.

— Қулоғим сенда, қулоғим сенда, ҳа.

— Айтишга арзигулик жойи ҳам йўқ. Билмайман, одамларга бунинг нимаси қизиқ экан. Оддий бир воқеада, рўзғор бўлгандан кейин шунақа гаплар бўлмайди дейсанми. Бу воқеа ёзда бўлган эди. Бир куни Генка Суслов билан мана шунақа ичдик, аммо ҳаммомда эмас, йўқ, унинг полизида, хотини уни картошкани чопгани юборган экан. Биз бўлсак, уватга ўтириб олдиғу чопиқни бошладик. Шишани мен олиб боргандим, қишда ундан пичан олудим, қарзим бор эди. Мен пул олиб борсам,

бари бир олмайди, яхшиси, иккита яримталик ола қолай деб ўйладим. Олиб бордим, уйдагилар, Генка полизда, дейишди. Полизда бўлса полизда-да, менга нима фарқи бор. Ўша ёққа бордим. Генка яримталикларни кўрди-ю, чопқининг сопини ерга санчди. Шишаларни нима мақсадда олиб борганимни дарров тушунди. Албатта-да, картошка чопган яхшими ё ичган? — Степан қўлларини керди-да, биз бу масала устида ўйлаб ўтирмадик ҳам дегандек силтади. У дарров берилиб, ҳузур қилиб гапира бошлади. — Хўшки бўлса ўтирдик. Қўшнининг ўғилчасини стаканга юбордик, Генка пуштадан бодринг тугунчакларидан узиб чўнтагига солди, кейин яна борди — хуллас, — ҳамма нарса бор. Ўтирибмизу стакан коптокдай қўлдан-қўлга бориб келяпти. Нодон одамлармиз-да. Нодон одамлармизу аммо мазза қилиб ўтирибмиз. Мен-ку уйдан астойдил ичаман деб чиққанман-а, — аммо Генка, тўғри, картошка чопаман деб келган, унинг мақсади бошқа эди. Хайр, майли, картошка қочмайди. Шишага зўр бердик, Генка бўлса: «Мен ҳозир яна озгина чопиб қўяй, эртага хотин яна гумонсираб юрмасин, кейин қишлоққа кетамиз», деди. Хўп, бўпти, чопавер, мен томоша қиламан, дедим. У менга яна: «Сен ўтиргандан кўра яхшиси, янтоқларни уватга олиб чиқ, тез қутуламиз», деди, мен ўрнимдан туриб қарасам, янтоқни картошкадан ажратолмай қолибди. Ҳаммасини ёппасига илдизи билан чопиб кетяпти-да. Мен унга: «Бу ишинг учун хотининг эртага сочингни битталаб юлиб олади», дедим. Ҳарқалай гапимга кирди. «Юр, қишлоққа кетамиз, кечқурун, иссиқ пасайгандан кейин чопаман», деди, кейин кетдик, чўнтагимда ҳали пулдан бор эди. — Степан гапини йўқотиб қўйган одамдек бир оз чайналди-да, ҳузурланиб деди: — Ҳар ҳолда, кейин нима бўлганимиз эсимда йўқ.

— Шунақасиям бўлади, — деб бошини силкитиб тасдиқлади Михаил хурсанд бўлиб куларкан. — Бу ўзи шунақа иш. Сен, у ёғини, кейин нима бўлганини айт. Сен, Илья, бу ёғини эшит.

— Кейин нима бўларди! Нима бўлгани маълум, худди атом бомбаси тушгандан кейин турган одамдай уйғондим, ҳали кўзимни очганим йўғу ичимда бу қанақа кун, биз Генка билан картошка чопган ўша кунми ё бошқа кунми, қаерда ётибман, уйдами ё бошқа жойдами деб ўйляяпман. Ҳай, майли. Секин кўзимни очдим, хотиним ёнимда ётибди. Уни дарров танидим. Бошқа каравотда болалар — улар ҳам меники. Нариги бурчакдан қайно-

нам еб қўйгудек бўлиб қараб турибди-да. У ёқ-бу ёққа қарадим у аммо турмасам бўлмайди, деб ўйладим. Шу қимирлашимни биламан, қайнонам печка устидан худди мушукдай сакраб тушди. Мен унга сира эътибор бермай ўрнимдан тура бошладим, нима мақсадда у мендан олдин турганини мен кейин фахрлаб қолдим. Бу мараз, менга бир ёмонлик қилмаса куни ўтмайди, биз икковимиз ўртамызда ўша биринчи кундан бошлаб партизанлар уруши кетади. Агар ўзига қўйиб қўйсам-ку аллақачон бошимни болта билан чопиб ташларди-ю, ҳам ҳам эмасди. Жуда жоҳил-да.

Ўрнимдан турдим у қани, бориб билай-чи, кечадан бери ҳоли нима кечдийкин, деб Генканикига кетдим. Генканинг хотини мени дарвоза олдида кутиб олди-ю, Генка йўқ, деди. Билиб турибманки, хотини ёлгон гапираётти-ди, менинг қайтиб кетишимни кутиб турибди. Ҳа, ўша Генканг билан қўшмовор бўл, менга нима! Ўзига қийин. У «бошоғриғи»га сени ютармиди, буни тушуниш керак-да, дедим.

— Сен унга жудям тўғри айтибсан, Степан,— деди Михаил ҳайрон бўлиб.— Жуда тўғри. Яшавор...

— Кейин Петька Сорокиннинг ҳам олдига кирдим, у ўзини умрида ичмаганликка солди. «Йўқ,— деди,— пул ҳам йўқ». Гўё мен унга бермагандай. Ҳарқалай уйга қайтишга тўғри келди. Ўзим эса ертўланинг қаеридадир самогон борлигини биламан. Хотин бўлса ишда, уйда ёлғиз қайнонам қолган. Уйга келдим, қарасам, ўзим ўйлагандай: қайнонам йўлни тўсиб эшик олдида курси қўйибди, курсига эса чархни қўйиб, бир қоп бўлиб ип йигиряпти. Қаёққа киришимни қайнонам мендан олдинроқ пайқаган экан. У фақат менга ёмонлик қилиш учун бу дунёда юрибди-да, бундан бошқа қиладиган иши йўқ буни. Хўп, майли, барибир ўрнингдан қўзғаласан-ку ахир, ишқилиб ертўлага кириб олсам бўлгани, кейин мени у ердан кўтарма кран билан ҳам олиб чиқолмайсан, дедим ичимда. Ўзим бўлсам, ҳеч қандай иложи йўқ одамдай қилиб кўрсатдим ўзимни, у қувлик қилса, мен ҳам қувлик қилдим. Кўчага чиқиб кутиб турдим. Қанча кутиш мумкин, ахир? Бошим бўлса тарс ёрилай деяпти. Қани, қачонгача жигимга тегаркинсан, деб ўйладим. Бир разводка қилдим — қоққан қозиқдай ўтирибди. Мен унга мулоҳимлик билан: «Хўш, қайнонажон, ахир бу йигирганингиз-Йигирган, чарчаб ҳам қолгандирсиз, бирон ерга бориб айланиб дамингизни олсангиз-чи»,— дедим. У бўлса аввалгидай қўполлик қилиб: «Менга шу ер ҳам

яхши»,— деди. Ичимда, қани энди башарангга тортиб юборсам, бундан ҳам яхши бўларди-я, дедим. Нимаям қилардинг уни энди? Шу ерда ўлса ўладики, кетмайди, бу аниқ. Чарх-пархи билан кўтариб, бошқа жойга олиб бориб қўяй десам, шундай дод-вой қиладики, худди мен уни сўймоқчидай, ўзинг ҳам чидолмайсан, борди-ю, бирон ерига қаттиқроқ тегиб кетсанг, жавобгар ҳам бўласан. Бўпти, ўтирсанг ўтиравер, қимирламай ўтиравер, сен шунақа ўлаксан, дедим ичимда,— Степан зардаси қайнаб олачипер бармоғи билан полга қараб пўписа қилди.— Шу ночор аҳволга тушиб қолганимни пайқаганимдан кейин бирдан эсимга келиб қолди. Э, бу нотўғри, мен ҳам анойи эмасман дедим. Бир ками менга сиёсатини ўтказиши қолувдими дедим. Мен саройдан белни олдим-да, Иванникига бордим. Бизни уйимиз бараксимон, ўзинг биласан, ярмида мен тураман, иккинчи ярмида Иван. Ертўламиз ҳам шунақа, менинг ертўламни орқаси уники, ўртадаги девори юпқа, омонат, сал маҳкамроқ бўлсин деб ўтган йили тахта ҳам қоқиб қўювдим, бўлмаса бутунлай нураб кетувди. Хўшки бўлса, Иванникига бордим дегин, шу томондан деворни кўриб қўяй деб баҳона қилдим у ертўласига тушдим. У ер нима — икки марта бел урувдим, очилди-қўйди. Шу ердан ўзимизнинг ертўламизга ўтдим, худди шу ерда тургандайман. У ёқ-бу ёғимни қоқиб, атрофга қарадим, қарасам, дорили банка турибди. Газаги ҳам бор, менга тағин нима керак? Қулоқ солсам, қайнонам пишиллаб ўтирибди. Ичимда, ўтиравер, ўтиравер, мана ҳозир жуда бакор келдинг, лоақал бировни бу ёққа киритмайсан-ку, дедим. Шунинг учун шошилмадим ҳам.— Степан хурсанд бўлиб, нима дейишаркин дегандек кўзини қисди.— Кейин шу ертўлада ўтириб «Водийлардан, адирлардан...» деб ашулани бошлаб қолдим-ку, шу, қайнонам ақлдан озишига сал қолди-да. Шу дегин, учди-қўнди, йўқ бўлди-қолди. Фақат чархнинг тарақлаганини эшитиб қолдим.

Илья синчковлик билан Степанга тикилиб қараркан, кулиб юборди, кейин у дарров Степаннинг гапига ишона қолмаганидан эмас, балки ўзи ҳам, Степан ҳам ҳузур қилиши, Степаннинг ертўлага ўтишидек ажиб манзарани дарров кўз олдидан кетказмаслик учун сўради:

— Ўша ерда ичдингми?

— Ўша ерда, ўша ерда,— деди Михаил мамнун бўлиб Степаннинг ўрнига, бу воқеа Ильяга ёқиб қолгани-

дан суюниб.— У, демак, юқорида пойлаб ўтираверган, бу эса пастда, чувалчангга ўхшаб бир ертўладан иккинчисига ўтган. Кейин мириққан. Бу шунақа иш ўзи. Мана шунинг учун ҳам Степанин хатто жуда ҳурмат қиламан-да.

— Унда нега ашула айтдинг?

— Шундай, ўзим.— Муғамбирона кулгидан Степанин оғзи қулоғига етди.— Бир маза қилай дедим-да. Ахир у, оёғи гўр лабига етиб қолган бўлсаям, ертўлада айтилган ашулани эшитмаган-да. Нодон одам.

— Сизлар бу ерда бўш келмайсизлар,— таажжубланиб, ҳаваси келиб бошини чайқади Илья ва яна кулиб юборди.— Ҳа, бўш келмайсизлар.

— Ахир, бир баҳо қилиб яшаш керак-да. Мана, мана шунақа қилиб яшайпмиз. Турмушимиз ранг-баранг бўлсин деймиз-да.

— Кейин, ертўладан чиққанингдан кейин қайнонанима деди сенга?— деб суриштирди Илья.

— Кейин менга нима дерди? Кейин нима деса деявермайдими?!

— Хотининг ҳам ҳеч нима демадимми?

— Мен-чи, Илья, хотинимга қаттиққўлман, мен уни жудаям ўз майлига қўйиб қўймайман. Хотиним ўрганиб қолган, у уйқусида ҳам ўзининг хотин эканини, мен эса эркак эканимни эсидан чиқармайди. Эркак эркак-да, у бир поғона баландда юриши керак.— Степан ҳамон ўз гапларига ўзи маҳлиё бўлиб, очилиб-сочилиб, узундан-узок гапирди.— Ёлғон гапириб нима қиламан, гоҳо-гоҳо у ҳам сасийди, албатта. Ҳа, сасийди, айниқса, ўзингдан қолар гап йўқ, мана шу ичкилик хусусида. Баъзан эрта-лаб нақ кўзимга тикилиб сасиб қолади, агар кўзим юмуқ бўлса, қулоғимга шанғиллайди, шундай шанғиллайди, шундай шанғиллайдики, худди «қўлингни кўтар!» дегандай бўлади. Ҳа, энди мен ҳам бу хусусда эркакчасига жавоб қайтараман, албатта. Мен унга адибади қилиб ўтирмаслик учун тушунарли товушда айтаман, кейин яна ҳаммаси ўз қолипига тушади.

— Йўқ, Степан,— деди Михаил сўзларни қийналиб айтаркан, улфатининг гапига қўшилмасдан.— Хотин хотинлигидан ташқари яна аёл-да. Уни уриб бўлмайди. Сенинг хотинингми, менинг хотинимми барибир у, бундан ташқари, сеники бўлса ҳам, меники бўлса ҳам яна давлат а-ё-ли. У судга бериши мумкин.

— Нима, мен сенга уриш керак деяпманми?— Степан ҳим-м деб қўйди.— Сен, Михаил, аммо бошқача эши-

тибсан. Уриб нима қиласан? Уриш — бу энг сўнгги чора. Отишдай гап. Агар хотин менга билиб муомала қилса, мен ҳам унга билиб муомала қиламан. Ҳарқалай, мен ҳам давлат одами, қандайдир бир ибтидоий одам эмасман. Биз эр-хотин давлатимизнинг одами ҳисобланамиз.

— Сен бу гапни ҳатто, жуда тўғри айтдинг. Сен шунақа деганингдан кейин, мен сенинг бу гапингга ҳатто жудаям қўшиламан.

— Мен, Михаил, сен билан бизнинг хотинимиз давлат миқёсида эканини, булар аёл эканини тушунаман. Буни менга гапириб нима қиласан. Мени ҳам унча-мунча саводим бор, газета оламан, ўқийман.

— Биладан, сен ўқийсан, Степан, ўқийсан.

— Мен учта газета оламан,— деди Степан Ильяга қараб. Илья зерикиб бош ирғаб қўйди.— Битта кичик, районимизники, иккита катта — биттаси областники, биттаси марказий газета — «Правда». Ҳаммасини ўқиб чиқаман. Қоғоз ўрнига, хўжалик эҳтиёжи учун газетага обуна бўлганлар ҳам бор, аммо мен бошидан то охиригача ўқиб чиқмасам, уйдагилардан биттасиям ҳатто қўл ҳам теккизолмайди. Марказий «Правда»ни узлуксиз, ҳар куни чиқаришади, мен эса халқаро ва ички аҳволдан хабардор бўлиб туриш учун, барибир эринмай ўқиб чиқаман. Қаерда қанақа ҳокимият тўнтариши бўлганини ёки меҳнаткашлар иш ташлашганини биладан.

— Сен бу гапни ҳатто жуда тўғри гапирдинг,— зўрға тили калимага келиб деди Михаил.— Тўнтаришлар ҳам бўлади, иш ташлашлар ҳам. Мен ҳам биладан. Бизнинг мамлакатимизда эса хотин, хотин бўлишидан ташқари, бари бир аёл. Уни хотин деб аташ ҳам унча яхши эмас. Бу уни, ҳа онангни деб сўккандай ҳур-мат-сиз-лик бўлади.— Михаил адашиб кетмаслик учун қийин сўзларни бўлиб-бўлиб нима айтилди-ю, энди нимани айтиш кераклигини аниқлаб олгандан кейин тўхтаб-тўхтаб айтарди.— Шунинг учун сен, Степан, анави мамлакатлар билан ўзимизнинг мамлакатимизни чалкаштириб юборма. Сен билан биз ўз мамлакатимизда яшайпмиз.

— Мен бошқа мамлакатда деб ўйлабман.

— Йўқ, йўқ, Степан, чалкаштирма.

Степан Ильяга имлаб, кўзи билан Михаилни кўрсатди-да, тамом бўлди, нима деяётганини ўзи билмай ғўлдираяпти, бизни гаплашишга ҳам қўймапти, деган маънони уқтирди. Михаил борган сари энгашиб боши тиззасига тегиб қолди. Степан унинг гапига жавоб бермай қўйди, унинг овозларни эшитмай бутунлай тинчиб қоли-

ши учун эҳтимол бирор минутча вақт керакдир, шунда улар уни ўринга қопдай ётқизиб қўйишади-ю, гапларини давом эттираверишади. Степан энгашиб, гўё кўз ўнгла-рида камайиб кетмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун шишада қолган ароққа тикилди, ҳар нима бўлиши мум-кин — шишанинг оғзи очиқ, ҳар бало шишанинг ичига кириб, худди ўзиникидай ялаб тугатиши мумкин. Унинг виждони очилган, аммо ичиб бўшатилмаган шиша олди-да азоб чекаётганди, унинг учун бу чалажон ҳайвоннинг қийналишини томоша қилиб туришдай бир гап эди, мо-домики ўлдиришга жазм этдингми, бир уру ўлдир, чўзиб ўтирма. Степан бечора шишани таҳқирлаганимиз ҳам етар энди, деб шама қилиш учун Ильянинг нигоҳини тутишга уринди, аммо Илья бошқа томонга қараб ўти-рарди.

Илья ҳам ароқдан, ҳам гапдан анча чарчаб, бўша-шиб қолган эди, аммо Михаилга нисбатан ҳали ўзини тетик тутарди. Ичишни тўхтатиш лозим бўлган ўша ши-рин, қисқа фурсат аллақачон ўтиб кетганди, энди бу тўғрида афсусланишнинг ҳожати йўқ эди. Энди нима қилиш керак? Энди нима қилиш кераклигини ростдан ҳам бирор киши ўргатиши керак. Илья Степан келмас-дан олдин онасининг олдига кирган эди, онаси мудраб ётарди, шунинг учун унинг кирганини эшитмади ёки ўзини эшитмаганликка солди, ўзи эса, эҳтимол, зимдан ўғлини кузатгандир, шу боисдан Илья онаси билан гаплашмаганига хурсанд бўлди, чунки у нима дейишини ўзи билмасди: у ҳаммасини бир бошдан гапириб бера-диган даражада маст эмасди. Гўё ароқ унга таъсир қил-магандай, фақат таъсири кейин — эртага, индинга били-надиган лоҳасликка яна лоҳаслик қўшадигандай эди, холос. Степан келгандан кейин эса суюниб, жон кириб қолди. Аммо энди, дастлабки учрашув пайтида сўралади-гани сўралиб, жавоб бериладигани жавоб берилиб, гап ҳали хотираларга бориб тақалмай туриб, яна латтадай бўшашди қолди, ўзини аранг зўрлаб, атрофида бўлаёт-ган ишларни кузатарди, у гўё шу одамлар билан, шу жумладан Степан билан ҳам кўпдан бери ўтиргандай, шунчалик кўпдан берики, бир-бирининг жонига теккан-дай эди. У ҳозир жон-жон деб кўзини юмиб ухларди-ю, аммо уни Михаил ҳушёр тортириб қўйганди, у Степан-нинг олдида укасининг кўйига тушиб ўтиришни иста-масди, шунинг учун ўзини тутишга ҳаракат қиларди.

Тушдан кейин қуёш ён томонга ўтди-да, мўрчанинг чоққина деразасидан мўралай бошлади, шунинг учун

ичкари бирпасда исиб, дим бўлиб кетди. Ҳеч нима: товуқ ҳам, ит ҳам, одам ҳам кирмасин деб эшикни очиқ қўйишни исташмасди, шу боисдан иссиққа чидашга тўғри келарди. Степан терлаб кетди, Ильянинг ялтироқ бошини ҳам майда тер доналари босди, фақат Михаилга ҳозир жазирама иссиқми ёки қаҳратон совуқми, бари бир эди.

Степан Михаил иккови ўртасида ўтган гапни эслаб, хафа бўлиб тўнгиллаб деди:

— Агар гап шунақа бўладиган бўлса аёллар жуда кўпайиб кетади-ю, хотинликдан ҳеч нима қолмайди. У билан фақат кинога бориш эмас, у билан яшаш ҳам керак. Масалан, мен учун ҳаётда кўпроқ хотин маъқул. Қўлидан ҳамма иш келади, эрим қачон сменадан келади-ю, менга бир челақ сув келтириб беради, деб кутиб ўтирмайди. Хотин ҳаммасини ўзи қилади. Чидайди, ҳар нарсага хархаша қилавермайди, рўзғорда нималар ўтмайди, нега энди рўзғорда ўтган гапни бутун қишлоқ, шаҳарда бўлса, бутун шаҳар билиши керак? «Мен — аёлман, мен — аёлман», — у масхара қилди. — Ҳа, эркак эмассан, ҳамма кўриб турибди-ку. Нима, бунинг учун сени қўлда кўтариб юришу бошингни силаб-сийпалаш керакми? Сен аввал қўлда кўтариб юришга арзийдиган иш қилиб қўйгин-да, кейин сўрагин. Сен ҳам оддий одамсан-да, фақат жинсинг бошқа, танамиздаги фарқимиз ҳатто бургага ҳам маълум, бунинг учун дод-вой қилиб юришнинг сира ҳожати йўқ. Ўшаларсиз кунимиз ўтмайди, албатта, бунга ҳеч ким баҳслашмайди, ҳаёт ўзи шунақа яратилган. Хўш, хотинлар ҳам бизсиз яшай оларканми, ахир? Ҳар ҳолда бизга қараганда уларга қийинроқ. Хўш, Илья, сен нима дейсан бунга? Мен, бизсиз яшаш уларга қийинроқ деяпман, уларнинг табиати шунақа ўзи. Иккинчидан, эркакнинг хотинидан ташқари, бўш қолган пайтида бошқа ишлари ҳам бор, хотинда эса йўқ деявер.

— Бу аниқ — ҳа, — қисқагина деб қўя қолди Илья. Эркакнинг аёлга муҳтож бўлишидан кўра аёлнинг эркакка кўпроқ муҳтож бўлиши тўғрисидаги фикр кўнглига ёқиб, уни анча тетиклаштириб қўйди, ҳали ҳеч ким билмаган ажойиб фикр миясига келган кишидек Ильянинг юзида айёрлик, қувлик ифодаси пайдо бўлди.

Степан шишага кўз қирини ташлади, баихтиёрми-беихтиёрми уни кўрсатиб, эркакнинг бекор қолган пайтдаги энг муҳим иши, ҳали айтиб ўтганимдек, мана шуни ичишдан иборат, дегандек писанда қилиб қўйди.

— Мен ўтган йили ёзда шаҳарга бордим,— деди у гапини давом эттириб.— Уша ерда аёлларни кўриб роса мириқдим. Чиндан ҳам қаёққа қарасанг аёл, кейин мен атайлаб эти-пўсти бор, пружина билан эмас, ўз оёғида юрган бирон жонли хотинни кўраманми деб разм солдим. Бирон ерда учратсанг, кўнглинг қувнайди, ҳа, бор экан дейсан, бўлмаса ҳадемай биз уларни қадим замонлардаги мамонтларни қидиргандай қидиришга тушамиз. Қарасам, биттаси келяпти. Ўшанга қараб, ҳа, бунинг онаси ҳам хотин экан, ҳаётда шунақаси ҳам бор экан, деб қўйдим, бўлмаса манави аёллар, айниқса ёшроқлари, ҳаммаси бураб қўядиган қўғирчоққа ўхшайди, бир-бирига шунчалик ўхшайдик, қаери қанақалигини ҳам ажратиб ололмайсан. Уларни оналари туғишмаган, фабрикада яшашган...

— ДАСТ бўйича,— деб гап қистирди Илья.

— Нима дединг?

— Мен ДАСТ бўйича, давлат стандарти бўйича деяпман.

— Ҳа, шунақа, худди ўзи, фақат баъзилари бежири-му баъзилари мундайроқ, бошқа ҳеч қанақа фарқи йўқ. Юрганда ҳам, мана мен қанақаман, бир кўриб қўйинглар, деб соллана-соллана юришади. Мана, менинг оёқларим, буниси ўнг, буниси чап, гўё уники оёғу бошқаларники эса қўлтиқтаёқ. Мана, менинг қуймичим, у ён-бу ён, у ён-бу ёнга бориб келаверади, кўрдингми қандай чиройли, бу нарса нима учун ато этилганини гўё ҳеч ким билмайди. Унинг қуймичини эса, беркитиш керак, у бўлса ширдайтириб юрганига хурсанд. Мана мен бошимга қанча соч қўндириб олдим, кўзимга қаранглар, қанақа-я, рўпарамда турганларинг билан мен сизларни кўрмайман, сизлар эса менга қаранглар, томоша қилиб қолинглар деб туради. Унинг учун яшашдан мақсад ҳам ўзини кўз-кўз қилишдан иборат. Ҳеч ким уни кўрмаган пайтда қандай нафас олишини билмайман, албатта. Сал нарсагаям, вой, асабим, асабларим чатоқ дейди, унинг қўллари ҳам асаб, оёқлари ҳам асаб, ўша оёқлари ўсиб чиққан ери ҳам, ҳаммаёғи асаб. Унга зинҳор оғиз оча кўрма — балога қоласан. Божамникида тўрт кун ётдим, унинг ҳам хотини шунақароқ аёл. Божам хотинининг кўнглига сал ёқмайдиган иш қилиб қўйса бас, аёли дарров касалхонага жўнайди. Менинг боримда ҳар куни эрталаб касалхонага чопарди. Мен қизиқиб қаеринг оғрийди деб сўрадим. «Асабим бўшашган»,— дейди. «Бўшашгани-ку аниқ, хўш, қаеринг оғрийди?»— деб сўра-

дим. «Умумий заифлик, сиз бунн тушунмайсиз»,— дейди. Мен қаёқдан тушунай... Ҳеч қанақа заиф-паиф эмас, эркаланиб кетган. Қиладиган иши йўқ, ноз-фироқ, эрига инжиқлик қилади. Аёллар мана шунақа. Гап уларнинг аёл, аёл эмаслигида эмас, гап шундаки, қўлларидан ҳеч иш келмайди. Меҳнат қилишга ўрганишмаган. Ҳадемай туғишни ҳам эсларидан чиқариб қўйишади. Виллолмай қолдим...— Степан ташвишланиб бошини чайқади.— Бордию уруш бўлиб қолса-чи? Унда бу аёллардан нима кутади, киши? Кўз ёши қилиб ўлиб кетаверишадими? Анави урушда галаба қозонишимизда хотин-қизлар жуда катта ёрдам берди. Энди бўлса, хотин ҳам қолмаяпти. Тўғрими, Илья?

— Мен нимаям дердим? Тўғри.

— Манави,— деди у гужанак бўлиб ўтирган Михаилга ишора қилиб,— уларни хотин деб бўлмади дейди, бу уларнинг шаънига ҳақорат бўлармиш. Хўш, нега ҳақорат бўларкан? Бу сўзнинг нимаси ёмон экан? Менга, ҳой киши, дейишса, нега менинг жаҳлим чиқаркан? Ҳатто аксинча, агар биров мени номард деса жаҳлим чиқади, бу менга ярашмайди, яхши эмас, хафа бўламан, худди мен эркак бўлолмайдигандай, ишга ёки рўзғорга ярамайдиган туюлади менга. Эркакманми, эркакман, менга яна нима керак? Хотин ҳам шунақа. Қара-я, уни хафа қилишганмиш! Мана, оналаринг, Анна хола, бутун умри хотин бўлиб ўтди, ҳеч кимдан хафа ҳам бўлгани йўқ. Қани энди бошқалар ҳам шунга ўхшаган хотин бўлсин-чи. Анна хола тўғрисида бирор киши бирон оғиз ёмон сўз айтолмайди, ҳақи йўқ. Тили айланмайди. Ногаҳон Степан бир нима томоғига тикилгандай йўталиб, жим бўлиб қолди, хаёлига «ялт» этиб бир фикр келди.— Кел, Илья, оналаринг учун бир ичайлик,— деди у шопилмай, худди моҳирлик билан отиб, ўқи хато кетмаганини билган овчи қушнинг қулаб тушишини кузатаётгандек ҳузур қилиб ва ўзидан хурсанд бўлиб.— Кел, Илья, Анна хола учун ичсак арзийди.

— Мана бу гапинг жуда ҳам тўғри,— улар кутилмаганда Михаилнинг овозини эшитишди. Михаил тиззасига тираб ўтирган бошини кўтарди-да, қачон-хизматингни ўтайсан ахир, дегандек шишага тикилди.— Она-миз учун ҳатто ичиш жуда арзийди,— деди у яна.— Қуй, Илья.

— Биз сени ухлаб қолди, деб ўйловдик,— деб Степан унга кўз қирини ташлади.

— Мен, ухлаётган бўлишим ҳам мумкин, аммо она-

миз учун ухлаган жойимда ҳам ичавераман. Шунақа, Степан. Биз буни бошқа ниятда эмас, онамиз учун ичамиз деб олганмиз. Мана, Илья айтсин.— Михаил чайқалиб хириллаб кулди.— Эсимиздан чиқариб қўйганимизни-я. Сен, Степан, эсимизга солиб жуда тўғри қилдинг. Бўлмаса эсимиздан чиқиб қолувди. Унутувдик, вассалом. Қўлингдан нима келади? Ичиш учун одам қуриб қолгандай шунчаки ичиб ётибмиз. Ҳа, шу хусусда битта янглишибмиз. Биз тириклигида соғлиги учун ичамиз деб ўйламовдик. Бу шунақа иш. Мана, Илья айтсин.

— Бўлди, ҳадеб бир гапни чайнайверма!— деб унинг гапини бўлди Илья.

Михаил тилини тишлади-да, кайфдан қисилган кўзларини Ильяга тикди ва шошилмай деди:

— Хайр, агар бўлди бўлса бўлди-да. Демак, ёқмабди.

— Ойиларинг жуда яхши,— деди Степан.

— Ўлмади,— деди Михаил гамгин бўлиб, унинг шиқоят қилаётгани ёки мақтанаётганини билиб бўлмасди.— Шундай қилиб, ўлмади. Тирик. Агар менга ишонмасанглар, бориб ўзларинг кўринглар.— У шундай деди-ю, стаканга чўзилди, Степан Михаил ағдарилиб тушади, деб қўрқиб, ўзиникини узатди ва ўзига товуқхонадан бошқа стакан олди.— Ойимиз учун охиригача олинглар!— деб қистади Михаил ва одатдагидек биринчи бўлиб ичиб тутатди. Кейин стаканни полдан Ильяга қараб думалатиб юборди. Илья стаканни олди, кейин улар Степан билан индамай уриштиришди.

— Унутиб юборишга тўла ҳақинг бор сени, ёш эдинг,— деди кейин Степан Михаилга қараб. Михаил эшитмади, у яшиги устида яна гужанак бўлиб ўтирарди, шунинг учун Степан Ильяга юзланди.— Эсингдами, Илья, оналаринг бу учун қандай ўч олгани? Нега эсингдан чиқаркан, эсингда бор, албатта. Денис Агаповский, нариги дунёда қон қусгур, колхоз нўхотзорида Минькаларингни кўриб қолиб, туз солинган ўқ билан отганди, эсингдами? Бу ҳайвон Денис ўшанда колхоз нўхотини кўриқларди — вой қаҳрамон-эй! Минька рўпара бўлиб қолибди-да. Бутун орқаси ўйилиб кетувди, кўрган одам кўрқиб кетарди. Ойиларинг ҳам қараб турмади, у ҳам иккита патронга тузни жойлаб, Денисинг олдига борди, иккала ўқни ҳам думбасига отди, шундай боладики, кейин Денис анчагача на ўтиролди, на ётолди, эмаклар юрди. Эсингдами?

— Эсимда. Ҳа,— деб жилмайди Илья.— Ойимизни

суд қилишмоқчи ҳам бўлишди-ю, тагин босди-босди қилиб юборишди.

— Мен уларга судни кўрсатиб қўярдим! Шу Денисни деб-а! Агар у одам бўлса ҳам бошқа гап эди.

— Ҳадеб нимани минғирляяпсизлар?— уларнинг гапини эшитди Михаил ва талаб қилди:— Ашула. Қани, ашула айтамыз.

— Жуда жонинг қаттиқ-да, Мишка,— деди Степан таажжубланиб.— Сенга яна қанақа ашула айтайлик? Ё анави айиқлар кетини қозиққа ишқалагани тўғрисидаги ашуланими, ёки бирон бошқа ашулани айтайликми? Яхши ашула. Сен билан бизга жуда мос-да.

— Йў-ўқ,— деди Михаил рад этиб.— Бошқасини. Мен севгани. Рус халқ қўшиғини.— У бошини кўтариб, аранг тутиб турди-да, бошлади:

— Гар берсалар бизга ҳам ичардик қона-қона...

Унинг боши шилқ этиб тушди-да, тиззасига тиралиб қолди. Михаил ҳўнграб тугатди:

— Беришмади, на чора, қолдик биз ёна-ёна.

— Кўрдингми, нимага шама қилипти,— деди Степан мийғида кулиб.

Михаил шу ашуласини яна такрорлади, бошқа сўзларини билмасди, кейин бурилиб, худди биров уни олиб қўйгандек яшик устидан осонгина, шовқин-суронсиз ўрин устига думалади. Илья билан Степан ҳаваси келиб унга қаради. Кейин Степан таклиф қилди:

— Чиндан ҳам ашула айтсак-чи?

— Бўпти. Ичгандан кейин роса битинг тўкилсин-да.— Сўнгги ароқ Ильяни шер қилиб юборгани, унинг кўзларида ғазаб учқунлари ёнарди.

— Фақат манави, ҳозир радиолардан эшиттирадиган ашулалардан айтмаймиз,— деб огоҳлантирди Степан.— Мен буларни ёқтирмайман. Улар қандайдир... Аввалига ёққандай бўлади-ю, ёққандай ҳам эмас, биров сени худди ёш болани қитиқлагандай қитиқлайди-ку, кейин ғашингни келтиради. Эсингдами, болаларнинг «эшитган одам аҳмоқ» деган ашуласи бўларди. Булар ҳам ўшанинг ўзгинаси. Эшитасану, ўзингни аҳмоқ дейсан, бошқа ҳеч нима. Кел, яхшиси, ўзимизнинг юракни ўртаб юборадиган ашуламизни, ростакамини айтамыз.

— Эҳтимол, сен яхши кўрган ашулани айтармиз?

— Қайси у, мен яхши кўрадиган?

— Ҳу, сен ертўлада, қайнонангга айтганингни-да.

Степан кулиб юборди:

— Нима бўпти, шундан бошласак бошлайверамиз-да.

Улар жўр бўлишиб, жанговар, эътиборга сазовор бўлган «Водийлардан, адирлардан» деган ашулани гум-бурлатиб бошлашди. Михаил гўлдираб уларга қўшилди.

9

Оналаридан бошқа ҳаммалари Татьянадан умидларини узиб қўйишганди. Келса шу чоққача келарди, Америкада турмайди-ку, ахир, уч кунда ҳатто Америкадан ҳам етиб келса бўлади. Кейин хат келса керак, хатда ундоқ эди, мундоқ эди, боролмадим, уйда йўқ эдим ёки шунга ўхшаш важ кўрсатилади. Қизиқ, у онаси тирикми-ўликми, билмай туриб, онаси тўғрисида нимани сўраши мумкин? Ундоқ бўлса ҳам, бундоқ бўлса ҳам хат ёзишга, ниманидир сўрашга тўғри келади, бундай пайтда дамингни чиқармай юролмайсан, онани тилга олмай туриб, қариндош-уруғларга, таниш-билишларга салом дейиш билан қутулиб кета олмайсан. Аммо бу унинг иши, модомики келишни лозим кўрмадими, кейин қандай қилиб қутулиб кетса кетаверсин. Унга у ерда яна нима бўлиши мумкин? Албатта, ҳеч ким билмайди, оқлаш ҳам, қоралаш ҳам қийин. Бир нарса аниқ: у бу ерда йўқ, на номи-ю, на нишони бор.

Фақат кампир кечасию кундузи унга илҳақ эди. У ташқаридан эшитилган ҳар қандай товушдан титраб кетарди, эшик олдида шитирлаган овоздан қотиб қоларди, кампир қизининг бирон-бир ножўя қилиғи борлигини эслолмасди, аммо назарида Таньчора уйга киргач, оҳиста ёқиниб келиб қараётгандай, шундан кейингина ўзини маълум қиладигандай эди, шу сабабдан кампир қизи эшикдан мўралай бошлагандаёқ билиб олиш учун доимо эшикдан кўз-қулоқ бўлиб ётарди. Кампирнинг кўзлари яхши эди, шу ёшида кўздан шикоят қилиши гуноҳ албатта, аммо бир ерга тикилавериб бу кўзлар ҳам чарчаб қолганди, кўзлари худди оғир юкни кўтариб тургандай эди. Кампир эса уларни ўз ҳолига қўймасди, кўришга мажбур ётарди — энди уларни авайлаб нима қилади, нима учун асрайди? Таньчорани кўришга ҳали ярайди, унга бошқа ҳеч ниманинг кераги йўқ. Кўзлари толиқиб, оғриқдан ёшлана бошлагач, кампир уларни юмарди, аммо кўриб туриш учун кўзларидан гоҳ унисини, гоҳ бунисини навбат билан хиёл очиб ётарди ва шу йўл билан дам берарди.

Вақт шу оғир, беҳуда интизорликда қанчалик кўп ўтаётган бўлса, кутиш учун шунчалик оз қолаётган эди. Кампир Таньчора фақат бугун келиши мумкинлигини,

бу ато этилган сўнгги муҳлат эканини, эртадан бошлаб вақт измидан чиқиб, бутунлай бошқа томонга қараб кетишини тушунарди. Эртага нима бўлишини кампир билмасди, билишга ҳаракат ҳам қилмасди: ҳозирча умид бор, умидини узмасдан Таньчоранинг етиб келишига, сўнгги марта онаси дийдорини кўриб қолишидан бенаиб этмаслигига ишонарди. Агар ҳозир келмаса, хиёл кейинроқ келади. Ҳали вақт бор, бекордан-бекорга ич-этини емаслиги керак, келади, келмай нима қиларди. Вақт асрга етганда, бир маҳал кампирнинг юраги қаттиқроқ ура бошлади, кампир буни Таньчорани сезганга йўйди, гўё у яқинлашиб, ҳозир кириб келадигандай эди. Кампир ёшлардай ҳовлиқиб, шошиб қолди, у биринчи қарашдаёқ бутунлай хароб, ҳеч нимага ярамайдиганга ўхшаб кўринмаслик учун туриб ўтириб қизини кутиб олмоқчи бўлди, кампир шошилиб ўзидан беҳабар қолди ва сал бўлмаса ағдарилиб тушай деди, фақат бир мўжиза билан каравотдан ағдарилиб тушмади ва ерпарчин бўлмади. Унинг нўноқлиги учун ўзини койишга ҳам вақти йўқ эди, у ҳали ўрнига ўтирмасидан ҳам бошини эшик томонга буриб шайланиб турди. Ростдан ҳам қадам товушлари эшитилди. Парда қимирлади — Варвара кирди. Васвасага тушган кампир Варвара Таньчоранинг келганини хабар қилгани кирди, деб ўйлади, аммо у худди жўрттага онасининг жигига тегаётгандай ўзининг туши тўғрисида қишлоқдагиларнинг нималар дейишаётганини гапирди. Қизига нима ҳам десин, Варвара ўша Варвара-да. Кампир унинг гапига қулоқ солмай, эшик томон энгашди, мана ҳозир, ҳозир бошқа оёқ товушлари, бошқа овоз эшитилади... Мана ҳозир, ҳозир. Аммо бу овоз эшитилмасди, ном-нишон йўқ эди.

Кампир гоҳо ўзини ҳам унутиб, қулоғини динг қилиб узоқ ўтирди, шунда назарида гўё ўзи эмасу ўрнида бошқа одам ўтиргандай, ўша одам учун эса Таньчора келадими-келмайдими, бари бирдай эди, шунинг учун ўша одам ҳеч нимани эшитмайди-да, шундан сўнг кампир яна ҳам диққат билан қулоқ солишга ўзини мажбур этарди. Конфетдан оғиз-бурни булғаниб кетган Нинка кириб-чиқиб юарди, Варвара эса пол тахталарини гижирлатиб, уй ичида вазмин-вазмин қадам босиб, бир нималар деб гўлдираб юарди, шунинг учун кампирнинг булар мени эшитишга қўйишмаяпти, керакли овозни илғаб олишга халақит беришяпти, деб улардан жаҳли чиқарди. Кейин тоғдан Люса қайтиб келди ва бирон еринг оғримаяптими деб онасидан сўради. Кампир бо-

шини сарак-сарак қилди, у Люсянинг тезроқ чиқиб кетишини истарди. Чиндан ҳам Люся кўп ўтмай бошқа жонага чиқди-да, у ердан Михаилнинг каравотига чўзилди, чамаси одатланмаганидан оёқлари қақшарди, шунинг учун у оёқларига дам бермоқчи эди шекилли.

Ахири кампир толиққанини, ортиқ ўтира олмаслигини сизди, зўр бериб қулоқ солаверганидан боши гувиллай бошлади. У хурсандлик ҳам, хафалик ҳам, худди томдан тараша тушгандай, тўсатдан келса яхши кўришини эсладиди-да, намунча шунчалик кутмасам, Таньчоранинг йўлига ўзим ғов бўлдим, деб ўзидан ўпкаланди. Аҳмоққа худога сизин десанг, пешонасини уриб ёради, деганлари жуда тўғри-да. Хўш, Таньчора кўзга кўринишдан олдин бирон ердан секин мўраласа-ю, унинг ётганини кўрса-чи? Бу билан у, кампир бир нима бўлиб қолмайди. Аммо қизи келади-ку, кампир ҳам қизини ўз олдида кўради ва уни алқаб, дуо қилиб сўнгги кўз ёшларини тўкади. Шунинг учун шошилма, шошилиб нима қиласан, барибир ўрнингдан сакраб туриб, қўлларингни ёзиб кутиб олгани чопқиллаб боролмайсан-ку. Нимасиниям гапирасан буни... Қўлингдан бошқа ҳеч иш келмагандан кейин ётибсанми ётавермайсанми.

У ўзига қулоқ солиб, яна жойига чўзилди. Энди ҳеч гимани ўйламаслиги, худди оғриқни босгандай кутишдан ҳафсаласини сал совутиши, аъзойи баданини холи қўйиши, ҳадемай етиб келадиган хурсандлик учун ўзини асраб ором олиши, мизғиши керак. Кампир ўз оғирлигини заррача сезмаслик учун ағдарилиб, қулайроқ ётиб олди ва ардоқловчи, чорловчи тинчликда роҳатланишга ҳаракат қилди, бу тинчлик уни, енгил бўлиб қолган вужудини каравотдан секингина кўтаради-да, олис-олислардаги вижирлаш билан сеҳрлаб қўяди.

Қуёш ҳали кўриниб турарди, унинг заррин нури хира, илиқ эди, шунинг учун кампир ундан исиди, исиб олгач, эси кирарли-чиқарли бўлиб, бу сокин-очиқ кун охирида ўзига нима кераклигини билиб-билмай секин-аста тинчиб қолди. У бугун бир неча марта пинакка кетди, аммо жуда ҳушёр ётди, айниқса ҳозир исталган лаҳзада кўзини очишга тайёр бўлиб мудраётганини яхши тушунарди, унинг юраги вужудини қимирлатиб пойлоқчилик қиларди. Шунинг учун унинг ҳар бир уриши-туртиши кампирни қаттиқ уйқуга кетишга қўймасди. Шу боисдан ҳам олдида Таньчора пайдо бўлганида кампир ишонмади: эс-ҳуши унга, кўзларинг юмуқ, шунинг учун Таньчорани ростакмига кўра олмайсан деб турар-

ди. Аммо бу туш эмасди, чунки у астойдил тош қотиб ухламаганди, аксинча, у доимо уйқусираб ётарди, йўқ, бу заифлашиб қолган, адоий тамом бўлган хаёлот Таньчоранинг шакл-шамойилини назарида намоён этган эди, беҳуда кутиб ҳафсаласи пир бўлгач, чарчаган бошининг гувиллаши ҳам босилди-да, кампир тинчиб қолди. У шу ерда, тонг ғира-шираси сингари мудроғи ичида яна Таньчорани ўйлади ва равшан, ёқимли садо бериб турган бу фикрлар ўз-ўзидан туғилиб, гўё тайёр ҳолда қаёқдандир келаётганини, уни азобламасдан, тасалли бераётганини тушунди. У бу фикрлардан Таньчора нега ушланиб қолдйкин, деган саволга жавоб қидирди ва топди. Таньчора бир ўзи келмаётган бўлса керак, эри билан шекилли, уни, шу эрини олиб келмаслиги лозим эди. Эри ҳарбий одам, худо эса ҳарбий одамни ёқтирмайди. Худойи таоло икковини бирон ерда бирга кўргану тўхтаган-қўйган, шу ҳарбий одам бегона эмас, Таньчоранинг эри эканини ҳам, улар бунинг, кампирнинг олдига шошилиб келишаётганини ҳам суриштириб ўтирмаган. Кейин, эсига тушиб қолгану икковига ўша жойдан жавоб бериб юборган бўлса керак, аммо бари бир ушланиб қолишди, нимаям қилардинг. Бу ишда Таньчоранинг айби йўқ, ҳаммаси ўша эри туфайлидан. Лекин энди улар яқинлашиб қолишди, ҳадемай етиб келишади.

Кампир анча енгил тортди, унинг қалби эркин нафас ола бошлади, кейин кампир тебранган кўйи гафлат хаёлини тагин баландроқ кўтарди, энди унга ёт товушларнинг етиши мушкул эди.

У кўпдан бери Таньчорани кўрмаганди, аммо қачондан буён кўрмаганлигини у билмасди. У вақт ҳисобини йилларга қараб эмас, ўз оналик ҳис-туйғуси билан олиб борарди, уч йилми, беш йилми, ўн йилми, унинг учун фарқи йўқ — бояги-боягидек эди: узоқ вақтгача ҳаммадан кўп уйга келмагани, ҳаяллаб кетгани шу Таньчора. Таньчорадан кейин Люся келиб кетди, шимолдан сўнг Ньяя ҳам қорасини кўрсатди. Барварани гапирмасаям бўлади, ҳар ойда келади, Таньчора шу кетганича кетди, шу чоққача бирон марта ҳам келмади. Бир марта хат ёзиб, эримни янги жойга хизматга ўтказишяпти, у жойга уйга яқин ердан ўтиб кетамиз, йўл-йўлакай албатта уйга кириб ўтамиз, деди. У пайтда кампир ҳали зингилаб юрарди, қизини яхшилаб кутиб олиш, ҳали бирон марта ҳам бўй-бастини кўрмаган куёви олдида юзи шувут бўлиб қолмаслик учун у ёқ-бу ёққа елиб-югурди. У қизи билан куёвини кутар экан, тўсатдан келиб уял-

тириб қўйишмасин, деб ҳар куни пол ювди, ҳар хил овқатлар тайёрлаб қўйди, ҳатто Надяни қисталанг қилиб, магазиндан икки шиша вино ҳам олдиририб келди, уларни Михаилдан яшириб, анчагача ёстиқлари остида сақлаб юрди. Кейин барибир бу шишаларни Михаилга беришга тўғри келди, чунки Таньчора келмади. Тўғри, куёвини бошқа ёққа юборишди, аммо улар ҳаракатларини қилиб турган ерга эмас, бошқа ёққа — Киевга юборишди, улар ҳозир ҳам ўша ерда туришади, бошқа сафар, энди Киевдан куёвини қаёққадир чет элга юборишмоқчи бўлишди, Таньчора яна чет элга жўнашдан олдин куёвинга отпускаи беришади, шунда бориб хайрлашиб келамиз, деб хат ёзди, аммо бу сафар ҳам кампирнинг куёвини жойидан негадир қўзғатишмади, отпускаи ҳам беришмади. Кампир қўзимни яна кўрмадим-да, деб бир жиҳатдан хафа ҳам бўлди, иккинчи томондан, қўзим ундан ҳам нарига, ҳатто одамлари бизникига ўхшамаган бошқача тилда гаплашадиган бутунлай бегона юртга кетиб қолмаганига хурсанд ҳам бўлди, ахир бегона юртда қизи жуда қийналиб қоларди-да. Мана, ишлар охириги кунгача ҳам шу алпозда давом этиб келяпти.

Таньчора аҳён-аҳёнда ёзарди, аммо бошқаларга қараганда, тез-тез хат ёзиб турарди, унинг хатлари ҳам тўғри кампирнинг қўлига келиб тегарди. Фақат Таньчорагина онаси номига хат жўнатарди, кампир чиройли, қизил, кўк хошияли конвертни қўлига оларкан, ғурур ва умиддан серрайиб қоларди: мана ҳозир у Таньчора унга нима деганини билиб олади. Аммо кампир шошилмасди, хатни анчагача ёруққа солиб айлантириб кўрарди, конвертдаги сурат ва штампни томоша қиларди ва шундан кейингина конвертни жуда авайлаб очарди-да, ичидан ёзилган варақни оларди. У ўзи ўқий олмасди, хатни ҳам ўқимай эрталабдан-кечгача асраб юриши, мазмуни яширинлигидан завқланиши ва уни қалби билан сезиб олишга уриниши мумкин эди, аммо кейин ўқиш пайти келарди. Уни ўқишга Надяни ҳам, Михаилни ҳам, яна битта-яримта кириб қолса, уни ҳам мажбур этарди, у бир хатни турли одамлар турлича ўқиб беришидан кўрқарди. Хатдаги сўзларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тўғри келганидан кейингина кампирнинг кўнгли тинчиб, қувониб юриш ва Таньчорани тушида ҳам кўриш учун хатни ёстиғи остига яшириб қўярди.

Люся ва Ильядан келадиган хатларга эса кампир бунақа хўжайинлик қила олмасди, уларни бир мартагина ўқиб беришарди, баъзан эса сира ўқиб беришмасдан хат

ларда нималар ёзилганини икки-уч оғиз қилиб айтиб қўя қолишарди, шу билан тамом эди, кампирнинг эса шу эшитгандари билан кифояланиб қўя қолишдан бошқа чораси ҳам йўқ эди. Кампир ҳатто ҳамма хатлар тўғрисида ҳам унга гапиришмасликларини пайқаб юрарди, улар айтишни истамаганликлари учун эмас, балки эсла-ридан чиқариб қўйиб, нимани айтишни билмаганликлари учун гапиришмасди: бу хатлар шунчаки ёзилган бўлиб, уларда онага айтилиши зарур бўлган ва она учун атай-лаб ёзилган гаплар бўлмасди. Люся одатда ойимни эҳтиёт қилинглари деб панд-насиҳат қиларди, Илья бўлса наридан-бери, худди ҳазиллашаётгандай ойим қалай юрибди ёки ойимнинг ишлари қалай, деб сўрарди, она-нинг ҳол-аҳволини сўраб-суриштириш кўпинча шу билан тугаб қўя қоларди, шу боисдан буни қайтадам айтиб бериш ростдан ҳам осон эмасди. Баъзан Люсядан, агар у кўпдан бери ҳеч қандай хат-хабар қилмаган бўлса, узун, батафсил ёзилган хатлар ҳам келарди, бу хатларда онасига кўп ўрин бериларди ва бордию кампир таблет-ка ичган билан киши ёшариб қоларканми, деб ичмай қўйганида: «Ойимга айтинглари, бу дори ҳар қандай ёш-даги одамга ёрдам беради» ёки онаси совуқда ёздагидай энгил кийиниб юриш мумкин эмаслигини билмайдиган-дай: «Хабардор бўлиб юринглари, ойим қишда яхши кийиниб юрсин»га ўхшаш гаплар ёзиларди. Худога шу-кур, Илья ҳарқалай маслаҳат бермасди. Кампирга улар-нинг бунақа гаплари керак эмасди, у болаларининг ўзлари қандай яшаётганларини, қотиб қолмаслик учун совуқда қандай кийинаётганларини, модомики сигирлари, товуқлари, чўчқалари бўлмагандан кейин нималар еяёт-ганларини билишни истарди: кампир охир-оқибатда ша-ҳардаги одамлар ҳам оч қолмаслигига ўзини ишонишга мажбур этди, аммо у одамларнинг мол-ҳолсиз қандай яшашларини, умуман шуларсиз қандай яшаш мумкин-лигини сира тушуна олмасди. Люся билан Илья ўзлари тўғрисида шунчалик кам ёзишардики, кампир хатни ўқиб берган Надяга ёпишиб, гўё Надя ундан бир нимани яшираётгандай ёки эътиборсизлик билан ўтказиб юбор-гандай ҳар хил саволлар билан унинг тинкасини қури-тиб юборарди, Надя эса нима деб жавоб беришини бил-май гангиб қоларди, хатда бори шу бўлса, у қаёқдан олиб қўшиб-чатади? Ильядан бир йилда бир марта қис-қа, кафтдеккина хат келса, унинг учун Надя бичиб-тўқи-майди-ку. Илья билан Люсядан келган хатни кампирга ўқиб бериш бир азоб эди, бу азобни Надя чекарди, Ми-

хаил эса онасининг нима деб ёзишибди деган гапига, ҳа, ҳеч гап йўқ, деб қўл силтаб кетавериши мумкин эди. Балого қолган Надя эди.

Таньчорадан келадиган хатлар ҳам ҳадеганда кампирни қониқтира олмасди, аммо кампир уларни кўп жиҳатдан кечирарди, уларга нисбатан меҳри бошқача эди. Бу хатлар кампирга махсус ёзилган бўларди, уларни Таньчора ёзишга атай киришар ва ёзарди ҳам. Хатларни кампир учун атайлаб элтиб ташлашарди, аллада азиз, тўрвада майиз қилиб етказишарди, йўқолиб қолмасин деб Таньчоранинг қўли билан онасининг исми ёзилган конвертга аломатли муҳр босиларди. Таньчора айтмоқчи бўлган гапини биров орқали етказмасдан, «ойимга айтинглар» деб ёзмасдан, ўзи, тўппадан-тўғри худди онаси олдида тургандай «менинг ойижоним» деб ёзарди, эркалаб-ийдириб юборадиган ана шу «менинг ойижоним»нинг ўзиёқ кампирни бахт ва қўрқувдан тахта қилиб қўярди; ана шу сўзлардан муздек ниналар баданини жимирилатиб ўтаётганини ҳис этарди. Кампир Таньчора уйда уни шунақа сўзлар билан ардоқлаганини эслолмасди — йўқ, хотирасидан кўтарилганлиги учун эслаёл-маяпти эмас, қизи авваллари бундай сўзларни айтмасди: бунақа сўзларни энг паришонхотир она ҳам унутмайди. Демак, қизи бу сўзларни унинг учун ўша ёқда, мусофир бўлиб юрган жойларида топибди-да. Кампир пичирлаб, лабларини қимирилатиб, ўзига қаратилган «менинг ойижоним»ни такрорларди ва ундан мунгли бир инграш, бир дард-аламни илғарди-да, алланечук бўлиб кетарди ва ўзи ҳам сезмай кўзига ёш оларди, қачон кўзимга ёш олганим эсимда йўқ деб ўйлар, ўзига-ўзи бу ёшлар бутунлай бошқа важдан тўкилди дер эди. Ўз иштиёрича йиглаши — ўз ваҳималарини тан олиш демакдир, бу эса бундан ҳам ёмонроқ эдики, унда нажот топиш қийин бўлиб қоларди. Нажот, умид худодан келади, деб ўйларди кампир, чунки нажот, умид тортинчоқ, уятчан, раҳмдил. Қўрқувни эса кўнглига шайтон солади, у хира, дағал бўлади, шунинг учун унга берилишнинг нима кераги бор? Ёки у буларнинг қаёқдан пайдо бўлишини билмайдими?

Ногаҳон кампирнинг кўнгли ёришиб, юпқа лабларининг учи билан айнан ўша сўзларни айтарди ва улардан Таньчоранинг мулойим, меҳр тўла овозини эшитарди. Кейин бу сўзлар усиз, кампирсиз, унинг лабларисиз такрорланди — фақат Таньчоранинг яқингинадан, худди кўз ўнгидагидай аниқ-таниқ жаранглаб турган овози

эшитилади, аммо бу овоз борган сари секин эшитиларди, ниҳоят бу овозлар тиниб бутунлай эшитилмай қолар, лекин кампир шундан кейин ҳам бу сўзларнинг жозибали сеҳри ва кучидан аввалгидек кўнгли ёришиб, хурсанд бўлиб юрарди: кампир бу сўзларнинг асил моҳиятини тушунмай, қулоғига бошқача чалингани учун ўзини ўтакетган гуноҳкор ҳисоблаб, анча вақтгача кулиб ўзини койиб юрарди ва қулоғи оғирлиги учун қизи олдида ғойибона мулзам бўларди.

Нима у, кампир, Таньчора бошқа опаларига қараганда меҳрибонроқ бўлиб ўсганини билмас эканми? Кампир Люсядан ҳам, Варварадан ҳам асло шикоят қилмасди, албатта, шикоят қилишнинг ўрни ҳам йўқ эди, аммо Таньчорани бошқача кўрарди. Ҳарқалай у кенжаси, тўрвақоқдиси эди, шундан кейин кампир бошқа фарзанд кўрмаганди, — шунинг учун кампирнинг кўзига бошқа, катта болаларига қараганда шу кўпроқ кўринарди, қолаверса, ёш боласиз яшашга ўрганмаганидан уни ўзидан йироққа жўнатишни истамасди. Ҳамиша шунақа эди: ҳали биттаси оёққа турмасидан бошқаси пайдо бўларди, шунинг учун она ўша билан овора бўлиб қоларди, олдингисини эса бир четга ўтиргизиб, хоҳласанг эмаклаб, хоҳласанг юриб, истаган томонингга боравер, бошинг тошдан бўлсин, урилсанг-йиқилсанг бақирма, энди сендан бошқа бақирадиган одам бор, дер эди. Таньчорани кетидан шошилтирадиган ҳеч ким йўқ эди, шунинг учун онасининг эркаси бўлиб қолди, онасига соядек эргашиб, кетидан ойижон, ойижон деб юргани-юрган эди. Мана сенга «ойижон» — бу сўзни қаёқдан топдийки? Қишлоқда бунақа сўз йўқ эди шекилли, у бу сўзни ё бировдан ўрганиб олган ёки бўлмаса тушида бирон овоз ўргатдимикин? Кейин, катта бўлганидан сўнг Таньчора уни бошқалар қатори ойи деб атай бошлади-ю, аммо болалигини тез-тез эслаб, кулиб «ойижон»лаб онасини эмон-ҳолига қўймасди. Қизининг бу ҳазил, шўхликлари, минг қилса ҳам кампирга хуш ёқарди. Мана энди янги си «Менинг ойижоним!» пайдо бўлибди. Хўш «ойижон» дегандан кейин бу сўзларнинг нимаси ташвишлики, кампир ўзини қийнаб, ич-этини ейди? Ҳадеб куйиб-пишгунча, шукр қилиб ўтирса бўлади-ку.

Аммо гап Таньчоранинг кенжа бўлиб ўсишида эмасди, албатта. Кенжадан ҳам ҳар балони кутиш мумкин. Ушани деб кўпроқ ташвишланасан, бор меҳр-мажолингни қўясан, у эса ўл аҳмоқ дегандек, яхшиликка ёмонлик қайтаради. Бунақа воқеалар оз дейсанми. Йўқ,

Танъчора табиатан онасига меҳрибонроқ эди. Агар табиат тўғрисида гапириладиган бўлса, феъл-атвори жиҳатидан Люся кўпроқ онасига тортган эди. У ҳам шаддод, мағрур, анов-мановга бўш келмасди, унинг шаддодлиги, мағрурлиги уйдагиларнинг учтасига етиб-ортарди. У қизчалигида бир тумшугини осилтирса, уч кунгача ҳеч кимга қарамасди, ҳеч нима билан уни ийдириб бўлмасди. Люсянинг ҳозир қанақалигини кампир билмасди, эҳтимол, одамларга аралашиб, ўзига ўхшаганларни кўриб ўзига келгандир, қўрслиги ҳам камайгандир, паст-баландни билиб олгандир. Хулқинг совуқ бўлса яшашинг ҳам қийин — у бўлса саводли, эс-ҳушли, буни тушунган бўлса керак, юриш-туришига қараганда ёмон яшашанти деб бўлмайди. Кампирнинг эса сўрагиси келмайди, сўраганинг билан «яхши» деб қўя қолади, қандоқ тушунсанг-тушунавер. Уларнинг ҳаммаси ҳам гапдан қутулиш учун шунақа дейишади, лекин Варвара ёғ еб, ячмол ичида яшаса ҳам, ҳеч қандай гами, ташвиши бўлмаса ҳам, бари бир, нолиган бўларди. Ахир, туғишган она-сингиллару аммо бир-бирларига сира ўхшамайди-я. Варвара қизлигидаям Люсядан, иниларидан гап эшитиб, ҳатто арзимаган нарсага ҳам йиғлаб юрарди. Ёшлигидан миждов бўлиб ўсди, шундайлигича қолди, ишни бошқалар қиларди-ю, гапни бу эшитарди, тагин ҳар ошга қатиқ бўлаверарди.

Танъчора опаларидан биронтасига ҳам ўхшамасди. У ўзининг қандайдир бошқача — юмшоқ, хушчақчақ феъл-хўйи билан опаларидан ажралиб турарди, одамшаванда эди: у жаҳли чиқса, яна бирпасда жаҳлидан тушарди, бировдан хафа бўлса, шу заҳоти хафалигини унутарди, агар бордию йиғлагудай бўлса ҳам... кўзидан ёш чиқарди-ю, киприги нам бўлмасди, ҳа, бу гап шунга, бошқага эмас, шунга тегишли эди. У қаерда одам бўлса, ўша ерга борарди, на кексалардан, на болалардан тортинарди, ўйин-кулгини яхши кўрарди, аммо фақат ўзини хурсанд қилиш учун эмасди, ўрни келганда, пайтини топиб ҳаммани хурсанд қиларди. Ёшларнинг бирон ўйин-кулгиси деярли Танъчорасиз ўтмасди, агар у уйда ушланиб қолса, қизлар дарров кетидан қизиллаб келишарди, йўқ, у қизларга бош-қош бўлиб юргани учун эмас, йўқ, аксинча, лекин у бормаган йиғин қизимасди, паст-баланд гаплар ўтарди, йигитлар тегажоқлик қилишганда, уларга жавоб берадиган одам бўлмасди, Танъчора бўлса шундай жавоб берардики, кейин ҳаммага гап топилиб қоларди, ёшлар биридан-бири ўтказиб ҳазил-мудо-

ййба қилишарди. Ёки кечқурунлари ёш-яланглар ййғиладиган қишлоқ совети олдидаги майдончада ётган харидан киши билмас жўнаб қолган сабрсиз ййгит-қизни кўрганида Таньчора секингина кулиб қўя қоларди. Кулганда ҳам ййгит билан қиз кетиб, ғойиб бўлган томонга бошини буриб худди ўзи, шунчаки кулгандай куларди, аммо бу беозор кулги бир ишора эдики, бунга бошқалар ҳам қўшилиб, бутун қишлоқ ларзага келарди. У бошлаб бермаса ҳеч ким ашула ҳам айтмасди, унинг кучли овози билан янграган ашула харилар ортидаги майсазорлардан ўтиб, ўз шодлиги ва қайғуси билан қишлоқни у бошидан-бу бошигача тутиб кетарди. У онаси пакки билан бошини қашлаб қўйишларини ёқтиришини билганидан кампирга: «Кел, ойи, бошингни тут»,— дерди-да, сочлари оппоқ бошини қашлаб қўярди, ҳеч ким, ҳатто кампирнинг ўзи ҳам бошининг қичиган жойини Таньчорадек топиб қаший олмасди, Таньчора худди ўша қичиб турган жойни топиб қаширди, силаб-сийпаларди-ю, бир мўйини ҳам бежо қилмасди. Ҳамма қизлар ичида фақат Таньчорагина мана шу хилда ойисининг қўнглини оларди. У паккини тез-тез қимирлатиб, унга: «Сен ойи, жуда ажойибсан-да»,— дерди. Ойиси эса ажабланиб: «Нега энди?»— дерди. «Чунки сен мени туққансан, мана энди мен яшаяпман, агар сен бўлмасанг мени ким туғарди, мен ҳам ёруғ олам юзини кўрмай ўтиб кетаверардим». Таньчора куларди ва кампирнинг сочини силаб тўғрилаб қўярди. «Э, қўйсанг-чи!— дерди кампир жўрттага жаҳли чиққан бўлиб.— Эзмаланасан, эзмаланасану гапингнинг бурди йўқ, нима деганингни ўзинг ҳам билмайсан».— «Йўқ, биламан, сен бизнинг чиндан ҳам ажойиб онамизсан, қандай ажойиблигингни ўзинг ҳам билмайсан, сен ҳаммадан яхшисан. Қани, ўзинг айт-чи, бизлар яхшими-ёмонми?» — «Мен ёмон деяётганим йўқ-ку».— «Демак, яхши эканмиз. Мана, кўрдингми, ҳаммасининг сабабчиси сен, ҳеч ким туғиб, болаларини шунчалик яхши одамлар қилиб ўстира олмайди, ҳеч ким, шуни бир билиб қўй. Биз жуда бахтлигимиз-да, бизнинг ойимизга ўхшаган ойи яна кимда бор? Ҳа, ана шунақа». Кампир бу гаплардан юраги шувиллаб, гангиб қоларди, у бу гапларни эшиттириб айтиш мумкинлигини билмасди, бунақанги меҳрибонлик эриш кўринадиган қишлоқда бу гапларни яна битта-яримта айтган бўлиши гумон эди. Шундоқ ҳам тушунарли-ку, ҳеч ким, ундан бошқа ҳеч ким унинг болаларини туғиб бермайди-ку, ахир, аммо бу тўғрида гапириб бўларканми? Нима кераги бор? Она-

нинг юраги орқасига тортиб, бошини Таньчоранинг этагига янада пастроқ туширарди. «Сен, ойи, ҳали узоқ-узоқ яшайсан, ҳаммадан кўп яшайсан, чунки сен ҳаммадан яхшисан, шунинг учун сени ҳеч кимга алиштирмаймиз, қаригани қўймаймиз». — «Кўп алжима!» — деб онаси унинг гапини бўларди. «Мен алжиётганим йўқ, бир куни келиб сендан ажралиб қолишимизни мен ҳатто тасаввур ҳам эта олмайман». Меҳр тўла бу сўзлардан кампирнинг кўзига ёш келарди, шунинг учун шошапиша ўрнидан тураркан: «Бугунга шу ҳам етади, хўп ўтирдик, ишлар ҳам қолиб кетди», — дерди.

Бунақа гаплар кампирни чўчитарди, аммо бундай гаплар аҳён-аҳёнда, бор-йўғи бир неча марта бўлганди, холос, шунинг учун бу чўчиш худди никоҳ кечаси келиннинг куёв олдида чўчиб туришига ўхшаш ёқимли, юракни орзиқтирадиган чўчишлардан эди. Кампир кейин, гўё тасодифан, ногаҳон эсига тушиб қолган бу сўзларни ўйлаб, анчагача ҳузур қилиб юрарди, аслида у истаган пайтида кўнглини кўтариб, хурсанд бўлиб юриш учун бу сўзларни ҳафсала билан миясига жо қилиб оларди. Тўғри-да, бунақа гапларга қайси она эриб кетмайди?! Ахир Таньчора унга доимо меҳрибонлик билан илиқ муомала қилса, ҳар қандай онага ҳам ишониб айтиб бўлмайдиган гапларини худди ўз дугонасига айтгандай у билан ўртоқлашиб турса, унга ишонмасдан бўладими? У ҳатто турмушга чиқаётганда ҳам хат ёзиб, она розилигини сўради, фотиҳа тилади, шунинг учун она йўқ дея олмади, гарчи унга-алам қилса ҳам, қизига ким уйланаётганини билмаса ҳам йўқ дейишга оғзи бормади.

Мана энди унинг Таньчораси шу кетганича зим го-йиб бўлди-кетди.

Кейинги пайтларда кампир бу учун қизини эмас, ўзини айблашга ҳам тайёр эди. Унинг айби нима, ўзи ҳам тушунмасди. Таньчоранинг олдида жўнашга эса ўзининг ҳоли келмасди, қизи жуда олисда, кампир у ерга йўл бу ёқда турсин, ақл югуртириб ҳам етиб боролмасди, аммо кампир бошқа нарсани тушунарди: она ўз қизини шунча вақт кўрмай юриши мумкин эмас — ўзига оғир, одамлар олдида ноқулай, қизи олдида эса уят. Бундан чиқадикки, агар у шунчалик айрилиққа чидаса, қанақа она бўлди ахир? Таньчора билан дийдор кўришиш учун у нима қилди? Кутишдан нарига ўтмади. Лоақал пинаги бузилмади-ку. Хўш, бирон нафи тегиши учун нима қилиши керак эди? Э, худо, кошки биров айтиб берсайди. Кампир Люся деб куйиб-пишмасди, у ўзини

хафа қилдириб қўймайди — у бунақа одам эмас, Варвара эса аксинча, уни ҳар ким хафа қилиши мумкин. Лекин Варвара ёнида, деярли кўзи олдида, Илья мужик, ўзини-ўзи ҳимоя қила олади, фақат Таньчора тушмагурини тақдир шамоли узоқ-узоқларга элтиб ташлагани учун кечаю кундуз бу ҳолат кампирга тинчлик бермас, юрагини ҳаммадан кўпроқ эзарди. Қани энди узоқ юрда, бегона одамлар ичида онасиз қандай яшаётганини лоақал бирон-бир тирқишдан бир мартагина кўрсаю билса. Ахир юзидан, сўзсиз ҳам, кўп нарсани билиб олиш мумкин, шунда кампир қизи учун худога илтижо қилармиди ёки шукрона айтармиди, биларди. У яна қизини узоқ вақт кўрмай юриб орттирган гуноҳидан соқит бўлиб, худо олдига пок бориш, кейин, хотиржам, ёруғ юз билан даргоҳида, мана мен, банданг Анна, барча гурбордан мусаффоман дейиш учун ҳам ўлими олдидан бирровгина бўлса ҳам Таньчорани кўриши керак эди.

Аммо бугун сўнгги муҳлат эди: агар Таньчора қоронғи тушгунча келмаса, демак, ортиқ умид қилмаса ҳам бўлади.

Кампир Таньчора албатта келади, фақат сабр қилиш керак, борган сари яқин келиши учун халақит бермаслик кераклигига ўзини ишонтириб, енгил тортди-да, кўзи илинди — у аввалига ташқаридан эшитилаётган ҳар бир овозга қулоқ солиб, мудраётганини унутмай ҳушёр ётди, кейин, одатда ҳамиша бўладиганидек бехосдан изихтиёрини қўлдан берди-да, қаттиқ уйқуга кетди, каравотда одам ўрнига бўш қоп қолди. У қаерларга борди, нималар қилди, ҳеч ким билмасди.

Овозлар уни қайтариб келди, у бу овозларни ҳали олисда туриб эшитарди, нималар дейишаётганларини тушунмасди. Энг олдин кампирнинг қулоғи ишлай бошлади, аммо жуда суст ишлаганидан жуда ноаниқ, узуқ-юлуқ, гўлдираган, худди бирон сувга тош ташлаётгандаги булуқ-булуққа ўхшаш овозни илғаб олди. Кампир энди илгариги кампир эмасди, илгари тиқ этган товушни эшитган заҳоти уйғониб кетаверарди, ҳозир бўлса инсонга лозим бўлган барча нарсаларни — қулоқни ҳам, кўзни ҳам, эс-ҳушни ҳам йиғиштириб олиш учун вақт, куч керак эди, бу аъзолар ухлаб ётганида гўё бир-биридан ажраб кетиб, ўз бурчини ўташни унутиб қўйгандек эди.

Кампир кўзини очди-ю, аммо дарров бирон нимани ажрата олмади: хона ичи гира-шира эди, аммо бу гира-ширалик борган сайин қуюқлашаётганди. Дераза фақат

ташқаридан, ҳовли томондан оқариб турарди, аммо ойнадан ёруғлик кам тушарди. Люся қисти-бастига олиб, донадона қилиб кимгадир шундай дерди:

— Уялмайсизларми?! Она ўлай-ўлай деб ётса-ю, булар жинни бўлиб ўтирса!

Кампир ҳам бирданига қўрқмади, у аввал стол устига бошини энгаштирган Михаилни яхшилаб кўриб олди, столнинг бошқа томонида Илья ўтирарди. У Люсяга жавоб бермоқчи бўлиб, қимирлаб қўйди, шундан кейин кампир мужикларнинг ҳали ҳам ароқхўрлик қилишаётганини, қизиқтириш учун қаймоқ қўшилган заҳарга ёпишган пашшадек ичкиликка ружу қилишганини кўриш ва тушунишдан кўра кўпроқ ҳис этди. Кампирнинг оёқ томонида Варвара чуқур уҳ тортиб, хўрсиниб қўйди. Люся кўринмасди, унинг овози ўнг томондан, бут қўйиладиган тоқча остидаги тумбочка томондан келарди.

Бирдан кампирни ваҳима босди. У каравотда букчаёиб, тиришиб, ҳозир қизимни топиб берасизлар, дегандек қилиб жонҳолатда қичқирди:

— Таньчора!

Варвара кампирнинг устига энгашишдан олдин маълум қилди:

— Ойижонимиз уйғонди.

— Таньчора!— яна чақирди кампир, ҳатто нафас ҳам олмай, бутун вужуди қулоққа айланиб.

— У ҳали келгани йўқ, ойи,— виключатель шиқиллади, хона ичи худди кундуздагидай ёп-ёруғ бўлиб кетди. Виключатель ёнида Люся турарди.— Таньчора ҳали келгани йўқ,— деб такрорлади у, кампир тушунмаганини кўриб.

Хонадагилар кафтлари билан нурни тўсиб, кўзларини қисишди, кампирнинг назарида улар бекинишаётганга ўхшарди, чунки улар унга ҳақиқатни айтишни исташмасди, шунинг учун кампир уларга ишонмади: кампир бошини чайқаб илтижо билан мўлтиллаб уларга кўз югуртирди, худди тик тоққа чиққандай, ортиқ бир қадам ҳам босишга кучи қолмагандай бўғилиб кетди, бу нигоҳга фақат Люся бардош бера олди. Таньчора бу ерда йўқ эди, кампир буни аввал бошда, уйғонган заҳотиёқ тушуниши керак эди: Таньчора бўлса, бошқа нарсалар тўғрисида гапиришарди, ахир. Ухлаб қолибди-да. Бир оғиз ҳам сўз айтишга ҳоли қолмаган кампир ўзига ҳам, уларга ҳам ишонмай, ҳамон бошини чайқар эди, унинг боши ёстиқда худди бир бурда нон деб ялиниб-ёлбориб турган

тиланчиларники сингари қалтирар эди, томоғи бўлса ҳамон қисиб турар, кўзини хаёл бўлса-да очишга, Таньчорани кўришга қўймас эди. Сиртидан қораранг сурилганга ўхшаб турган деразада худди кўзгудагидек электр нуридан чароғон бўлган хона акс этиб турарди, ташқари зим-зиё эди. Кампир тирсагига таяниб, кўтарилди ва каравотдан думалаб тушгудек бўлиб олдинга энгашди, тоқатсизлик билан гамгин сўради:

— Қани? Қани у?

Кампир қотиб қулоқ солиб турди, у ким жавоб беришини билмай қолмаслик учун кўзларини бақрайтириб ҳаммасига баравар қараб турарди.

— Агар унинг қаердалигини билсак, сендан яшириб нима қилардик,— хотиржамлик билан деди унга Люся.— Тушунсанг-чи, ойи, биз ўзимиз ҳам ҳеч нимани билмаймиз.

— Худо ҳаққи, ойижон, уни кўрганимиз йўқ,— Варвара кампирни ишонтириш учун қўлларини кўксига босди.— Сенга ёлгон гапириб нима қиламан.

— Келади,— деди Илья дадил ва ҳатто хурсанд бўлиб гапини илиб кетди. У ҳаммасидан ҳам ўзи билан Михаил тўғрисида бораётган гап бошқа мавзуга кўчганидан хурсанд эди.— Бугун келмади, эртага келади, ҳа.

— Менга кеча ҳам шунақа дегандинглар, қани у?

— Энди бунисини айтиб беролмаймиз. Келса ўзи айтиб беради.

— Менга кеча ҳам шунақа дегандинглар, қани у?— кампир алаҳсираётгандай бир гапни такрорлади ва овозини ўзи эшитмасди, чунки бу сўзлар биринчи марта айтилгандаёқ жавобсиз қолганди, энди бўлса миясига ўрнашиб олиб, гуноҳкорона тарзда акс-садо берарди. Энди буни сўраб нима қилади? Нима кераги бор? Энди кампир биларди: йўқ, келмайди. Унга ато этилган вақт тугади. Энди кутишнинг фойдаси йўқ. Таньчора келмади. Келмади, кампир уни кўролмай кетяпти-я.

Кампир бошини ёстиққа қўйиб йиғлаб юборди.

— Ҳа, мана,— деди Илья ҳим-ҳим қилиб.— Бошланяпти.

— Ойижон! Ойижон!— деди Варвара безовталаниб.

Дабдурустдан кампирнинг ич-ичидан нимадир узилиб кетгандай бўлди, нимадир босиқ инграниш туфайли ва бу босиқ инграниш ҳали тинмай туриб, кутилмаганда ўзгарди-да, кечаги жарангга айланди, у бу овозни қизлик пайтидаёқ эслаб қолганди, майин жинг-жинглаган бу овозлар узилиб қолмасди, аксинча бир-бирига қўши-

либ кучайиб борарди. Нимадир кампирни шу овоз сари шунчалик қаттиқ судраб борардики, у ҳатто қаршилик кўрсатишни ҳам ўйлаёлмай қолди. Аввалига озгина юрса шундоққина ёнида турган шу жаранга етиб оладигандек эди, аммо кейин бу овоз узоқлаша бошлади, кампирни эргаштириб борган сари олисларга олиб кетди, аммо кампир унга ишончини йўқотиб қўймаслиги ва қаёққа қараб юришини билиши учун бу овоз ҳамон тиниқ, аниқ-равшан янграб турарди. Кампирнинг аранг эсида бор: бундан сал олдин қандайдир бир жудолик суяк-суягидан ўтиб, йиғлаб юборганди, энди бўлса оғриқ босилди, овоз кетидан бориш осон, қувончли эди, энди кампир ҳаммасининг охири бахайр бўлишидан суюниб йиғларди.

Кампир юзини бекитмай, икки ёнида ётган қўллари-ни қимирлатмай йиғларди. Унинг кўзлари очиқ эди, кўзларидан аҳён-аҳёнда аччиқ ёшлар чиқиб, секин юзларига оқиб тушарди. У қимирламай, овоз чиқармай жимгина йиғларди. Фақат кўз ёшлари юзларидан думалаб-думалаб тушарди. Унинг юзи деярли хотиржам эди, шу боисдан кулгили кўринарди. Бу шунчалик бир-бирига қовушмаган, шунчалик ғайритабiiй, ваҳимали эдики, онаси ёнида ўтирган Варварани эсанкиратиб қўйди: у эс-ҳушини йиғиб олиб, қичқириб юборди, ўзини кампирга ташлаб, кучи борича уни қимирлата бошлади. Икки ҳатлаб Люся келди, Илья ҳам келиб, опа-сингиллари елкасидан кампирга мўралади. Михаил ўрнидан турди-ю, яна жойига ўтириб қолди.

Кампир ихради. Люся ниҳоят Варварани кампирдан ажратиб олди, шундан кейин кампир менга тегманглар деб ялингандай бошини у ёқ-бу ёққа қимирлатди. Эси оғиб қолган Варварани онасидан сал четлатиш учун Люся кампирнинг ёнига ўтирди, кампир ўзи қимирлаб, ўзи ҳаракат қилиб қизларидан сал нарига, девор томонга сурилди, кўзларидан жимгина оқиб чиқаётган ёшларини кафти билан артди.

— Ойи, намунча бизнинг ўтакамизни ёрмасанг? — деди Илья стол ёнига қайтаётиб. — Мен сенга айтяпман-ку, бугун келмаса эртага келади, деб. Ҳа. Кутиш керак-да.

— Бирон иш чиқиб, ушланиб қолгандир-да, — деб гапни илиб кетди Люся ва афти буришиб кетди: у ўзи айтган гапга ўзи ишонмасди, аммо шундай бўлса ҳам гапида давом этди: — Нима бўлсаям кутиб турайлик, энди шошилиб қаёққа ҳам борардик.

Кампир бу гапларни эшитарди ҳам, эшитмасди ҳам:

кампир унга далда беришга ҳаракат қилиб айтишаётган сўзларни эшитарди, ким айтганини, кимнинг овози эканини ажратиб оларди, аммо бу сўзлар замирида нималар борлиги унинг онгига етиб бормасди. Улар бу қулоғидан кириб у қулоғидан чиқиб кетаверарди. У рўпарасига қараб ётган бўлса ҳам ҳеч нимани кўрмасди, ўз дардида ўзи қовурилиб, ўлмагани учунгина шу ерда ётганини эсларди. Аммо энди уни бу ерда тутиб турдиган ҳеч нима, ҳеч қандай илинж йўқ эди. Энди фақат шунча вақтдан бери илҳақ, умидвор бўлиб келган кўнгли яна равшанлашиб, жудоликка кўниккунча, уни азоб-уқубат, қайғу-ғамдан халос этгунча, жонидан бўлак ҳеч нима қолмагунча сабр қилиш керак. У биратўла халос бўлишни истамасди, кампир ҳаммаси пешонасига қандай ёзилган бўлса шундай бўлишини, умри шундоқ ҳам чопқиллаб ўтиб, ўз нуқтасига, энди тўхташи лозим бўлган жойга етиб келганини биларди.

Фарзандлар бизнинг гапларимиз билан ойимиз яхши бўлиб қолди деб ўйлаб, тинмай гапиришарди, кампир уларга жавоб бермасди, аммо Таньчоранинг тез-тез эста олиниши уни итариб-туртиб, ўзи ёлғиз қолган оламдан бу оламга қайтариб олиб келди. Электр нури ҳайратга солди, аммо бу нур унга Таньчора кўринмаган ёруғликни эслатарди, энди Таньчорани ҳеч қанақа электр билан қайтариб ёки топиб келиб бўлмайди. Кейин шу заҳоти кампирнинг аъзойи-баданида оғриқ турди. Заррача тоқат қилишга тоби қолмаган кампир ташвишланиб, сесканиб кўзини очди ва фарзандларини ёнида кўрди: мана Люся, мана Варвара, Илья, Михаил... Таньчора йўқ эди. Унинг бу ерда бўлиши мумкин ҳам эмас.

— Унга бир нима бўлган, — деди кампир, у бу гапни бировнинг кетидан такрорлагандай бўлди ва энди, такрорлаб бўлгач, қўрқиб кетди. — Унга бир нима бўлган, — деди у қаттиқроқ, қатъийроқ, — сизлар менга айтмаяпсизлар. Сизлар мени алдаяпсизлар, биламан.

— Вой, нималар деяпсан, ойи?! — таажжубланиб, хафа бўлиб каравотдан турди Люся. — Нималар деяпсан?! Биз сенга нимани айтишимиз керак экан?! Биз сени нима деб алдаяпсизлар экан?!

— Алдаяпсизлар, алдаяпсизлар, — кампир ҳам ғимирлаб туриб ўтира бошлади, бошидан рўмоли сирғалиб тушиб кетди, калта, сийрак, оппоқ сочлари очилиб қолди. — Биламан, алдаяпсизлар. Билмасин, деб мендан яширяпсизлар. Нуқул эртага, эртага дейсизлар, энди тамом. Энди эртага деган гап йўқ, ҳаммангиз ҳам мени

жинни бўлиб қолган, ҳеч нимани тушунмайди, деб ўй-
лаяпсизлар.— Сочлари тўзиб, юзлари титраб турган кам-
пир чиндан ҳам жиннига ўхшарди.— Агар Таньчорага
бирон гап бўлмаганида эди, у ҳаммангдан олдин қанот
чиқариб учиб келарди. Мен бўлсам ёш болага ўхшаб
кутяпман, кўзларим тешилиб кетди...

— Қўйсанг-чи шу гапларни, ойи!— деб ўшқирди
Люся.— Нима деяётганингни ўйлаясанми сира? Ҳеч ким
сени алдаётгани йўқ, шуни тушунасанми-йўқми? Тань-
чоранг қаердалигини биз ўзимиз ҳам билмаймиз.

Люсянинг айтган гапи, унинг овози ҳаммани итоат
этишга, қотиб туришга; кампирни гапдан тўхташга маж-
бур этди: кампир ҳайиқиб жим бўлиб қолди, очиқ оғзи
титрарди, лаблари юмилишга ҳаракат қиларди-ю, юмила
олмасди.

— Агар унга бир гап бўлган бўлса, мен гўримда ҳам
тинч ётолмайман,— деди у зорланиб.

— Биз унга бир гап бўлган-бўлмаганини билмаймиз.

Кампир остидаги қўлларини суғуриб, оҳиста кара-
вотга, ёнига қўйди. Кампирнинг юзидан қон қоча бош-
лади, юзи ҳамманинг кўз ўнгида борган сари оқаравер-
ди. Жимжитликда Варваранинг питиллаб нафас олиши
яхши эшитилар эди.

— У ерда, у ҳозир яшаб турган жойда уруш бўлган-
ми-йўқми?

Кампир ҳайиқиб Люсяга кўз қирини ташлади ва қи-
синиб, ўриннинг ичига кириб кетди.

Унга Илья жавоб берди:

— Киевдами? Киевни немислар олувди — ҳа. Бу
аниқ эсимда.

— Ҳа, мана шу-да,— алам билан бошини қимирлат-
ди кампир ва саннаб йиғлай бошлади:— Вой, болам-ей!
Нега шунақа қилдинг-ей?! Нега одамлардан сўраб-су-
риштирмадинг-ей?! Мен бўлсам у ёққа борармидим-ей?
Бу саёқ кимга ўхшадийкин-ей?! Мен бўлсам, унга кўзим
тўрт бўлиб ётибман-ей! Энди у ёқдан келиб бўларканми-
ей?! Вой, кўра-била туриб, ўзингни-ўзинг балога гириф-
тор қилибсан-ей!

— Шошма, ойи, шошма,— деб тўхтатди Илья.— Ни-
ма бало, ойдан тушганмисан?! Ахир урушнинг тамом
бўлгани қачон эди?

— Барибир.

— Нима «барибир»?

— Хўш, бўлмаса у қани, қаерда? Нега у бу ерда
йўқ?

— Яна «қаерда» дейди-я. Кар эшитганини, кўр кўрганини қўймас экан-да, ҳа.

— Хўп, бўпти,— деб Михаил кафти билан шап этиб столга урди-да, гандираклаб ўрнидан турди.— Таньчораларинг келмайди, кутишнинг ҳожати йўқ. Мен унга келмагин, деб телеграмма жўнатганман.

Кампир титраб кетди.

— Нима деяпти у?— кампир ишонмади.

— Мен келмагин, деб унга телеграмма юборганман деяпман. Бу ерга келиб нима қиларди.

— Вой, ишинг қур-си-ин!— деди оҳ тортиб Варвара.

— Унга телеграмма беришга қачон улгурдинг?— дарров сўради Люся.

— Ойим сал тузук бўлгандан кейин берганман.

— Ундай бўлса нега шу чоққача бир оғиз индамадинг?

— Ароқхўрлик қилавериб бутунлай эсимдан чиқиб кетибди. Унутибман.

— Телеграмма берганинг ҳозир эсингда аниқ борми?

— Аниқ эсимда.

— Эҳтимол, бу ҳам ўзинг айтгандек, ароқхўрлик қилганингда тушингга киргандир?

— Йўқ, туш эмас. Пochтага бориб текширсаларинг ҳам бўлади. Ҳозир шу ҳақда гап кетганидан телеграмма берганим эсимга тушиб қолди.

— Мана кўрдингми, ойи, Таньчорангга ҳеч нима бўлмабди,— Илья севиниб кетди.— Соғ-саломат, бизнинг ҳам соғ-саломат бўлишимизни тилаб юрибди— ҳа. Сен бўлсанг, ўшани деб жинни бўлаёздинг, бизни ҳам қийнаб юбординг. Мен айтувдим-ку, ахир, шошилмаслик керак, ҳаммаси маълум бўлади деб. Ўзи ҳаммаша шунақа. Энг муҳими, шошилмаслик керак, кутиш керак.

Кампир унинг гапига қулоқ солмади.

— Нега у бунақа қилдийкин-а?— деб шивирларкан юзида илтижо, умидсизлик ифодаси пайдо бўлди.— Нега у бунақа қилдийкин-а?— деб сўради у ва гўё ҳамон Михаилнинг гапига ишонмагандай ундан илтижо қилиб, Таньчорага ҳеч қанақа иккинчи телеграмма юборганим йўқ, ҳазиллашдим дегин, шуни бўйнингга ол, деб ёлбораётгандай бошини чайқади.— Нега бунақа қилдинг-а, Михаил?

— Нега, нега... Анча тузук бўлувдинг, бекорга сарф-чиқим қилиб, келиб юрадими деб ўйладим-да.

— Ахир мен уни бир кўрмоқчи эдим. Нега бунақа қилдинг-а?— кампир йўталди, қайғу-алам унинг томоғини қисди.— Мен уни ёнимда ўтирсин, девдим. Менга бирон нима десин, девдим. Ахир мен унинг туққан она-симан-ку, бегона эмасман-ку. Мен у билан рози-ризалик тилашмоқчи эдим, мен энди уни қайтиб кўрмайман. Сен қанақа одамсан ўзи?! Менга унинг ҳеч нимаси, совға-саломи керак эмас, ҳеч нимаси, мен ҳозир унинг бўйи-бастини кўриб, дийдорига тўймоқчи эдим.— Кампир энди йиғламасди, аммо овози аянчли бўлиб, худди гингшиётганга ўхшарди.— Сен нима қилиб қўйдинг-а? Сен мени охири қувончимдан маҳрум этдинг, нуридийдамдан жудо этдинг. Сен мени ўлимим олдидан Таньчорасиз қолдирдинг. Раҳминг келмабди. Ушанга интиқлигимни кўриб билмадинг, кутавериб адои тамом бўлдим.

— Ростдан ҳам, Михаил, биз билан маслаҳатлашмай туриб, Таньчоранинг келиш-келмаслигини бир ўзинг ҳал қилишга қандай ҳаққинг бор эди?— Титраб-қақшаб сўради Люся.— Сен, гапингга қараганда, ўшанда ҳушёр экансан, демак, нима иш қилаётганингни тушунишинг керак эди.

— Бунда на уят, на виждон бор!— деб Люсянинг гапини қувватлади Варвара.

Қизлари қўллаб-қувватлагандан кейин кампирнинг ҳам жаҳли чиқди.

— У жўрттага шунақа қилган,— деди кампир шонилмай, худди аламини олаётгандай ва туриб ўтирди. Унинг очиқ сочлари яна тўзиб кетди, озгин, қалтираб турган қўллари қаравотга ёпишди.— Сен жўрттага қилгансан, биламан. Атайлаб мени куйдирмоқчи бўлгансан. Улаётган бўлсанг ҳам тинч қўймайман, бир куйдирай дегансан, мени куйиб ўлсин деб Таньчорани йўлдан қайтаргансан.

— Қаёқдаги бўлмағур гапларни қўй, ойи. Нега мен жўрттага шунақа қиларканман, нималар деяпсан ўзи?!

— Жўрттага, жўрттага,— кампирнинг нафаси қисилди, шу боисдан у кўкрагини ушлаб, тинчланиш учун оҳиста у ёқ-бу ёққа қилиб сийпалади.— Нима, сен мени индамайди деяпсанми? Йўқ, гапираман — энди кўрқадиган одамим йўқ. У кўпдан бери мени ўлимимни тилайди, мен кампир, унинг жонига тегиб кетдим. У мандан нима тама қиларди? Ҳеч нима, менга эса бериш керак — ана шунинг учун аламига чидаёлмай, менга ҳар хил найранг қиларди.

— Эсингни йиғ, ойи, нега алжирайсан?!— Михаил кампирнинг каравоти томон қадам ташлади.

Варвара қичқириб юборди:

— Яқинлашма! Ойижонимизга яқинлашма! Сени қара-ю! Яқинлашишга ҳаққинг йўқ.

— Алжирайсан, дейсанми?— деди кампир аччиғи келиб ва гўё Михаилни баҳслашишга даъват этаётгандай жим бўлиб қолди. Михаил энди хона ўртасида чайқалиб турарди.— Мени қандай қўрқитганинг эсингдан чиқдими?

— Ҳеч нима эсимда йўқ.

— Бир куни мана шунақа маст келди-да: «Ўтибсанми, ойи?»— деди. «Ўтибман, ажалимни кутяпман», дедим. У бўлса: «Биласанми, бизда эндиликда фақат етмиш йилдан яшашади, ортиғи мумкин эмас!»— дейди. Мен унга: «Нега мумкин эмас? Ҳамиша одамлар то куни битгунча яшашган-ку, ҳеч кимни ҳайдаб юборишгани йўқ-ку»,— дедим. У бўлса: «Илгари шунақа эди, энди мумкин эмас, мен ўзим газетада ўқидим»,— дейди.

— Бу мамлакатимизда одамларнинг ўртача ёши шунақа,— деди Люся гап нимадалигини фаҳмлаб.— Михаил ўшани гапирган бўлса керак.

— Бу қанақаси бўлди?

— Қанақа бўларди... Ким қанча яшаса, ойи, шунча яшайверади, биров кўпроқ, биров камроқ, шуни ҳисоблаб чиқиб қарашсаки, мамлакатимизда одамлар ўртача етмиш йил яшар экан. Мана, масалан, сен тўқсонга кирасан...

— Менга сенинг тўқсонинг керак эмас — бошимга ураманми?

— Мен мисол учун айтдим-да. Дейлик, сен тўқсонга кирасан, бошқа биров фақат эллик йил умр кўради. Икковингизнинг ёчингизни қўшиб тақсимлаганда етмишданга тўғри келади, энди гапимни тушундингми?

— Нега энди тушунмас эканман? Агар у менга мана шунақа деганида мен сизларга гапириб ўтирмасдим. Ахир мен Мирониханинг ҳам миясини ачитиб юбордим. Мен унга шу гапни айтувдим, у бўлса: «Сен, кампиршо, алжирама», деди. Ўзи бўлса, мундоқ қарасам, қўрқиб кетди. Қўрқиб кетди, жон-пони чиқиб кетди — нимасини айтасан, икковимиз ўтирибмизу дағ-дағ титраймиз. Мен унга: «Сени оёғинг бор, Егорканинг олдига бориб кел, у ҳам шу газеталарни кўради, балки эшитгандир», дедим. У бориб келди. Э, шу Егоркадан бирон бамаъни гап

чиқармиди? Егорка унга: «Сен, Мирониха, магазинда қора совун йўқлигини биласанми?» дебди. «Ҳа, тўғри, йўқ», дебди Мирониха. «Мана энди бўлади. Энди ҳамма кампирларни қора совунга ишлатилсин, чунки бекалар кир ювгани совун тополмаяпти, деган буйруқ чиқди», дебди. Мирониха унга: «Сен, Егорка, кўп тилимни қичитма, мен сенга Натальянг эмасман. Мен қараб турмайман», дебди. Егорка уни баттар қўрқитибди: «Ишонмасанг,— дебди,— ишонма, ҳадемай ўзинг кўрасан. Ана Ключада илгариги куни кампирларнинг ҳаммасини ёғини эритиб олиб қора совун ишлаймиз, деб бир-бирлаб бўғиб ўлдиришибди, яқин ўртада бу ерга ҳам келишадди». Ҳа. Бу гапни қара-я. Буни нимасини мақтайди, киши, нега энди мен тўғри гапни айтмас эканман? Мирониха иккимиз — иккита кампир, на тирикмизу на ўлик, у энди уйга ҳам келмай қўйди. Бўғиб ўлдиришини ким истайди? Виз чўқинтирилганмиз, бизни худомиз бор.

— Вой, бунинг қилган ишларини-ю, қилган ишларини-ю,— деди Варвара қарс уриб ва ҳиқиллаб йиғлади: — Ойимизни шунчалик ҳам хўрлашадими — бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи?!

— Ойи, мен сенга қачон шунақа дедим?— Михаил чайқалиб кафти билан юзидаги терни артди. У зўрга оёқда турарди, ҳатто четдан қараган одам ҳам унинг кўнгли беҳузур бўлаётганини пайқарди. Кечаги ва бугунги ароқдан кейин еганлари ҳаммаси кекирдагига келиб турарди, у сал пастга тушириш учун зўр бериб ютинарди. У букчайиб оғирлигини гоҳ у, гоҳ бу оёғига соларди, энди у ушлаб туриш мумкин бўлган столдан ўзи турдими ёки уни зўрлашиб хона ўртасига келтириб қўйишдими, эслолмасди. Онаси унинг кўзлари олдида гоҳ арвоҳга ўхшаб қимирлаб турарди: гоҳ ғойиб бўлиб қоларди, у онасининг сочлари ёйилиб ётганини сира кўрмаган эди, шунинг учун ундан қўрқарди, аммо у опасингилларидан биронтасига кўзи тушиши билан хона яна ўз ҳолига қайтарди-да, юракни шувиллатиб жимжит бўлиб қоларди, онаси ҳам итоаткорлик билан каравотига ўтирарди, аммо кейин яна қаёққадир ғойиб бўларди, ҳавога кўтариларди, хона эса бурчаклари гижирлаб айлана бошларди. Лекин кампирнинг гаплари уни лол қилиб қўйгандай эди, шунинг учун у олдин Варварага қаради, хонани гир-гир айланиши тўхтагач сўради.— Қачон мен сенга шунақа дедим, ойи?

— Уни эсида ҳам йўқ. Ҳеч нима эсида йўқ. Айтишга айтиб, унутибди. Ҳа, мен эса, жинни бўлаёздим.

— Рост, эсимда йўқ.

— Бу қанақаси бўлди, Михаил?— Люся аввалига гапни мулойимгина бошлади-ю, кейин кутилмаганда, бирдан овозини кўтарди:— Бу қандай бедодлик?! Мен сендан сўраяпман. Роса ҳаддингдан ошибсан-ку! Онамнинг бошига шунча кўргиликларни солиб юрган сендек кимсани нима деб аташни ҳам билмайман. Ахир бу зўравонлик-ку, зўравонликнинг ўзгинаси! Ҳатто ундан ҳам баттар. Уни таҳқирлашга ким сенга ҳуқуқ берди?! Ким? Нега, сен, ойи, унинг бу қилиқларига чидаяпсан? Нима, сени ҳимоя қиладиган одамнинг йўқми? Пешонангда фақат шу биттами? Мен бўлсам, ҳеч нимадан беҳабар, булар тинч, эсон-омон деб юрибман.

— Эшит, ойижон, эшит,— деб Варвара ойисини қи-мирлатди,— Люсямиз тўғри гапиряпти. Улгудай сурбет бўлиб кетибди бунинг! Нима, у жilовимни тортиб қўядиган одам йўқ деб ўйлаяптими? Топилади, айланай, топилади. Сендан баттарларига ҳам топилган.

— Ахир унинг бунақа қилиқларига, муомаласига чидаб ўтирмасдан бирон киши орқали хабар қилиш керак эди-да. Ким-кимму аммо сен қариган чоғингда тинчгина яшашга арзийсан, шунинг учун биз сени ҳеч кимга хўрлатиб қўймаймиз, айниқса ўғлингга. Агар уйда туришинг унга малол келаётган бўлса, майли, керак эмас, бир чорасини қилармиз.

— Хўш, нима бўпти?— Ногаҳон Михаилники тутиб кетди.— Хўш, нима бўпти, балки битта-яримталаринг олиб кетарсизлар, а? Майли, олиб кетинглар. Ким олиб кетса, сигиримни бераман. Хўш?— у қўлини чўзиб кампирни кўрсатди ва заҳархандалик билан кулди.— Нега индамайсизлар? Сигиримни бераман. Қани, қайси биттангиз онамизни кўпроқ севаркансиз? Олиб кетинглар. Нега хаёд суриб қолдинглар? Мен ёмонман, ёмонман, сизлар эса яхши. Хўш, ичингизда қайси биттангиз яхшироқ?— у Люсяга қараб юрди.— Балки сендир? Ойимни сен олиб кетасанми? Сен унга қарайсанми? Сигирни сотсанг — пул бўлади. Ойимга кўп нарса керак эмас — кўряпсан-ку, деярли овқат емайди. Битта сигир унга етиб-ортади. Унга сенинг одиллигинг керак. Ойимнинг отдай бўлиб юриши учун уни қандай парвариш қилишни биласан. Унга тоза чойшаб солиб берасан, лекция ўқийсан. Тезроқ олиб кет, тагин битта-яримта олиб кетиб қолмасин, нега қараб турибсан?!

— Эсингни еб қўйибсан!— деди Люся бўғилиб.— Гирт жинни экансан-ку!

Қаёқдандир Надя пайдо бўлиб, Михаилга ёпишди:

— Бас қил, бас қил деяпман сенга! Бизни шарманда қилма. Кет бу ердан!

Михаил уни итариб юборди:

— Ҳа, бир ками сен эдинг.

— Унга қулоқ солманглар, қулоқ солманглар!— деб бақирди Надя.— Унга ишонманглар.

Михаил яна кулди ва боядан бери кўнглини беҳузур қилаётган кайф энди баданини қиздириб, уни қувонтириб, қонини кўпиртираётганини сизди.

— Тўғри, мен жинниман. Онанинг эса жинни билан туриши мумкин эмас. Унда, балки сен олиб кетарсан?— қушчақчақлик билан сўради у Варварадан.— Аммо сенга сигирни сира зиёни тегмайди. Сени оилангда ойим зерикмайди. У ерга борса анча тинчиб қолади, қиз билан ҳамиша яхши бўлади, қизи ичмайди, хафа қилмайди. Хўш? Хўп дея қол, хўп дея қол — нега индамайсан?

— Бизникида жой йўқ-да,— деди Варвара эсанкираб.— Олиб кетардим у аммо Сонькамиз ҳадемай кўз ёради-да.

— Туришга жой йўқ дейсанми? Демак, сигир сақлайдиган жойинг ҳам йўқ экан-да?

— Йўғ-е, сигирга жой бор. Қўрада тураверади.

— Сигирга жой бору онага жой йўқ. Онани қўрага жойлаштириб бўлмайди — анави,— у Люсяни кўрсатди,— беш йилдан кейинми, ўн йилдан кейинми келад-ю, жуда ҳақдингдан ошибсан-ку, дейди. Мен ҳам унга қўшиламан. Умуман мен онамнинг қўрада яшашига қўйиб қўймайман. Мен ҳам унинг одамга ўхшаб яшашини истайман.— У Ильяга юзланди.— Сен-чи, Илья, бу ишга сен қандай қарайсан? Ойимизни, балки, ўзинг олиб кетарсан? Хотинингни олдига олиб кетасан, хотининг унга қараб юради. Ахир, сен эртаю кеч ишдасан, у ерда хотинингни икки оғизгина чақчақлашадиган одами йўқ. Бизнинг ойимиз эса, ўзинг кўриб турибсан, камгап, хотинингга жуда маъқул тушади. Меникидан кетгандан кейин сизларникида яйрайди.

— Кўп ичиб қўйибсан, Михаил,— деди Илья асабийлашиб.— Нима қилаётганингни ўзинг ҳам билмайсан — ҳа.

— Наҳотки, сен ойимизни ҳозир жойидан қўзғатиб бўлмаслигини тушунмасанг?— деб қичқирди Люся.

— Демак, ҳеч ким хоҳламас экан-да?— Михаил турган ерида айланди-да, алоқ-чалоқ кўзларини ҳаммага яна бир марта югуртириб чиқди.— Ҳеч ким. Тушунар-

ли.— У чуқур нафас олиб пишиллади:— Ундай бўлса, ҳаммаларинг туёқларингни шиқиллатиб қолинглар бу ердан... Кейин менга унақасан, бунақасан ҳам деманглар. Ойи, ётиб уйқунгни уравер. Улар сени шу ерда ётган пайтингда кўпроқ яхши кўришади.

У эшикка қараб отилди.

Уртага чўккан оғир, қалтис, киши юрагини эзувчи жимликда кампир илтижо қилди:

— Э худоё худовандо, сарсон қилма, кета қолай. Жонимни ола қол. Мен тайёрман.

Михаил мўрчага бориб, титроқ қўллари билан қоронғида печка ичидан шишани олди, пайпаслаб товуқхонадан стакан топди. У стакан лабига бармоғи билан босиб, унга тўлиб-тошиб четидан оқмагунча ароқ қуйди, кейин қолганини полга сепиб юборди-да, бир кўтаришда ичди ва илгари Илья ётиб юрган ўринга думалади.

10

Шу кечаси кампир пайсалга солмай ўлишга жазм этди. Унинг бу ёруғ оламда ҳеч қандай илинжи қолмаганди, ўлимни кечиктиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Ҳозирча болалар шу ерда, майли, элтиб кўмишсин, иккинчи марта яна шу ташвишни тортиб ўтирмасдан, эл қатори кузатиб қўйишсин. Шунда, қарабсанки Таньчора ҳам келади, Михаил унга кел, деб яна телеграмма беради, шундай қилмаса бўлмайди, бундан қочиб қутулиб бўлармиди. Кампир энди Таньчорани ўйларкан, барибир уни кўра олмаслигига ақли етиб, қайгурмади, у бекорга умидвор бўлди, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнади. Мана ҳозир тинчгина гўрда ётарди-ю, ўзининг бу ёруғ оламда бўлганини, яшаганини унутарди, ҳаммасини унутарди. Агар у Таньчорани кўрганида дили равшан бўларди, пок кетарди — у ана шунинг илинжида эди. Э, бўлганича бўлар, энди жонни қийнашнинг нима кераги бор, уни қийнамаслик керак, тавба қилиб топшириш лозим, учиб кетаверсин. Вақт-соати етди.

Кампир каравотда ётар экан, хонанинг тинчишини кутди, чунки у ажалнинг ҳуркаклигини, шовқин-суронда келмаслигини биларди. Уйдагилар шу куни кечқурун вақтли ётишди, Михаил уларни шарманда қилганидан кейиноқ ётишди, аммо ҳеч қайсисининг кўзига уйқу келмасди, у ёнларидан бу ёнларига ағдарилишиб, хўрсинишарди. Михаилнинг гапларини миядан осонгина чиқариб ташлаб бўлмасди, унутиш — бу электрни ўчириб ёқадиган кнопка эмас: боссанг ёруғу боссанг қоронғи, фақат Нинка ухлаб қолди шекилли, аммо у ҳам уйқуси-

да лабини бир чапиллатиб қўйди — ё оғзида конфети билан ётиб қолган, ё куни билан ширинлик еявериб, тилини шунчалик уринтирганки, тили ҳозир ҳам ором ололмапти шекилли.

Кампир ўлимни кўп ўйларди ва уни худди ўзини билгандек биларди. Кейинги йилларда улар жуда иноқлашиб қолишганди, кампир у билан тез-тез гаплашиб турарди, ўлим эса бир чеккага жойлашиб олиб, унинг шивир-шивирларига қулоқ солар ва тушунгандай хўрсиниб қўяр эди. Улар келишиб олишди: кампир кечаси оламдан ўтади. Кампир чақчайган кўзлари билан ажални қўрқитиб юбормаслик учун бошқа одамлар қатори аввалига уйқуга кетади, кейин ажал секингина келади-да, бу дунёдаги қисқагина уйқусини олади-ю, ўрнига абадий уйқу беради.

Ҳамма одамнинг ажали бир, скелетга ўхшаган қоқсуяк, елкалари қинғир-қийшиқ ёвуз кампир, дейишлари нотўғри. Болалар ва аҳмоқларни қўрқитиш учун кимдир шуни ўйлаб топган. Кампир эса ҳар кимнинг айнан ўзига ўхшатиб яратилган ўз ажали борлигига ишонарди. Улар эгизакка ўхшайди, одам неча ёшда бўлса, у ҳам шунча ёшда бўлади, улар бир кунда бу дунёга келган бўлса, яна бир кунда нариги дунёга қайтиб кетишади: ажал кишини кутиб туриб, уни қабул қилиб олади, кейин улар бир-бирини сира бировга бермайди. Инсон бир марта яшаш учун туғилганидек, у ҳам бир марта ўлиш учун пайдо бўлади, илгари яшашни ўрганмаган инсон эртанги янги кунидан беҳабар, палапартиш яшаганидек, у ҳам ўз ишида тажрибаси бўлмагани учун одамни тез-тез ёмон аҳволга солиб қўяди, билмасдан одамга азоб бериб, уни қўрқитиб хафа қилади.

Аммо кампир ўзининг осонгина жон беришини биларди. Бошқаларнинг қандай яшаши, ўлишини хўп кўриб, билиб олиш учун уларнинг вақти бор эди ва ниҳоят, бир-бирини қийнашнинг ҳожати йўқ эди, бунақага уларнинг ҳоли ҳам қолмаган эди. Кампир қаршилиқ кўрсатмайди, у эса, бошқаси, мени жуда кўп лақиллатдинг, деб кампирдан жаҳли чиқмайди: у атайлаб шундай қилаётгани йўқ, у ўлимдан ҳам сира қўрққан эмас, ёшлигида бемаънилиқ қилиб қўрққан бўлса қўрққандир, бошқа пайтда эса доимо уни азоб-уқубатлар, шармандаликлардан халос этувчи деб ҳисобларди. Модомики, у шу пайтгача ажални йўқламаган экан, келган чоғида уни ҳайдаб юборгани ҳам, бошқалардан кўпроқ яшамоқчи бўлгани ҳам йўқ — бориға барака қилиб яшайверди. Энди эса йўқлайдиган пайт келди. Бас.

Кампир фақат нима учун ёш болалар ўларкин, деб ҳайрон бўларди, у ота-оналарнинг ўз болаларини қабрга қўйишларини гуноҳ деб биларди, у бу гуноҳни худога тўнкашга ҳам тайёр эди. Ёш боланинг ўлими ҳам ўзига ўхшаган кичик, ақлсиз бўлади, у бола билан ўйнашиб туриб эсидан чиқариб қўяди-да, бехосдан тегиб кетади — нима қилганини ўзи ҳам билмайди. Хўш, у-чи, худо-чи, у қаёқда эди, кўзи қаёқда эди? Гуноҳ, эндигина туғилган бола нима бўлганига, нега кўзи ёруғликни кўраётганига, қорни оч қолаётганига ақли етмаган бола заррача гуноҳ қилмай, бекордан-бекор оламдан ўтиб кетавериши гуноҳ-да, ахир. Бўлмаса уни нега алдашади — туғишади? Нега унга ёруғ оламини кўрсатиб, инсоний тушунчани беришади?

Кампирнинг ўзи болаларидан бештасини кўмди, алоҳида-алоҳида ётиб бир-бирини соғиниб қолмасин деб уларни ёнма-ён қўйди. Тўрттаси-ку, унча-мунча касал бўлди, аммо бешинчиси, ўғилчаси ҳеч нима бўлмасдан, бекордан-бекорга ўлиб кетди. Кечқурун ҳам соппа-соғ, бус-бутун эди; тинчгина ухлади, ярим кечага бориб, бирон нима керак бўлиб қолса чинқирадиган болалар сингари чинқирди ва онасини уйғотди. У ўғилчасини беланчакдан қўлига олди, оч қолиб уйғонгандир деб кўкрак тутди, ўзи ҳам тепасида мудради. Кейин у боланинг боши «шилқ» этиб тушганини сездию аммо қаттиқроқ ухлай қолсин, деб яна бирпас бағрига босиб ўтирди, кейин ўрнидан турмоқчи бўлудди, биров биқинига туртгандай бўлди: нега бадани иссиқ эмас? У типирчилаб қолди — аммо боланинг тиши аллақачон гирих бўлиб қолганди. У болам эммоқчи шекилли, деб ўйлабди, бола эса бир ўзи ўлмай, онаси қўлида ўлиш учун унга талпинганди. Нима учун, қайси гуноҳи учун ўлди? Ҳали йўлга кирмаган бўлса, бошқаларнинг юришини томоша қилиб ўтирса, ҳатто гапира олмаса, бошқалар унга яхши гапиряптими, йўқми, шуни тушунишдан нарига ўтмаган бўлса, унда гуноҳ нима қилади? Ахир у бир парча эт-ку, фақат ейишу ухлашни билса, буни ҳам онасининг қорнида беихтиёру бедуо ўрганган бўлса. Шу ҳам инсофданми?

Кампир ўз ҳаётида бир неча марта фарзанд доғида куйдию аммо худонинг ўзи берди, яна ўзи олди, деб ўзини-ўзи овутди. Аммо бу мақол фарзандга нисбатан сира тўғри келмасди. Агар мундоқ яхшилаб суриштириб кўрилса, ҳали бермасдан фақат ваъда қилиб, кўрсатган нарсасини қанақа қилиб олиши мумкин? Бундан ҳам

Ёмонроғи — ўзини таниган ёш болага салгина ақл бериб, ухлаб турганидан кейин кўпроқ нарсани ўрганиш ва билиш истагида кўз очадиган, ҳозиргисига қараганда янада каттароқ бўлишни хоҳлаган мурғак болани; ҳали илдиз отмаган ниҳолни юлиб олиб қандай қилиб оёқ остига ташлаш мумкин? Гуноҳ, гуноҳ.

Кампир яна учтасидан жудо бўлди, аммо уларни кўма олмади, улар урушда ҳалок бўлди. Кампир уларнинг ўлигини кўролмагани, қабрининг қаердалигини билолмагани учун бошқа азобга чидашга мажбур бўлди: доимо назарда эҳтиётсизлик қилиб бу болаларини ўзи қўлдан бериб қўйгандай бўлиб юрарди. Уларни асраб қолиш учун у нима қилиши керак эканлигини ҳозир ҳам билмасди, аммо нимадир қилиш керак эди, қўл қовуштириб, беҳуда кутиб ўтирмаслик лозим эди. Мана, кутиб оқибати нима бўлди — ҳар биттасига биттадан учта қорахат келтириб беришди. Кетишаётганида соғ-саломат, бақувват, бир-биридан қолишмайдиган эди, энди бола эмас, йигит бўлиб қолишганди, энди бўлса улардан учта қозғача қолди.

Шунинг учун кампир буларнинг олдидан кетса, олдига борадиган одамлари бор эди. Болаларидан ташқари у ерда отаси, онаси, опа-сингиллари, ака-укалари бор. Отасининг шундай катта оиласидан бу ёруғ оламда бир ўзи қолди, кенжа укаси бурноғи йили қазо қилди. Ўзининг чоли ҳам урушга кетди, аммо ўшандай нобоп замонда чолига ўз ажали билан ўлиш насиб этди: уни меҳнат армиясига олишганди, у ўша ерда касал бўлиб қолди, дардни енга олмади, аммо ўша пайтдаги шароитга қараганда омади бор экан, уйига етиб келди, ёз эди.

Кампир чолнинг ўлимини худонинг ёзмиши деб қўя қолди, холос. Бу пайтга келиб у чолсиз ҳам рўзгорни тебратишга ўрганиб қолган эди. Чол-кампирни бутунлай ёмон турарди, деб бўлмасди, чунки улардан бешбаттар ёмон яшаётганлар ҳам бор, аммо яхши ҳам деб бўлмасди, йўқ, у ичмасди, агар ичса, эҳтимол, яхши бўлармиди: инсон юрагида худди қозон қасмоғига ўхшаб кўп бемаъни нарсалар тўпланиб, қат-қат бўлиб қолади, уни ҳам нима биландир кетгизиш керак, шунинг учун ароқ, агар меъеридан ошмаса, кўп одамга дорилик қилади: ичасан, ашула айтасан, ёзиласан, ройиш бўлиб қоласан, яна ишинга қараб кетаверасан. Аммо чолнинг жазаваси тутса, бир ойлаб жаҳлидан тушмасди, ана шунда кампирни кўз очирмай қўярди, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, дерди. У нима иш қилмасин, барибир чолга ёқмасди,

У эрининг кечасию кундузи ёғилиб турган таъна-маломатларига қандай чидаб келаётганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб ёқасини ушларди. Кейин эри бирдан тескарисига иш тутиб қоларди: тиқ этмай қоларди, ярим йилгача ҳам бир оғиз гапирмай юраверарди. Яхши ҳам эри уйда кўп бўлмасди: гоҳ овга кетарди, гоҳ пул ишлагани бирон ёққа кетарди, гоҳ қишда шаҳардан сельпога юк ташувчи бўлиб ишга кирарди, ўша пайтларда, урушгача, юкларни отларда ташишарди, узоқ юришарди.

Эри қазо қилди, аммо кампирга ҳаммасидан ҳам кўпроқ эрининг урушнинг шундоққина ёнида юриб, ўлим ҳаммага барабар чанг солиб турган ердан уйига қайтиб келиб, тинчгина, хотиржамгина ўз ажали билан ўлгани ажабланарли эди. Эрининг шундай бўлишида бир сир борлиги кўнглига аён бўлди-ю, дарҳол чолнинг қилмишларини дилидан чиқариб ташлади. «Э худоё худо-вандо, бизнинг гуноҳларимизни ўзинг кечир...» — деб ибодат қила бошлади у эри оламдан ўтганини кўргач. У эримнинг гуноҳини демади, бизнинг гуноҳларимизни деди. Шунинг учун кампирнинг кўз ёшлари ҳам, қайғу-ҳасратлари ҳам сидқидилдан эди. Нима бўлганда ҳам у болаларининг ўлганларининг ҳам, ҳалок бўлганларининг ҳам, тирикларининг ҳам отаси эди-да, ахир. Тўғрими-тўғри: буларнинг олдидан кетса, олдига борадиган одами бор.

Кампир қулоқ солди: қаердадир ташқарида нимадир жаранглади, хона ичида эса одамларнинг нафас олишидан ҳаво тўлқинланиб турарди. Улар ухлашяптими ёки йўқми, билиб бўлмасди. Йўқ, ҳали эрта, яхшиси, шопилмаслик керак.

Кампир гўё бир неча бор ўлиб-тирилгандай қандай ўлишини жуда яхши биларди. Аммо гап шундаки, у ўлиб-тирилмаганди, лекин негадир у бутун манзарани кўз олдига келтириб, ҳаммасини аниқ, равшан кўриб, билиб турарди. Эҳтимол, бу кейин, ўлими олдидан ҳали эс-ҳуши жойидалиги пайтида умрининг бошидан охиригача яхшироқ кўриб олиши учун ҳар бир кишига шундай кўринар. Инсон туғилганидан кейин, то у паст-баландни билиб оладиган бўлгунича бўлган ишларни бошқалар унга айтиб беришади, хўш, шундай экан, одам ўзининг сўнгги дамлари қандай ўтганини билмай кетса ахир бу ақл бовар қилмайдиган адолатсизлик-ку.

У ухлаб қолади, аммо одатдагидек ўзи ҳам сезмэй қоладиган даражада қаттиқ эмас, балки ҳушёр, ҳар бир нарсани эслаб қоладиган даражада ухлайди, гўё у зина

погоналаридан қаёққадир пастга тушиб боради-ю, ҳар бир поғонада тўхтаб, яна неча поғона қадам босишини яхшилаб кўриб, билиб олади. Ниҳоят у ерга, устига сариқ сомон тўшалган жойга тушади-ю, умрбод ухлаб қолишини тушунади, рўпарасидаги зинадан эса унга томон худди ўзига ўхшаган кампир тушиб келади ва унга қўлини чўзади, бу ҳам унга қўл узатади. Кампир сира бошидан кечирмаган қўрқув ва шодликдан тили калимага келмай, бедана юриш қилиб узатилган қўл томонга боради, шу пайт тўсатдан ўнг томонида ёмғир ювиб ўтган ерларга ўхшаш бепоён, топ-тоза, тик этган товуш эшитилмайдиган ёп-ёруғ кенглик пайдо бўлади. Жони эса кампирни шошилтиради, шунинг учун у тез юради. Кампир шундоққина яқин жойга боради ва деярли шу ондаёқ етиб келганини кўради. Сўнгги дақиқаларда кампир ё орқага қайтишни, ё оёқлари бошлаб келган ерни айланаб ўтишни истаб қолади, аммо кампир на унисини, на бунисини қила олади ва нақ лозим бўлган ўша ерда тўхтайтиди, кейин эса у ўзини тутолмай, сўрашиш учун гуноҳкорлик билан қўлини беради ва қўли худди қўлқоп ичига киргандай, бошқа, енгил, ёқимли куч билан тўлиб-тошиб турган қўлга киради, бундан эса унинг заиф вужудига жон киради. Шу пайт ўнг томондаги кенгликда қўнғироқ чалинади.

Аввалига қўнғироқ худди қадимги замонларда узоқ вақтдан бери кутиб юрилган борис туғилганини хабар бергандек қаттиқ, дабдаба билан чалинади, кейин ортиқча даранг-дурунглар ғойиб бўлади-ю, кампирнинг боши устидан қўнғироқчаларнинг майин жиринглаши сузиб ўтади. Кампир тушунмасдан ҳаяжонланиб, атрофга аланглайди ва бир ўзи эканини, анави, бошқа кампир эса ғойиб бўлганини кўради.

Шундан кейин у ҳеч кимдан тап тортмасдан, хушхурсандчилик, сидқидил билан ўнгга, қўнғироқлар жаранглаб турган ерга боради. У юриб бораверади-бораверади, ўрнида қолган биров эса унинг қандай кетишини кўзлари билан кузатиб туради. Уни тиниб бораётган қўнғироқ овози эргаштириб кетади.

У ғойиб бўлиши билан кўзлар похолга тушади-ю, ичида йўқслиб кетади. То янаги сафаргача зина ҳам ғойиб бўлади. Ер теп-текис бўлиб қолади, тонг отади, ҳақиқий тонг.

Йўқ, у ўлимдан қўрқмайди, ҳаммасининг ўз ўрни бор. Бас, ёшини яшаб, ошини ошади. Энди сарфлайдиган ҳеч нимаси қолмади, ҳаммасини сарфлаб бўлди —

юраги бўм-бўш. Ҳеч ҳақи қолмади, югура-югура етиб келган жойи шу бўлди. Хўш, бир сўраб кўрилсин-чи, у ўз умрида нима кўрди? Кўрган-боққани шу бўлди: болаларни едирди-ичирди, кир-чирини ювиб-таради, эртага едириб-ичириш учун олдиндан тайёрлаб қўйди. Саксон ёш, кўриниб турибди, агар киши адойи тамом бўлиб, сурати қолган бўлса, ҳарқалай одамга кўплик қилар экан, аммо у ҳозир ўлим остонасидан орқасига ўгирилиб қарар экан, ўтган йиллар ўртасида катта фарқ кўрмади, бу йиллар бир-бирини қувиб, шоша-пиша бир хилда ўтиб кетди: кампир қуёш қаердалигини кўриш учун кунига ўн марта бошини кўтариб осмонга қарарди ва типирчилаб қоларди — қуёш найзага келиб қолибди, пастга тушиб кетибди, у эса ишларини ҳали саранжом-саришта қилолгани йўқ. Ҳамиша шу аҳвол: болалар бир нима деб хархаша қилишарди, мол бўкирарди, полиз кутиб турарди, даладаги, ўрмондаги, колхоздаги ишлар-чи, умри шу зайлда ўтди, бундоқ бемалол нафас олишга, атрофига қарашга, ер ва осмон гўзаллигини кўриб завқланишга вақти бўлмади. У «тезроқ, тезроқ, — деб ўзини қистарди ва гоҳ у ишга, гоҳ бу ишга урарди, қанчалик елиб-югурмасин, ишнинг охири сира кўринмасди. Умри шу алпозда ўтиб кетди, йилига қарасанг, кўпга, ҳар хилга ўхшайди, кампир яшашга-ку узоқ яшади-я, аммо бундоқ ўйлаб қараса, деярли ҳеч бало йўқ: бири бирига, йили йилига, ташвиши ташвишига ўхшайди. Кампирнинг эсига яна қора чироқда ўтирганлари ҳам тушиб кетди, керосин лампага ҳам шунинг замонида ўтишди, энди бўлса кўпдан бери электрни шиқиллатишади, айтишларича, булар дарровгина бўлгани йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси, кундуз куни етмай қолганда унинг югур-югурларини бири хира, бири ёруғроқ ёритди. Катта рўзғорда бошқа бўлиши ҳам мумкин эмас. Фақат кампир ётиб қолгандан кейингина, қарилик енгиб қўйгач, йиллар ҳам ўзини сездира бошлади, мудроқ босган узоқ қишлари боши тепасида изиллади — менга қара, кампир, менга қара, йиллар бири биридан узун, демагин, бу йиллар сенда кўп эди, холос, деди.

Аммо кампир ўз умридан шикоят қилмасди, йўқ. Ахир бу умр бировники эмас, сеники бўлса, бировга эмасу сенга муносиб кўрилган бўлса, нима деб шикоят қиласан? Қандай ўтган бўлса, ўтди, шунисига ҳам шукр, умр икки марта берилмайди. Шунинг учун инсоқга бир умр кифоя қилади, чунки ўзи битта, иккита бўл-

са етмасди. Кампир эса оддийгина яшади: \ туғди, ишлади, янги кун олдидан бирпас ўзини ўринга ташлади, яна ирғиб турди, қариди — булар ҳаммаси ўша ерда, туғилган ерида бўлди, ўрмондаги дарахт ҳеч қаёққа кетолмагани сингари у ҳам ҳеч қаёққа бормади, у ҳам худди онаси қилганидек, одамга хос ишларни қилди. Бошқалар эса у ёқ-бу ёққа боришди, кўришди, янги нарсаларни ўрганишди — пайти келиб қолганида кампир ҳам ўшаларнинг гапларини эшитди, уларнинг ҳикояларидан ажабланди, қолаверса, ўзи ҳам туғди, болалари бошқалардан қолишмай, у ёқ-бу ёққа кетиш-япти, лекин бошқалар сингари кўпроқ кўриш ёки ўшалар каби ҳар бир ишни осонроқ қилиш учун у ўзини уларнинг ўрнига қўйиб кўришни сира-сира хаёлига ҳам келтирмаган эди. Илон эмассанки, пўстингни ташлаб кетаверсанг. Шу боисдан бирор киши қанчалик яхши яшамасин, қанчалик келишган, чиройли бўлмасин, у бунақа одамни сира орзу-ҳавас қилган эмас, ахир бу онанг туриб бошқа бировни она қилиш ёки етти ёт бегона болаларига ўзининг она бўлишини истагандай бир гап эди-да. Инчунин, ҳар умрнинг ўз гашти бор. Ҳа, у ҳам ўзига яраша яхши-ёмон кунларни кўрди, бу кунлар олислашиб кетган сайин унга қимматли, азизу жонажон бўлиб борарди, агар ўша кунлар бўлмаса, у шу югур-югуру шу ташвишлардан аллақачон ўзини ўзи йўқотиб қўярди: у ҳар бир бахтсизликдан кейин гўё мурда бўлиб қоларди, обиҳаёт пуркаб яна тириларди-ю, ўзига далда берарди, бўла қол, тирикчилигингдан қолма, сен бўлмасанг, ҳеч ким сени ўрнингни босолмайди, ҳеч ким сен бўлолмайди. То танангдан жонинг чиққунча ғимирлайверасан, бошқа чора йўқ. У кун кечирар экан, бу кунлар унга гоҳ шодлик, гоҳ азоб-уқубат келтирарди. Қай бири азобу қай бири шодлик; улар қаерда бир-бирига қўшилган, қачон ажралишиб кетган, улардан қайси бири ўзи учун фойдали бўлди, буни билмасди, ўзининг келажаги деб уларнинг сирли оташидан дилини ёритиш учун ҳаммасини бирваракай ичига ютиб юрди.

Кампир қулоқ солиб чўзилиб ётарди — у юлдузларнинг жимир-жимир фусункор нурларидан ёришган хонаниннг тунда қандай нафас олишига қулоқ соларди, у шу уй турган мудроқ ернинг беихтиёр бўғиқ хўрсинишига, уй тепасидаги баланд осмоннинг чарх уришига, атрофдаги шитир-шитирга қулоқ соларди, бу нарсаларнинг ҳаммаси ўзини, жисмини енгиллатиб ва ҳувилла-

тиб, бепоён тун қучоғига абадий чиқиб кетаётган жонини эшитиш, ҳис этишга ёрдам берарди.

Шундан кейин бирдан ўз ҳаёти ҳам кўзига яхши, силлиқ, бароридан келгандай кўриниб кетди. Шунчалик бахтли эканки, ҳеч ким бунчалик эмас. Агар инсон олам одамларсиз ғариб бўлиб қолмаслиги, болаларсиз қариб қолмаслиги учун бу дунёга келган бўлса-ю, ўзида борини болаларига бағишласа, бундан ҳам шикоят қилиши керак эканми?

Кампир Михаил тўнғич ўғли Володька туғилганида айтган гапни эслади. У винодан маст эмасди, йўқ, у ўзи ҳали ёшгина бўла туриб ота бўлиб қолганига ҳайратланганидан маст эди, ахир у инсон зотининг давом этишида иштирок этди-я. Шунда у шундай деган эди:

— Қара-я, ойи, мен сендан, у эса мендан, ундан эса яна битта-яримта туғилади.— Кейин пинҳона бир алам билан башорат қилиб қўшиб қўйганди: — Ҳаммаси мана шу зайлда кетаверади.

Ана шундагина у то ер юзида ҳаёт тугагунича ҳаммаси шу зайлда абадий кетаверишини, шундай бўлиб келганини, бундан кейин ҳам шундай бўлишини тушунди, бу оддий, ҳеч кимни четлаб ўтмайдиган ҳақиқат унда ҳам тўхтамай, ўзининг туганмас занжиридан бир янги ҳалқани унинг бўйнига солди. У ана шунда ўзи ёлғиз қолгач, катталардек мулоҳаза юритиб бу бебаҳо оламда ер ва ҳаводан ташқари барча нарса ўткинчи бўлганидек, ўзининг бошида ҳам ўлим бор эканлигини тушунди. Шундан кейин онаси олдига бориб, кампир кўпдан бери билиб келган ва ўғлим ҳам билади деб ўйлаган гапни айтди.

Кампирнинг назарида бир лаҳзагина кичик деразалари ичидан беркитилган эски, хароб бир уйда юргандай, кишини мафтун этувчи чарақлаган юлдузларнинг нурлари эса деворлар, томлардан ўтиб ичкарига тушаётгандай бўлди. Деразачалардан ҳар бири болаларидан бирортасини эслатарди: мана буниси Люсядан, буниси Варварадан, буниси Ильядан, Михаил ва Таньчорадан бир хотира. Юқорида эса яна бир қатор михлаб беркитиб ташланган жуда кичик деразачалар бор, уларга тегишнинг сира ҳожати йўқ,— бу деразачалар аллақачон оламдан ўтиб кетганлардан хотира. Кампир ойпарастлар сингари ўзидан асар қолдирмай, у деразачадан-бу деразачага ўтиб айланарди ва улардан қайси бирини очиб, қарёққа қарашини, кимни танлашини билмасди.

Ҳа, бугун ҳаёти шу ерда, деразачаларда. Шу деразачаларни очгану сен кампир, қанақа давлатинг борлигини, сақланиб қолган қайси бир хотира сендан кейин дарё соҳилидаги сўлим мевали буталарни, ўрмон четидаги қайинларнинг шохларини қимирлатишни, битта-яримтасининг юзига урилиб, бесабабдан-бесабаб унинг кўнглига ғулғула солиб қўйишини кўриб қўйгин. Ҳозиргина дарахтнинг баланддаги шохидан мудроқ бир қушча нимадандир чўчиб ерга ағанаб тушай деди, аммо бу ҳали сени жонинг эмас, сенинг хотираларинг эмас, ноаниқ шитир-шитир, шивир-шивирларга айланиб, бу қушчанинг уйқусини бузган ҳаёт сеники эмас, бошқаларники.

Кампир қотиб қолган қаддини ростлаш учун қимирлаб қўйди, кимдир нариги хонада ҳам унга жавобан мени ҳам унутиб қўйма, дегандай қимирлаб қўйди. Негадир кампир қимирлаган кимсани Илья деб ўйлади — бугун у хонада ётган эди.

Мана, Илья... Узоқ умр кўрган она ўглининг нимасини эсласину уни ҳам, ўзини ҳам ранжитмаслик учун нимага нигоҳ солсин? Бугун хотиралар ҳам беозор, равшан, ҳамоҳанг бўлиши керак, илгари рўй берган заррача ғам-алам, бирон-бир ўринсиз бақириқ-чақириқ бу сўнгги видолашув тунида ташвишга қўйиши яхши эмас-да, ахир. Ҳадемай, ҳадемай вақт бўлади.

Мана, Илья... Илья довдирроқ бўлиб ўсди: ўз полизиди ҳамма нарса тўлиб-тошиб ётарди-ю, у бировларнинг полизига тушарди, ўзларининг ейдиган нарсалари йўғу у қўлидаги бир бурда нонини дуч келган одамга берарди. Бир минутдан кейин унинг яна қандай каромат кўрсатишини сира билиб бўлмас эди. Бир куни болалигида унни тортиш учун тегирмонга олиб бориладиган буғдой ортилган аравага қараб тургин деб қўйишмади, бир маҳал одамлар уриш, ўқ овозларини эшитиб қолишди. Бу Илья эди, у гаврон билан товуқларни ҳайдаб, арава устида ўтириш ўрнига омбор томига чиқиб олибди-да, ўша ердан туриб товуқларга қараб ўқ ота бошлабди, ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ, бир чўчқа билан икки-боласини отиб қўйибди. Яна бир куни, энди каттагина йигит бўлиб қолганида ундан баттар ҳунар кўрсатди. Колхозга қаёқдандир текширгани бир комиссия келди, Илья билан яна икки йигит юқори дарёнинг нариги ёғида шудгор қилишаётганди, комиссия кўриниши билан Илья қип-яланғоч бўлиб ечинди-да, ҳуштагини ча-

либ, плуг қулоғидан ушлаб кетаверди. Комиссия ичида хотин-қизлардан бор эди, улар унинг ёнига яқинлашгани қўрқишди, улар йигитлар ерни яхши ҳайдашяптими-йўқми, кўролмасдан икки қўлларини бурунларига тикиб қайтишди, кейин чамаси улар раисни роса олиб бориб олиб келишибди шекилли, чунки у қип-яланғоч бўлиб ер ҳайдашни ўғлингга сен ўргатгансан деб кампирга ёпишди.

Аммо кампир ҳозир бошқа нарсани эслади. Ильяни ҳам урушга олишди, аммо тугай деб қолганда олишди, шу боисдан у жанг қила олмади: уни у ерда у-бу нарсага ўргатгунларича уруш, худога шукр; тугади. Уни кузатишаётганларида ҳали бу ҳақда билишмасди, албатта.

Қиш яқинлашиб қолган бўлса ҳам ҳаво очиқ, шамол эсиб турар эди; тайёр арава ғов ёнида маҳтал эди, юк халталари ортилганди, дарвоза ланг очиқ — фақат хайрлашиш қолувди. Руҳи тушган, айни пайтда урушга кетаётганидан керилаётган, энг муҳими, сўнгги дақиқада бегнадай бўлиб қолган паст бўйли Илья онасининг олдига келди. Онаси уни чўқинтирди. Илья индамай онасининг дуосига қулоқ солиб турди, йўқ демади, кампир яхши эслайди, ўғли дуони онасига ачинганидан қабул қилмади, йўқ, у дил-дилидан рози бўлди, бу розиликни унинг кўзларидан билиб олса бўларди, кўзлари ўйнаб, бир лаҳзагина умид билан ёришиб кетган эди. Шунинг учун кампир шу заҳоти ундан анча хотиржам бўла қолди.

Ўғлининг жўнаб кетиши тўғрисидаги хотира бошқа нарсаларни ҳам эсга тушириб юборди — булар бир-бирларига ўхшамасди, лекин, ҳарқалай, кампирнинг хотирасида, афтидан, ёнма-ён турарди.

Люся шаҳарга ёзда, сувдан кетди. Пристанга барвақт, ҳали пароход келмасидан анча олдин келишди-да, худди лўлилар сингари соҳилга ўрнашиб олишди, ўша вақтларда кўз очгани қўймайдиган чивин-чиркайлардан сақланиш учун ўт ёқиб тутатиб ўтиришди. Люсяни ўртоқлари ўраб олишганди, унга гоҳ ҳаваслари келарди, гоҳ ачинишарди. Таньчора ҳам ўшалар атрофида ўралашиб юарди, кампир эса қизлардан сал нарироқдаги пастаккина тўнқада орол устида қачон пароход тутуни кўринаркин, деб тақдирга тан бериб, маъюс пойлаб ўтирарди. Ниҳоят тутун кўринди, аммо кўзи ўткир қизлар аллақачон бу тутунни кўрган, ғала-ғовур қилишиб, қичқиршиб, Люсяни тортқилашиб, бир-бир-

ларининг гапларини бўлишиб, унга бир нималар дейишга тушган эдилар. Кампир индамай эзилиб ўтирарди.

Пароход тўхтади, шундан кейин Люся шоша-пиша дугоналарига қўлини узата бошлади, энг охирида қўлини онасига берди. Кампир унинг титраётган иссиқ қўлини қисди ва борақол дегандек елкасига туртди, сўнг ўзи ҳам яхши кўриниб турадиган ерга, оломондан нарироққа кетди. Бир зумда трапни олишди, пароход ғилдираклари айланиб, қирғоқдан жилди, Люся ҳам пароход билан бирга қирғоқдан жилиб, сузиб кетди. У бортда, оппоқ темир панжара орқасида туриб, дугоналарига қараб қўл силкитди, гарчи кампир унга қараб икки-уч марта қичқирган бўлса ҳам неғадир Люся онасини кўрмади, кейин кампир қизининг кўзига кўриниш учун телбалардек сакраб қўлини кўтариб тушираверди.

Пароход бир томонига қийшайиб, бортидан сув ошиб ўтай-ошиб ўтай деб қолди, йўловчиларни бошқа томонга ҳайдашди, шулар ичида Люся ҳам кетди... Кампир йиғлай-йиғлай дерди. Шу пайт тўсатдан Люся охириги марта соҳилга қарар экан, уни кампирнинг кўзидан тўсиб турган матрос майкасидаги йигитни итариб юборди-да, орқасига томон отилди, кейин жон-жаҳди билан бошидан рўмолини юлқиб олди ва кўнгли-бузилиб онасига қараб силкитди. Унинг юзлари қўрқувдан оппоқ оқариб, шу заҳоти кўзларидан ёш чиқиб кетган эди. Кампир Люсяга томон отилди, тиззасигача сувга кирди, аммо пароход энди сузишини тезлатиб, бор кучи билан сувни шалолатиб, олға интиларди, унинг орқасидан эса кўзни қамаштириб, пароходни қувлаб, уни ялтироқ ўйинчоққа айлантириб қуёш тушиб турарди.

Ушанда кампир энди қизим билан қайтиб дийдор кўришмасак керак деб кўнглидан ўтказганди.

Ногаҳон унинг болалари тўғрисидаги хотираларини тўзитиб, бир вақтлардаги бир кун ялт этиб кўз олдига келди, бу хотира ҳам дарё билан болғиқ эди.

Ҳозиргина худди ёздагидек қаёқдандир бир парчагина булут пайдо бўлди-ю, шариллаб қисқагина ёмғир ёғиб ўтди, кейин яна дарров кетидан қуёш чарақлади, далалардан буғ кўтариларди, дарахтлар ва буталардан оғир-оғир томчилар чак-чак томарди, у ер-бу ердаги ўтлардан қўнғизга ўхшаб томчилар думалаб тушарди, дарёда ҳам пуфакчалар сузарди, кўпиклар оқарди — ҳаммаёқ тоза, ярақларди, муаттар ҳидлар анқирди, қушлар навоси янграрди, сувлар шалдирарди. Ёмғирдан жони кирган ер бор гўзаллигини намоён этиб, чар-

чоғи чиқаетгандай ҳузур қилиб нафас оларди, унинг тепасидаги осмон яна тиниқ мовий тусга кирган эди.

У кампир эмасди — йўқ, у ҳали қиз эди, унинг атрофидаги барча нарса яшнаб, ярақлаб, жилва қилиб турар эди. У ёмғирдан кейинги дарё қирғоғидан илиқ бугланиб турган сувни шалоплатиб борарди, кетида қолаётган тўлқинларда пуфакчалар чайқалиб ёрилар эди. Соҳилдаги ғалвирак қум қорайиб турарди, соҳил паст эди, унинг рўпарасида орол бор, қаердадир, бурунда сув шовилларди. Шохобча узун, кучли, тиниқ эди, шохобчалардан ёйилиб тўғри оқаётган сув яхши кўриниб турарди.

У қаёққа, нима учун, нимани деб бораётганини ҳам ўзидан сўрамай ҳамон санқиб борарди, кейин, ҳарқалай қирғоққа чиқади, чайир, яланг оёқларини қумга қўйиб, изини чуқур ўйиб туширади, кейин бу излар қаёқдан пайдо бўлиб қолганини билмасликка ўзини ишонтириб, уларга ажабланиб узоқ тикилади. Устидаги узун юбкаси ҳўл бўлиб баданига ёпишиб қолади, шунда у юбкасининг этагини кўтариб белига қистиради-да, яна сувга тушади. Ўзи эса, э, аттанг, мени ҳозир ҳеч ким кўрмапти-да, деб оҳиста кулади. Шу лаҳзада бу ёруғ оламда яшаш, унинг кўркамлигини ўз кўзлари билан кўриш, бу жўшқин, ҳушчақчақ, бутун ҳаракатлари мутаносиб бу мангу ҳаёт ичида бўлиш унинг учун нақадар соз, қувончли эди, бундан унинг боши айлағиб, ҳаяжонланиб, юраги орзиқарди.

Ўша кунни эсласа, ҳозир ҳам кампирнинг юраги бир шувилларди: ўшанда шунақа бўлувди, рост, бўлувди, худо ҳозир.

Кампир наҳотки ўша гўзаллик ҳозир одамларга ўшандайича кўринса, у шунча йил яшаган бўлса-ю, шу вақт ичида бу гўзаллик сира ҳам хазон бўлмаган, сўлмаган бўлса, деб ўйларди. У ўшанда ўзи борган қишлоқ рўпарасидаги нариги қирғоққа сузиб ўтиб, бу гўзалликни ўша ҳолида, ўшандай беғубор, шод-хуррам ҳолида кўриб бўлармикин? Ер юзида озмунча ўзгаришлар бўлдими, наҳотки шу гўзаллик аввалгидай ўзгармай қолган бўлса?

Кампир маъюсланиб хафа бўлди, лекин шу заҳоти у агар сен бу ёруғ оламдаги барча нарса қариб, сен билан бирга йўқ бўлиб кетишини истасанг, жуда ҳам яхши экансан-да, деб ўзига-ўзи дакки берди.

Бир вақтларда, Варвара ҳали қизчалик пайларида,

кампир бир куни уни бир тор кўчада чўккалаб олиб чўпча билан ерни чуқурлаётганини кўриб қолди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсан? — деб сўради ундан онаси.

— Қазияпман.

— Нега?

— Бу ерни товуқ титаётган экан, ит келиб уни ҳайдаб юборди. Мен бўлсам кўриб қолдим. Сен мени ҳайдаб юбормайсанми?

— Йўқ, ҳайдамайман.

— Ундай бўлса, яна бирпас ўтириб чуқурлайман.

Онаси ичида кулиб йўлига қараб кетди. Варвара уйга қайтиб келгандан кейин онаси қизиқиб сўради:

— Ўша кавлаб ўтирган ерингдан бирон нима топдингми-йўқми?

— Мен ҳеч нима қидирганим йўқ, шундоқ ўзим кавладим. Аммо мени бир дайди ҳўкиз қувлади. Сен бориб ўша ҳўкизни ҳайдагину қазиб кўргин.

— Нимага?

— Шундоқ, қазисанг бас, кўрасан.

— Нимани кўраман?

— Билмасам. Бирон нимани-да. Жуда қизиқ.

Мана нима учун энди, кўп-кўп йиллардан кейин, кампирда ногаҳон даланинг бирон ерида чўнқайиб ўтириб, худди Варвара сингари ерни кавлаш, ернинг қанақалигини диққат, ҳаяжон билан яхшилаб кўриб олиш, ҳали ҳеч ким билмайдиган нарсани қидириб топиш истаги туғилди. Одамлар киши қариса ёш болага ўхшаб қолади деб кулишарди, бунда улар қарининг ақли заифлашиб қолганини-ю, боланинг эса ҳали эси кирмаганини назарда тутишади. Дарҳақиқат, кекса билан ёш боланинг қўлидан фақат шулар: ўз мавжудлигини сезишу ҳар бир қадамда атрофни ўраб олган муҳитдан қаттиқ ажабланиш келади.

Кечаси ҳаво совиб, иззиллата бошлади, унинг беғубор, совуқ ёғдуси деразадан тушиб, деворда ўйнади. Бундай пайтларда ҳавонинг чирсиллаб, совуқ ўз кароматини кўрсатишини, юлдузларнинг қандай эҳтирос ва ваъдалар билан даъват этиб ёниб туришини ва янги ойнинг шундоққина тепада виқор билан сузишини кампир унутмаган эди. Ерда эса ҳеч нима қимир этмайди, ҳаммаёқ сув сепгандек, жимжит, уйқуда, фусункор сеҳр оғушида.

Шундан кейин кампир бир титраб, вақт бўлди, деб қўйди. Ҳозир айна пайти, тун яримдан оғган, энди ор-

тиқ кутиш мумкин эмас. Ҳозир ҳамма қаттиқ уйқуда, ҳеч ким эшитмайди, ҳалақит бермайди. Тун сутдек ойдин, бу ҳам яхши, ана шу тун уни кузатиб қўяди.

Кампир ҳовлиқмай-нетмай, қўрқмай, хотиржамлик билан ҳозирлик кўра бошлади. Кампир ишни нимадан бошлашни ўйлаб адеъли оҳиста кўкраги устидан нари сурди, шовқин чиқармаслик учун каравот устида секингина силкиниб кўрди ва ортиқча ҳеч нима қолмаганини, барчаси тамом бўлганини пайқади. У ўзининг пардек енгиллигига, гавдаси худди ҳавода учиб юргандек, жуда енгил ҳаракат қилаётганига хиёл ажабланди-ю, яна шу ондаёқ бу ажабланишдан ном-нишон қолмади. Бу вужуд ҳали шу ерда, у билан бирга эди, шунинг учун кампир юраги алдаб бу вужудга қувват бериб турганини эшитаётганди. У оёғини узатиб, қулайроқ жойлаштирди, мана, ҳадемай оёқлари ҳам аъзойи бадани билан бир хилда бўлади-ю, хизмат қилишдан ҳаммасидан олдин мен бош тортганман, деб изтироб чекиб юрмайди. Ахир кампир шу оёқларига бир неча марта сизлар айбдор эмассизлар, мен ўзим югур-югур қилавериб қийнаб қўйдим деб айтди-ю, аммо оёқлари тушунишмади-да. Энди тушунишади, тушунмай қаёққа боришарди.

Кампирнинг кўзлари ҳамон очиқ эди, унинг кўзлари бўзариб турган тун ёруғлигини акс эттириб турарди — у кўраётган сўнгги нарса шу эди. Майли, ана шу бўзариш қуюқлашсину илгари кўринган нарсаларнинг ҳаммасини тўсиб қўя қолсин, ана шунда, юқоридан тушадиган қоронғиликни осонгина қабул қилади. Кампир тўсатдан деярли саксон йил яшаб, вақти ҳамиша ошибтошиб юриб, эндиликда жони қил устида турганини фаҳмлаб қолди-ю, алланечук бўлиб музлаб кетди. Шу лаҳзада келажакдан заррача ҳам умиди қолмаганди, унинг бутун умри бир бўлиб, ўтмишга айланганди, кейинги лаҳзада эса на ўтмишу, на келажак бўлади. Ундан кейин бу ёруғ оламда болалари қолади, кампирнинг ўзида эса ҳеч ким, ҳеч нима, ҳатто ўзи ҳам қолмайди. Қизиқ, унинг ҳаёти қаёққа ғойиб бўларкин? Ахир у яшади-ку, яшагани эсида бор-ку, яқингинада ҳам яшаб юривди, унинг ҳаёти кимга қоларкин? Ахир у умрини иш сингари яхшими-ёмонми охирига етказди-ку. Э, ахир ундан енгча тиколмайсан-ку — бу ҳақ гап. Тилга олишади, унга томон бош ирғаб қўйишади, вассалом. Шунанга одам ўтган эди дейишади-ю, эсларидан бутунлай чиқариб юборишади, кейин хаёлларига ҳам келтириш-

майди. Бу ҳам рост. Хўш, унга яна нима керак? Нима учун, нимани деб яшаганини-ю, ҳар қандай юкни тортиш учун тиркиш бўлиб чийралгани ва елиб-югурганларини лоақал билиб қўйиш учунми? Нимага? Фақат ўзи учунми ёки яна бирон-бир фойда учунми? Кимга нима учун, қандай манфаат учун ў керак бўлиб қолди? У ўзидан кейин бир неча зурриёт қолдирди — бу яхшими ё ёмонми? Ким айтади? Ким тушунтиради? Нимага? Унинг ҳаётидан, чанқоқ далага ёғадиган, кўпдан бери кутилган ёмғирдай биров заррача барака топармикин?

Шу пайт унинг узоқ қоронғи бурчагидан бир нарса гижирлаб, гўё ноаниқ, мубҳам жавоб бергандек бўлди, шу боисдан кампир тилини тишлаб қолди: мана, унинг ажали келяпти.

Мана энди бўлса, жони узилай деб турган пайтда назарида кампир бундан олдин ҳам бу ёруғ оламга бир келиб-кетгандай эди. Қанақа эди, нима эди, эмаклармиди, юрармиди ёки учармиди, у буни эслолмасди, фаҳламасди, лекин нимадир унга ерни биринчи марта кўраётганинг йўқ деб айтиб турарди. Мана қушлар ҳам икки марта туғилади; аввал тухумда, кейин эса тухумдан чиқади, демак, шунақа мўъжиза бўлиши мумкин экан, шундай деса худога шак келтирмаскан. Бу бир вақтларда бўлувди, кечаси осмонда момақалдироқ ҳам гулдураган эди — чақмоқ чақиб, гулдираб, шариллаб ёмғир ёғувди, ҳаммаёқ гулдирарди, чақмоқ ёмғир челақлаб қуяёган осмонни тилиб, ялт-юлт қиларди. Бу ёруғ оламда ўшандагига ўхшаган қўрқинчли ҳеч нима бўлгани йўқ сира: ўша момақалдироқ уни ўлдирган бўлса ҳам ажаб эмас, чунки кампир бошқа ҳеч нимани, унгача бўлган ишларни ҳам, ундан кейин бўлган ҳодисаларни ҳам эслолмасди, фақат момақалдироқ эсида бор, аммо бу манзара ҳам қандайдир олдинги, бошқа бир хотира акс-садосидай кўз олдига бирров келдию кетди.

Кампир оҳиста чўкиниб қўйди: агар бирон нима ноҳўя бўлса, худонинг ўзи кечирсин, у ўзидан-ўзи эсига тушиб қолган бу гап билан бировнинг газабини қўзғатмоқчи эмас, бу хотира қаёқдан пайдо бўлганини, эсига қандай тушиб қолганини кампирнинг ўзи ҳам билмайди.

Шундан кейингина кампир атрофига сўнгги видолашув нигоҳини ташламай кўзини юмди. Унинг юмилган кўзлари олдидан чапдан ўнгга қараб тутун ҳалқалари буралиб ўта бошлади, гўё шу заҳотиёқ биров бухур тута-

тиб причастие¹ олдидан унга тутатаётгандай эди. У чўзилиб, ажалнинг дастлабки қитиқловчи нафасини зўр бериб кутиб, қимир этмай ётди, бу нафасдан кейин вужудини қайғули, оромбахш бир туйғу қамраб олади. Мана у ёруғ дунёга келиб, унинг паст-баландини кўриб ҳам бўлди. Омин. Кампир ақли заифлашиб, қўллари увушайётганини сизди. Ёки унга шундай туюлдимикин, ўзи шунини истадимикин? Мана қўнғироқлар ҳам ер узра садоларини янгратаман деб, шай туришарди.

Минутлар ўтиб кетди, яна ўтяпти — аммо ҳеч нима ўзгармаяпти. Кампирнинг эс-ҳуши аввалгидек жойида эди: ўзининг кимлигини, қаердалигини, нимага ётганлигини биларди. Ажал негадир шошилмасди, ниманидир кутарди.

Кампир диққат билан ўзига-ўзи қулоқ солди. Барча аъзолари аввалги жойларида ўз хизматини ўтаётганга ўхшарди.

Кампир нега жони узилмаётганига тушунолмай, мен шу ердаман, шу ердаман, деб оҳиста, бўғиқ ингради. Балки ажал уни ҳали тайёр эмас, деб ўйлаб шошилмаётгандир-да. Кампир ажалда ишонч ҳосил қилиш учун аянчли, чорловчи бир овозда тун жимлигини бузиб, қўрқма, келавер, мен сенга интиқман, дегандек бир марта инграб қўйди.

Кампир алланечук бўлиб кетди, кўнгли ғаш бўлди. Нима бало, кампир ўз ўлимини тилайвериб унинг тинкасини шунчалик қуришиб юборди-ю, энди у бу ерга келишга ҳоли қолмадимми? Ахир у шунча йилдан бери ўлимни эргаштириб юрди, ҳатто эргаштирмади ҳам, чопқиллатиб юрди деса ҳам бўлади, бунақада уни бутунлай сулайтириб қўйиш ҳеч гап эмас. Ростдан ҳам ажалнинг кампирга, кампирнинг эса ажалига етишига ҳоли қолмаган бўлса-я. Демак, энди у ўлмас экан-да? Йўқ-йўқ, бунақаси бўлмайди. Туғилмаган одамгина ўлмайди. Ҳа, қолаверса бунинг бошқа сабаби борга ўхшайди. Улим ўз ишини билади, қандай уддалаш йўлини топади, шунинг учун ҳам бу оламда бор-да.

Кампир ташвиш ичида қолиб, ҳансираб нафас оларди. У ҳозиргина бутун инсоний ташвишлардан қутулдим деб ўзини ишонтирган пайтида ол-а, мана, ҳаммасини қайтадан бошлашга тўғри келмоқда.

Кампир фикридан қайтди: тинчланиб, ҳовурдан тушиш керак. У ўлимга ҳозирлик кўраётиб, ниманидир

¹ Причастие — диний маросим.

хато қилганга ўхшайди. Улим ундан чекинмади, аксинча, ўлимга ўзи халақит берди, унинг ишини ўз гарданига олди-ю, халақит берди. Хўш, бу кимга ёқади? Ажал узоқ саксон йил давомида ўзининг қувончли дақиқасини кутди, нима қайси тартибда бўлишини ўн марталаб мўлжаллаб чиқди — унинг ўз режалари бор. Ахир бу режаларга аралашиб бўларканми? Мана оқибати.

Кампир ухлашга жазм этди. Тун ҳам ухлаш учун-да. Ана шунда, кампир кўрмай, эшитмай ётганида ажал ҳам дадилроқ бўлиб келади, одамлар ва бу ёруғ олам билан боғлаб турган энг асосий ришталарни ўз қўлига оливолади, ана шундан кейин аҳтимол, кампир, эс-ҳушингни йиғиб, омонатингни топшир деб уйғотди. Тун охирлаб қолди, аммо ҳали ҳам кеч эмас, эрталабгача улгурса бўлади.

Кампир одатдагидек ухлаш учун қимирламай каравотда ётарди, ахир у умрида минг марталаб шу хилда ухлаган-да. У кўзларини очмади, уларни қийнамасдан ўз ҳолига қўйди. Кампир аста-секин каравотда ўз-ўзини тебрата бошлади. У болани аллалагани каби оҳиста ҳиргойи қиларди. Унинг кўзи бирров илинди, назарида уни юмшоқ кулранг матога ўрашаётганмиш, у бу юмшоқ ёқимли матонинг сеҳрловчи шилдирашидан ҳузур қилиб, борган сари чуқурроқ ботармиш, аммо нимадир у ботган жойидан қайтарди, кейин бир неча бор итариб, туртиб қайтариб юборди.

Уйқу келмасди. Кампир гап нимадалигини тушунарди: шу пайтга келиб уйқу гўё, тошдек қотиб қолгану уни қимирлатиб ҳам бўлмайди. Энди на ухлай оласану на бедор ўтира оласан. Уйқу шундай бедаво нарсаки, истганингда дарров кела қолмайди. Бошқа бир йўл тутиш керак. Чамаси, ётишдан бошқа ҳеч нимани кўнглига келтирмай, ҳеч нимага тирғилмай шунчаки ётавериш керак шекилли, шунда аҳтимол, бекорчиликдан ўзидан ўзи уни элитар, бошини айлантирар ва бехосдан босиб қолар, уйқу ҳатто унинг кимлигини ҳам билмай қолади-ю, ўз одами деб ўйлайди. Шундай бўлса кошкийди. Шошилмаслик керак, ўзини шундай тутиш керакки, вақти ҳали тўлиб-тошиб ётибди, тун эса эндигина бошланяпти.

Кампир ҳозирлик кўра бошлади: секин-аста нафас олиб вужудини ўз ҳолига қўйди, гупиллаб ураётган юрагининг тинчишини кутди ва қўлларини кўкраги устида чалиштирди. У ўзи умид қилгандек иши ўнгидан келди, шу заҳоти уни ёқимли, ширин мудроқ босди, уни тебрат-

ди ва арши аъло томон бошлади, арши аълога жуда яқин, бор-йўғи бир неча лаҳза қолганида қишлоқнинг қаеридадир бир хўроз уялмай-нетмай ҳаммаёқни бузиб қаттиқ қичқириб қолди. Бу шунчалик кутилмаган, шунчалик ноўрин эдики, кампир бўғиқ овозда инграб юборди ва кўзлари очилди, у шу ондаёқ кўзларини юмди, аммо кечикканини, бефойда эканини тушунди. Ҳаммаси расво бўлди. Нажот тополмади. Гарчи нажот шундоқ ёнида турган бўлса ҳам энди у олислаб кетган эди. Биринчи хўроздан кейин иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси қичқирди...

Ҳаммаси беҳуда кетди. Энди кампирнинг ҳеч нимадан умиди қолмаган эди.

Кампир энди нима қилаётганини тушуниб, кўзларини очдию қаттиқ уялиб кетди. У бундан баттар шармандаликни билмасди: хайр маъзур қилди, рози-ризолик тилади, сўнги хотиралар билан ўзига тасалли берди, кўзларини ҳам юмиб ётди, мана, яна қайтди. Ахир ким шунақа қилади? Йўқ. У қўрққани йўқ, у сира бундан қўрққан эмас, ўзига-ўзи фириб бериб нима қилади. Агар гап унинг ўзида бўлса, у ўлиб бўлган, ахир унинг гуноҳкор, қўрқоқ жисми қандай, кимнинг умри ҳисобига, кимнинг нафас олиши ҳисобига яшайди-ю, қимирлаб туради, бу маълум эмасди.

Тун бўзарди, чарақлаган юлдузлар хиралашди, файзи кетиб кўримсиз бўлиб қолди, тонг ота бошлагани шулардан кўриниб турарди. Хўрозлар қичқира-қичқира жимиб қолишди, аммо шулардан кейин туннинг нимасидир дарз кетди, қимирлаб қолди, тун шоша-пиша нишабликка оға бошлади. Бундай пайтда юлдузлар янада баландроқ чиқишади-да, сўник, ҳорғин нигоҳ ташлашади. Буларнинг ҳаммаси кампирнинг миясига беихтиёр келиб қолди. Кампир паришон, ночор, бутунлай карахт бўлиб ётарди, энди бу оламдаги барча нарсадан унинг кўнгли қолган эди.

Кампир шу зайлда узоқ, то эрталабгача ётди. Тонг отиб, кампирнинг хонаси ғира-шира бўлгандан кейин у ҳушига келди ва ўстидан аёлни олиб ташлади, кейин туриб ўтирди. У ўз оёқларига жирканиб қаради-да, пайпоқларини кийиб шиппагини илди. Бу ишларни қилишни кампир кеча қайтадан ўрганиб қўйганди. Аммо бугунги тонг кечагига ўхшамасди. Кеча у отаётган тонгдан хурсанд бўлувди, шу кундан умидвор бўлувди. Танъчорани ўйловди. Аммо орзуларидан биттаси ҳам ушалмади. Ҳатто тун ҳам унга нажот бермади, уйқусиз қолдирди —

ахир бу савил қолгур уйқу ҳаммага етарди-ку. Кампирга етмай қолди. У ҳамманинг меъдасига тегди, ҳеч кимга керак эмас — шундай бўлгач ҳеч ким у билан ҳисоблашмагандан кейин, у ўзи билан ўзи ҳисоблашиб нима қилади.

Кампир каравот суянчиғини ушлаб ўрнидақ турмоқчи бўлди. Унинг оёқлари майишиб кетди, лекин у оёқларига разм қилиб ўтирмади: модомики жон беришни истамадингларми, энди бировнинг айтганини қилинглар, ўзларингни ночорликка солманглар, бари бир ҳеч ким ишонмайди. Кампир қўлларига осилиб, оёқларини ростлади ва жон-жаҳди билан ўринларидан қўзғалишга мажбур этди — қани юринглар. Агар дармонларинг бўлса, сизлар ҳам бошқа оёқлар сингари юринглар, синиб-метиб кетманглар тагин. Ю-ринг-лар! Оёқларининг ҳар бир суяги қисирлаб, зирқираб кетди, аммо бу ҳам кампирни шаштидан қайтара олмади. Хоҳлаганча қисирлайверинглар, аммо юринглар. Сизларнинг раъйингизга қараганим бас, энди менга қулоқ солинглар. Кампир тахта деворни ушлаб, полда оёғини судраб боса бошлади. Балки четдан қараган кишига кампир девордан эмаклаб кетаётганга ўхшаб кўринарди — у деярли деворга ёпишиб, қўлларини кенг ёзганича пайпасланиб борарди. Кампир остонадан эмаклаб ўтди — бўлмаса ундан ўтолмасди. Пиллапоя олдида яна бир пастроқ остона бор эди, аммо кампир энди қаддини ростламади, шундай, тўрт таянчида худди итга ўхшаб ташқарига чиқди, истасанг вовилла, истасанг увилла. Кампирнинг дармони деярли қолмаганди, шунинг учун у юз машаққат билан бир амаллаб юқориги поғонага ўтириб олди.

Баланд кўтарилган тонг шафағидан кўк гумбази тиниқ, равшан эди. Осмоннинг, айниқса кампирнинг кўзига кўриниб турган томони қуёш чиқмасдан олдин кўм-кўк бўлиб товланиб, тонгги ғира-шира ҳам шу рангга сингиб кетганди. Ҳали эрта эди, аммо аллақачон уйқудан уйғонган, ўрмон дарахтлари бир-биридан ажралиб турарди, ҳатто учлари ҳам алоҳида-алоҳида, аниқ-равшан чўччайиб кўзга ташланарди. Омбор орқасидаги қўндоқдаги товуқлар ғимирлаб оғир қанотларини қоқиб пастига учиб туша бошлади. Шоша-пиша силкинишиб, дарров ерга қарашарди, тез-тез юриб ўзларини иситишарди. Чиндан ҳам салқин эди, дарё томондан тунги нам ҳаво эсарди, полизлардаги экинлар япроғида шудринглар совуқ ялтирарди. Аммо тонг ўзгарди, ўз қоидасига биноан ҳаракат қилди: ҳозиргина қимир этмай,

безрайиб тургандай туюлган тонг ёришиб, кундузга айланди, жилва қилди, интизорлик билан кутаётган болаларни қутқуга солиб қўйди, осмонда тарам-тарам, ранг-баранг нур пайдо бўлди — шундан кейин чиндан ҳам кўп ўтмай кампирнинг кўз олдида қуёш чиқди ва ерларни яйратиб, сахийлиқ билан мунаввар этди.

Кампир ташқарига нима учун чиққанини ўзи ҳам билмасди. Балки у юрсам юрагим кўтаролмай жоним чиқиб кетармикин, шу билан юришмаган ишим юришиб кетадимикин деб умид қилгандир. Йўқ, бу ерда ҳам иши бароридан келмади. Ҳеч жин урмади. У бир ўзи совуқ еб қўққайиб ўтирар ва полизларга, ўрмонга — кўзига кўринган нарсага лоқайдлик билан қарар ва ҳеч нимани кўрмас, илтамас эди. У ҳеч кимга керак бўлмагани учун офтобга чиқариб қўйилган шамга ўхшарди. Аммо кампир қуёш чиққанига жон-жон деди. У юпқа ички кўйлакда эди, шунинг учун совуқ ўтиб титраётганди, ҳатто салгина иссиққа ҳам шукр қиларди. Ахир у аллақандай бир тараша эмас, одам-ку, бадани ҳали совуқ билан иссиқни билар экан. Шундай бўлса ҳам бу кун унга ортиқча, бировникидай туюларди, у аввал бошданоқ шу куннинг келишини истамаганди, ундан қўрққанди! Модомики кечаси ажали етмаган экан, демак, яна бир кун чидаши лозим эди. Бу дунёда ҳеч нарса бежиз бўлмайди.

Шунинг учун у кутиб ўтираверди.

Даҳлизда идиш даранглади — Надя чиқди. У кампирни шу ердан топишини сира кутмаган эди, шу сабабдан қўрқиб, ўзини орқага ташлади.

— Ойи! — келини уни ойи дер эди. — Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

Кампир унинг овозини эшитиб ўгирилди, ўтирибманда, дегандай бош ирғади.

— Бу ёққа қандай қилиб чиқдинг?! Ахир тўнғиб қолибсан-ку. Кел, ўрнингга элтиб қўяй.

Кампир унамай, йўқ дегандай бошини кескин чайқади.

— Ахир қандай...

Надя уй ичига отилди, аммо аввал кампирнинг каравотига қаради — каравот чиндан ҳам бўш эди — шундан кейингина у илгакдан фуфайкани олиб кампирга чиқариб берди.

— Бу нима қилганинг-а? — Надя ҳамон эс-ҳушини йиғиб ололмасди. — Ҳамма ухлаб ётган бўлса, билмаса, Ё уларни уйғотайми?

— Кераги йўқ,— деди кампир.— Сен бориб сигирингни соғавер. Мен шу ерда ўтира тураман.

Надя то ҳовлига тушиб боргунича қайнонасига икки ёки уч марта қайрилиб қаради — ўтирибди!

Қуёш ўрмондан узилиб кечагидек, илгариги кундагидек, ўн йил ва йигирма йил аввалгидек хиёл ўнг томондан мусаффо, бепоён осмонга кўтарилди. Қуёш ҳали равшан, аниқ-таниқ эмасди, кўзни қамаштирмасди. Поллизлардаги шудринглар кўпайиб кетганга ўхшарди, қаёққа қарама, киши ҳавасини келтириб, ёниб, йилтираб турарди. Қишлоқ уйғонди, томлар устида тутунлар суза бошлади, кўчада бир мол ерни дурсиллатиб, дайдиб юрарди, уйларнинг зич эшиклари очилиб-ёпиларди, эрта-лаблари яхши эшитиладиган дастлабки овозлар янгради.

Шу маҳал, меҳмонга ҳали ҳеч кимнинг кўзи учиб турмаган пайтда тўсатдан, худди ер тагидан чиққандай кампирнинг олдида Мирониҳа пайдо бўлиб қолди. Одатига кўра тўғрисига эмас, оёғи остига қараб юрадиган Мирониҳа кампирга урилиб зинадан йиқитиб юборишига сал қолди ва таажжубланиб чўнқайди, қарс урди.

— Бу ўзингмисан ё арвоҳингми, кампиршо?

— Менман,— деди унга кампир. У ҳатто Мирониҳани кўрганидан ҳам хурсанд эмасди, унинг овози сўник, заиф эди: Мирониҳа ҳол-аҳвол сўради, у ноилож жавоб берди, вассалом!

— Эсон-омон чиқиб олдингми?

— Шу, кампиршо, бугун мен билан бир тоққа чиқмайсанми, а? Икковгинамиз сира зерикмай бориб келардик-да.

— Йўғ-е. Ўзим зўрға шу ерга етдим-а. Бир эмаклардим, бир судралдим, ишқилиб чиқдим.

— Мен бўлсам бориб Надядан билай-чи, кампиршоим қалай ётганинкин деб оёғимни қўлимга олганча бу ёққа келяпман. Бу бўлса каравотидан бу ёққа йўрғалаб қолибди, ташқарига чиқибди.

— Улмадим,— деди кампир.

— Илтижо қилдингми?

— Қилдим.

— Демак, вақти эмаскан-да.

— Э, тагин қанақа вақт керак?— аламзадалик билан деди кампир.— Болаларим шу ерда, улар мени узоқ кутиб туришолмайди. Айни пайти эди. Бўлмади-да.

— Ҳаммамиз ҳам, кампиршо, худонинг паноҳида юрибмиз, худо нимани ирода этса, шу бўлади.

— Мен энди худонинг паноҳида юрмаётибман, эмак-
лаяпман. Шу ташқарига эмаклаб бўлса ҳам чиқай, ўзим-
ни ажалга рўпара қилай, худо эсидан чиқариб қўйди
шекилли мени, ўлим бермаяпти, деб ўйладим. Қани энди
кўрса!

— Ҳай-ҳай, тавба қил.

Кампир бу нохуш гапни давом эттиришни истамади:
Мирониҳа кечаси кампирнинг ёнида йўқ эди, у тушун-
майди, киши ўлим пайтида ўзини қандай ҳис этишини
ва у тавба-тазарру қилиб бўлгандан кейин ўлим уни
алдаб кетгач, ўзини қандай сезишини унга тушунтириб
бўларканми, ахир. Шунинг учун кампир гапни чалғитиб
сўради:

— Болаларингдан хат-хабар борми?

— Ийе, кечагина сўраган эдинг-ку, буни.

— Кеча кеча эди. Бугун балки хат келгандир, мен
қаёқдан билай?

— Ҳа-я, кечаси билан мижжа қоқмай бир қулоч ке-
ладиган хат ёзиб юборишибди. Энди уни қандай ўқий-
ман деб бошим қотиб ўтирибман,— деди Мирониҳа гўё
ўзини ўзи калака қилгандай, аммо унинг гапларида ке-
сатиқдан кўра ноумидлик кўпроқ эди.— Жинни бўлдими
улар менга хат юбориб?

— Илгарилари бошқача эди,— деди кампир,— ким
қаерда туғилса, ўша ерда нонини топиб еб юраверар-
ди. Ҳозиргилар бир ерда туришмайди, ҳали у ёқда,
ҳали бу ёққа кетишади, хўш, бунинг нима қизиғи бор
экан?

— Сен билан мен, кампиршо, ҳеч балони тушунмай-
миз.

— Эҳтимол, тушунмасмиз. Аммо бу ёруғ оламда
ошини ошаб, ёшини яшаган кампирлардан сен билан
мен — икковимизгина қолдик. Бошқа йўқ, биздан ке-
йинги кампирлар ҳам бошқача бўлишади — хат-саводли,
ақлли, бу оламдаги ишларни тушунадиган бўлишади.
Эндиликда замон бошқача кетяпти, бизнинг замонимиз
эмас.

— Ҳа, гапинг тўғри, кампиршо.

— Нега нотўғри бўларкан? Тўғри-да. Мана, кўрар-
сан.

Улар жим бўлиб қолишди. Мирониҳа хўрсиниб, ўрни-
дан турди:

— Сең билан ўтириш яхши-я, аммо бормасам бўл-
майди.

— Бирпасгина ўтир.

— Сигирим шу кетганича кетди, келмади. Мужиклар тоғ ортида иккита сигир юрибди дейишяпти. Нимаям қилардим — ўша ёққа бораман-да, энди.

— Тоғ ортига етиб боролмайсан, ойимқиз.

— Етолсам-етолмасам ҳам бораман. Ўзим бормасам ким боради?

— Қоқилиб-йиқилиб ўша ерларда қолиб кетма, тагин.

— Қолсам-қоларман. Қайси гўрда ётсам ҳам барибир эмасми? У ерда ҳам бир ўзим, бу ерда ҳам бир ўзим. Барибир эмасми оғзимга сув томизадиган одамим йўқ бўлгандан кейин.

— Ўзинг уларга ёзиб юборсанг бўларди.

— Нима деб ёзаман? Нима, улар етмиш бешга кирганимни билишмасканми? Йўқ, кампиршо, ёзсанг-ёзмасанг... Сен билан менинг ёзигим бир хил. Улар эса, модомики келишмайдими, ёзишмайдими, яхши туришлари шундоқ ҳам кўриниб турибди. Агар ёмон яшашса, хат ёзишарди.

— Ҳа, ёзишарди.

— Гап ана шунда-да.

Мирониха тоқатсизланиб, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташларди.

— Бўпти бўлмаса, кампиршо, мен кетдим. Ҳеч нима ни ўйламай ўтир, қайтиб келдим дегунча яна келаман. Яна лақиллашиб ўтирамиз.

— Ўзингга эҳтиёт бўл.

Кампир хайрлашаётиб унга қўлини чўзди, шунда Мирониха ғалати бўлиб кетди, бошини беўхшов лақиллашиб кампирнинг қўлини юзларига босди. Кампирнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди. Кампир ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо Мирониха қўймади ва дарвоза томонга бурилиб кетди. Мирониха ўзича учиб кетяпман деб ўйласа керак-ку, аммо аслида эса ҳар қадам қўйганида тиришиб, ҳаммаёғи қақшарди, ҳар қадамини машаққат билан босаётгани шундоқ кўриниб турарди.

Кампир кўз ёшларини артаркан, бир умр қадрдон бўлиб қолган ягона дугонаси Мирониха билан рози-ризолик тилашмагани учун кечаси жон бермадим шекилли, деб ўйлади, мана ҳозир кўнгли жойига тушди — кўп йиллар давомидаги содиқ дўстликка раҳна тушмай, ғубор қўнмай бутунлай тугаётгани, ниҳоясига етаётганини ҳис этиш туйғуси етишмай турувди.

Улар қайтиб кўришмаслигини кампир биларди.

Яна ортиқча, кераксиз бир кун яшашга тўғри келди.

Кампирни хонага қайтариб Надя олиб кирди, олиб кирди эмас, қўлида кўтариб кирди деса ҳам бўлади. Кампирнинг оёқлари бутунлай ярамай қолганди. У яна ўрнига ётиб жовдираб турган кўзлари билан рўпарасига ғамгин боқарди ва атрофда бўлаётган ишларга оҳиста қулоқ соларди; назарида энди бу оламдаги ҳеч нимага, қарашга ҳам, гапиришга ҳам, нафас олишга ҳам ҳақи йўқдек туюларди — ҳаммаси ўғирлик нарсага ўхшарди. Эрталаб, уйдагилар ўринларидан тургач, Надя уларга кампирнинг ўзи ташқарига чиққанини айтиб берди. Улар ҳанг-манг бўлишиб, оҳ-вой қилишди, ойимиз кун сайин эмас, соат сайин тузалапти деб суюнишиб, ҳайрон бўлишди, кейин ҳаммалари секин-аста тарқалишди-ю, кампирнинг ўзи қолди. Тўғри, кампирнинг олдига гоҳ Люся, гоҳ Илья, гоҳ Надя тез-тез кирарди-ю, аммо яна шу заҳоти чиқиб кетишарди. Илья қарсак чалиб туришимиз учун энди кампирнинг рақсга тушишини кутиш керак деди, бу ҳазил ҳаммаларига ёқиб қолди, бу гапга ҳатто Люся ҳам жилмайиб қўйди, Варвара бўлса охирги хабар — ойим оёққа турди деган гап билан бирга бу ҳазилни бутун қишлоққа ёйиб юборди. Бу вақт ичида Илья анча қизиб олди, унинг калласи қизариб, ловилларди, ялтирарди, кўзлари тўсатдан ёниб, шўхлик билан чақнарди. У бирон нима қилсам, бирон нимага қўлимни урсам, деб типирчилаб турарди, аммо қиладиган ишнинг ўзи йўқ эди, шунинг учун у қайта-қайта онаси ёнига бориб, ҳадеб такрорларди:

— Ётибсанми, ойи? Майли, ётавер, ётавер, дамингни ол. Агар ўйин тушгинг келиб қолса, бизни албатта чақир. Бир кўрайлик — ҳа. Виламиз, ойи, ўйин тушмоқчи бўлганингни биламиз, йўқ дема.

Кампир чўчиб, кўзларини мўлтилатганча унга қараб ётарди. Ҳаммадан кейин унинг олдига Михаил кирди, кампирнинг ёнида ҳеч ким йўқ эди. У стол ёнидаги ўша жойга, жанжал олдидан ўтирган ерига ўтирди ва папирос тутатиб, тортиб-тортиб чекди. Унинг юзи одатдига нисбатан салқиган, қорайиб кетган, кўзлари шишган эди. У чекаран, зил-замбил бўлиб ўтириб хўрсиниб қўяр, нафасини ростлар, онасидан кўзини узмай ниманидир кутар, нимадандир умидвор бўлар эди. Тутун кампирнинг димоғига урилди, шунинг учун у қўллари билан кўксини чангаллаб, бир азобда йўталди, қуруқ, зўрма-зўраки йўтал унинг томоғини қириб кетаётгандай

эди. Михаил шоша-пиша папиросини ўчириб, ташқари чиқди. Шу алпозда улар бир-бирларига бир оғиз ҳам гапирмади.

Аммо йўтал босилгандан кейин Нинка кампирнинг олдига киргач, кампир дарров унга талпинди. Кампир қўлини кўтариб, қизчанинг елкасини силади. Ўз набирасига қўли текканидан эриб, ҳузур қилган кампирнинг кўнгли яйради — гўё унинг ўзини силаб-сийпашаётгандай эди. Ҳатто кампир жуда ҳузур қилган пайтларидагидек кўзларини ҳам юмди.

Нинка ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ тўсатдан шундай деди:

— Сени Люся холанг қуруқ ваъдабоз экан, холос.

— Нега энди? — кампир кўзини очди.

— Бўлмаса-чи. Менга конфет олиб бераман деб ваъда қилувдими? Ваъда қилувди. Ҳамма эшитган. Ўзи бўлса олиб бермади. Шунинг учун ваъдабоз-да.

— Ундай бўлса, айт, олиб берсин.

— Ие, мен ундан қўрқаман. Ўзинг айт.

— Уни нимасидан қўрқасан? Ахир у ит эмаски қоғиб олса.

— Қоғиб олмайди, аммо бари бир. У шундоқ қараса юрагим ўйнаб кетади, унга айт, менга қарамасин, шунда мен ҳам қўрқмайман.

— Бемаъни гапларни алжирама.

— Кел бўлмаса, ўзини чақирай, ўзинг унга айтасан, — деди Нинка кампирни кўндиришга уриниб.

— Кераги йўқ. Сенга яна конфетми? Сен шундоқ ҳам кўп еясан. Кечаси оғзингдан конфет тушмади, эртадан-кечгача шимиб юрдинг.

Нина хафа бўлиб афтини буриштирди-да, юлқиниб кампирнинг қўлидан чиқди.

— Сен ўзинг ундан қўрқасан, — деб у кампирнинг жигига тегди. — Агар қўрқмаганингда, айтардинг. Қўрқасан, тамом.

Кампир жилмаймоқчи бўлди, аммо жилмайиш ўрнига лаблари маъносиз хиёл титради, холос.

Афтидан у сал мизганига ўхшайди, чунки Люся келганини эшитмай қолди. Кўзини очса тепасида Люся турибди, унга қараб юзидан бирон ўзгариш қидиряпти. Онаси билан кўзлари тўқнашгач сўради:

— Ойи, аҳволинг қалай?

— Ҳа, ётибман-да, — деди кампир. У нима деб жавоб беришини билмасди, назарида у, киши ўзини яхши ёки ёмон сезадиган чегарадан аллақачон чиқиб кетгандай

вди, қолаверса илгари ҳам бу нарсага унча эътибор бермасди: кўпроқ соғлиқ ва касаллик, ҳорғинлик ва тетиклик, бардамлик ва заифликнинг фарқига борарди.

— Кечагидан тузукмисан ахир?— деб суриштирди Люся.

— Сен, Люся, Михаил билан ярашиб ол,— деб тўсатдан илтимос қилди кампир.— Ярашиб ол. Бир-бирларинг билан жанжаллашишнинг кераги йўқ. Бунга мен айбдорман, унга ёпишдим. У чидаб туролмади, алам қилиб кетди. Ҳозир ўзи ич-этини еб юрибди.

— Тавба, унга алам қилибди-ю, менга қилмабди-да,— деди Люся ҳимлаб.— Жуда қизиқ-а, оғзига келганини қайтармай гапирди-ю, энди мен бориб ундан узр сўрай эмиш. Нималар деяпсан, ойи?

Кампир гангиб қолди.

— Мен Михаилни айтмаётибман,— деб тушунтирди у.— Мен уни оқламоқчи эмасман, йўқ. У бошқа одам, сен бошқа одам. Энди нима қилардинг? Нима бўлгандаям бари бир у сени ининг. Мен ҳам нима бўлгандаям, бари бир сенларнинг оналарингман — сенинг ҳам, унинг ҳам. Бунақа тумтайиб юрмасдан муроса қилинлар дейман-да. Яраш, Люся, менга раҳминг келсин, сизлар ярашиб олсанглар, мен ҳам қутуламан. Ҳозир мени шундан бошқа илинжим йўқ.

— Ҳадеб шуни гапириш жонингга тегмадими, ойи? Деярли тузалиб қолдинг, эл қаторисан, ҳатто юряпсану нуқул шуни гапирасан.

Яна Нинка келди, унинг келиши жуда бемаврид эди.

— Бор, ўйна, ўша ёқларда ўйна,— деб кампир уни ўзидан нари сурар экан, жўната бошлади.— Бор, кейин келасан, мен сени кутиб ётаман.

— Сенинг Люся холанг ғирт ваъдабоз-ку,— деди Нинка тихирлик қиларкан тўрсиллатиб ва Люсяга кўз қирини ташлади.

Кампирнинг сўрашдан бошқа чораси қолмади:

— Нега энди?

— Бўлмаса-чи. Менга конфет олиб бераман деб ваъда қилувди. Ҳамма эшитган. Ўзи бўлса олиб бермади, алдади.

— Бу қанақа гап бўлди яна?!— деди ажабланиб Люся.— Нега сен мен билан бунақа гаплашяпсан?

— Мен сен билан эмас, бувим билан гаплашяпман.

— Қизиқ: ким сенга мен билан сенсираб гаплашгин деди? Нима, мен сени ўртоғингманми? Нима, сен катта-

ларни «сиз»лаб гапириш кераклигини билмайсанми ҳали? Сенга ҳеч ким ўргатмадимми?

— Тавба қил,— деб шивирлади Нинкага кампир.

— Хўп,— деди Нинка ва йиғламсираб бурнини тортди.

— Қани йиғлаб ҳам кўр-чи,— деди Люся олдини олиб.— Ҳеч ким сенинг кўз ёшларингга ишонмайди. Жуда беадаб қиз экансан. Мен беадабларни ёмон кўраман. Мен билан шу хилда гаплашганларни ёмон кўраман. Қаранглар-а, шунчалик юзсиз бўлиб кетибди-я.

— Энди бунақа қилмайди,— деди кампир оҳиста.

— Шошмай тур, ойи. Сизлар буни шунақа қилиб талтайтириб юборгансизлар-да! Хўш, нима учун бунақа қилляпти, қани, ўзи айтсин. Ҳадемай бу сизларга бошқа нағмасини ҳам кўрсатади, мана кўрасизлар.— Люся Нинкага ўгирилди.— Агар жуда конфетсиз туролмайдиган бўлсанг, майли, олиб бераман,— деди у,— аммо бу энди совга бўлмайди, тамагирлик бўлади.

Нинка шоша-пиша бош ирғади: қандай бўлмасин у айтганини қилиб конфет ундирди-ку.

Люся хонадан чиқиши билан Нинка ҳам кетидан отилиб чиқди. У дарвоза ёнида пойлаб турмоқчи бўлган бўлса керак ёки холасининг кетидан магазинга чопқиллагандир. У ерда қулай пайт топиб, одамлар олдида бармоғи билан витринани кўрсатиб:

— Люся хола, менга манавиндан олиб беринг,— дейди.

Бу қизи тушмагур, на онасига, на отасига ўхшайди, ерга урсанг, осмонга сапчийди.

Кампир яна хаёл суриб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди, у эс-ҳушини йиғиштириб олганида хонанинг ярми қуёш нурига фарқ бўлган эди. У гарчи дилида қани энди офтоб тезроқ каравотга етга қолса деб турган бўлса ҳам, қўрқиб уни кузата бошлади. Назарида бугун, яшашга ҳақи бўлмаган шу кун тириклар билиши мумкин бўлмаган нарсаларни билиб оладигандек эди, кампир бирон шакл-шамойлини кўриш ёки нидо эшитиш умидида кўзини йириб-йиртиб қуёшнинг полда кенг жойни ёритиб, жимирлаётган нурига қарарди, гўё булар унга бир нимани тушунтириб берадигандай эди. Ҳозирча ҳеч гап йўқ эди, аммо офтоб деразада тик бўлиб турган ўнг томондан сурилиб, борган сари каравотга яқинлашиб келарди. Гўё унинг жимгина живирлаб турган нурида аранг тийилиб турган қувноқ, қудратли бир куч бордай эди, шунинг учун бирдан кампирнинг миясига қуёш ҳам мени худди қордан ясаиб, устига эски-туски ташлаб қўйилган одамни эритиб юборгандек, эритиб юбориши мумкин-ку, деган фикр

келиб қолди. У офтобда исинади, яйрайди, ўзи эса эриб, борган сари кичраяверади, кичраяверади, то бутунлай ғойиб бўлгунча кичраяверади. Одамлар келиб қарашсаки, каравотда ҳеч ким йўқ. Улар кампир яна ташқарига чиқибди-да, деб ўйлашади. Ҳа, кампир «одамлар» деб ўйлади, у ўзиники-ю, бегоналарни фарқ қилмади.

Ниҳоят офтоб каравотга тушди, кейин кампир қўлини тутди, аъзойи баданига исиқлик югурди. Назарида исиқлик билан бирга аъзойи бадани бўшашиб кетаётгандай бўлди, бу ҳолсизлик кишини элитадиган, ёқимли эди. Кампир фақат ухлаб қолмасам бўлгани, бўлаётган ишларнинг ҳаммасини ўзим билиб ётай дерди.

Қаердадир, нарироқда Варвара биров билан гаплашаётганди, шундан кейин ногаҳон кампирнинг эсига бир гап тушиб қолди, у бу гапни бутунлай унутиб қўйганди. Кампир ўзини зўрлаб овоз чиқарди-да, Варварани чақирди, аммо овоз жуда секин бўлганидан узоққа бормади, шунинг учун ҳеч ким унга жавоб бермади. Кампир яна чақирди, бу сафар қаттиқроқ чақирди. Варвара эшитиб, ғизиллаб келди.

— Ҳа, ойижон?

— Ўтир.— Кампир кўзи билан каравотни, ёнини кўрсатди. Варвара ўтирди.

— Нима гап, ойижон?

— Шошмай тур,— кампир айтадиган сўзларини ўйлаб олди.— Мен ўламан...

— Унақа дема, ойижон.

— Мен ўламан,— такрорлади кампир,— сен эса бошимда туриб айтиб йиғлагин.

— Нима қилай?

— Айтиб йиғлагин. Уларнинг қўлидан келмайди. Ҳозиргилар на алла айтиб болани ухлата олишади, на келиштириб йиғлаб одамни чин дунёга жўната олишади — ҳеч ниманинг урдасидан чиқишолмайди. Умидим фақат сендан. Нима деб йиғлашни ўзим ўргатаман. Йиғлашга ўзинг ҳам йиғлайверасану аммо саннаб йиғлаш керак.

Варвара тушунди, юзида қўрқув ифодаси пайдо бўлди.

— Гапимга қулоқ сол. Мен ойим ўлганда шунақа айтиб йиғлаганман, сен ҳам мени шундай қил, уялма. Улар бунақа қилмайди.— Кампир бир вақтлардаги, деярли унутилган, ҳозир фойдаланилмайдиган сўзларни тартибга соларкан, хўрсиниб, кўзларини юмди, кейин ингичка, чўзиқ овозда бошлади:— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати, ойижоним-ей...

— Ойижон-он-он!— Варвара гўё бу нағмада иштирок

этишдан бўйин товлаётгандек бошини чайқаб йиғлади.

— Э, увиллайвермасанг-чи,— деб кампир тўхтатди.— Тиригимда қулоқ солиб ўрганиб ол. Ҳозир йиғлашнинг кераги йўқ. Мен ҳали шу ердман. Кўз ёшларингни асра, эртага керак бўлади. Бўлмаса битта-яримта келиб қолади-ю, гапимизнинг белига тепади. Қани, хўш!

Кампир то Варвара сал ўзини босиб олгунча кутиб турди-да, яна бошлади:

— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати, ойижоним-ей, ойижон...

— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати ойижоним-ей,— Варвара кўз ёшларини тўкаркан, кампирнинг кетидан такрорлади.

— Мени ташлаб қайларга кетдинг, бағримни доғлаб, лахта-лахта қон этдинг?

— Мени ташлаб қайларга кетдинг, бағримни доғлаб, лахта-лахта қон этдинг?

Кампир каравотда туриб ўтирди ва Варварани юпатар экан, унинг елкасидан қучди. Унинг овози кескинроқ, дадилроқ чиқа бошлади.

Қайси тарафларга сафаринг тушди?

Катта йўлдан аста одимлабгина.

Яшил эманзорни оралабгина,

Қўнғироқ садосин эшитмайин деб,

Ибодат навосин эшитмайин деб,

Муқаддас черковга қадаминг тушди,

Муқаддас черковдан чиқарсан, сўнгра

Борурсан рутубат ернинг қўйнига

Аждод-аждодларинг сари борурсан!

Кун борган сари чарақлаб, исирди, ҳамма нарсани яйратарди, ҳавода эса тиниқ куз бошларидаги сингари қандайдир ўзгача тахир-чучмал ҳид бор эди. Осмон аввалгидек ложувард, гумбази эса оч-кўк эди, фақат дарёнинг нариги томонидаги чети, кечқурун қуёш ботадиган ери хирароқ бўлиб, гўё юпқа парда тортилганга ўхшарди, унинг юқорироғи, чапроғида эса бир парча ошпоқ булут осилиб турарди, бу булут гўё томоша учун атайлаб кўкка чиқарилгандай шундай кичик, жозибали эдики, кишини сира ташвишлантормасди.

Михаил анчадан бери омбор олдидаги супачада кафтини юзига тираб зерикиб ўтирарди, кетма-кет папирос чекарди. Илья келиб унинг ёнига ўтирди-да, қизиқиб сўради:

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

— Бугун бош оғриқ қилмадингми?

Михаил бошини сарак-сарак қилди.

— Мен қитдай отиб олдим. Сал қизишиб олиш учун. Эшитдингми, ойимиз оёққа туриб кетди-я?

— Эшитдим.

— Ана-мана дегунча ўйинга ҳам тушиб кетади — ҳа. Уни қара-я.

У кулиб, таклиф қилди: — Балки, озгина олармиз-а? Шундоқ ёнимизда, узоққа бориб юрмаймиз.

— Йўқ, — деди Михаил. — Бўлди. Кеча кўп каромат кўрсатдик, ўшаниси ҳам етади.

— Ҳа, ўзинг ҳам кеча жуда отдинг-да. Ҳаммамизга ёпишдинг. Ойим билан уришдинг.

— Ойим билан уришганим йўқ.

— Ойим сендан жуда хафа бўлди — ҳа. Айниқса Таньчора учун. Ойим сени бир савалаб қўймоқчи ҳам бўлди. Бу аниқ. — У яна кулди-да, тўсатдан сўради: — Менга қара, сен келмагин деб Таньчорага қачон телеграмма жўнатувдинг? Келганимдан бери сен билан биргаман, ёнингдан жилганим йўқ. Қачон бера қолдинг?

Михаил папирос қолдиғини чертиб юборди, товуклар папирос қолдиғига ташланишди, кейин у акасининг кўзларига қаради.

— Мен унга ҳеч қанақа телеграмма берганим йўқ.

— Берганим йўқ дейсанми?

— Ҳа.

— Бердим деб айтдинг-ку, ахир? Кечаги жанжал шундан бошланди-ку. Нима бало, эсингдан чиқдимми?

— Нега эсимдан чиқаркан? Эсимда. Агар мен шундай демасам, биласанми, ойим нима бўларди? Умидини узиш учун ёлғон гапирган маъқул-да.

— Аммо... Аммо унда Таньчора қани бўлмаса?

— Мен қаёқдан билай?

— Ана холос! Бу ёғи қизиқ бўлибди-ку!

— Фақат сен уларга айтиб қўйма, телеграмма берган деб ўйлаб юраверишсин, — деди шоша-пиша Михаил, чунки дарвозадан Люся булар томонга қараб келаётган эди. Михаил бошини қуйи солди: ҳозир бошланади. Кечаги ва ўтган кунги гапларни, бўлган ва бўлмаган ишларни юзингга солади. Ҳозир уни уялтириш бефойда, кейин у ўзига ўзи дакки беради, буни фойдаси кўпроқ, аммо опасининг гаплари кўнглини беҳузур қилади — ҳе ўргилдим-е, ўшалардан! Шусиз ҳам бошини олиб бирон ёқларга қочиб кетай деб турибди-ку.

— Илья!— деди Люся улар ёнига ҳали етиб келмай. Унинг кўриниши жиддий, ташвишли эди. Люся Михаилнинг юраги пўкиллаб турган гапни эмас, бутунлай бошқа нарсани гапирди.— Илья, бугун пароход бўлишики биласанми? Кейингиси уч кундан сўнг келаркан.

Илья гангиб ўрнидан турди.

— Хўш нима қил дейсан?

— У ёгини ўзинг биласан. Аммо мен кетишим керак, ортиқ бу ерда қолишга сираям иложим йўқ.

— Кетиш керак,— деб Илья бош йрғади ва Михаилга қаради.— Ойим тузалиб қолди, чамамда.

— Турсанглар бўларди,— деди Михаил ботинолмай. Унга ҳеч ким жавоб бермади.

Улар уйга биргалашиб киришди-ю, кампирнинг хонасига ўтиб ҳанг-манг бўлиб қолишди. Уларнинг киришганини ҳеч ким пайқамади. Варвара энгашиб бошини деярли онасининг кўксига қўйиб ҳиқилларди, кампир эса кўзларини юмиб олиб, ўзича қандайдир бир ваҳимали, хазин куйни минғирлаб чўзарди. Шу пайт кампирнинг юзи оқариб, қандайдир шукуҳли бўлиб кетган эди. Улар диққат билан қулоқ солиб, сўзларни ажратиб ола бошпашди, бу сўзлар эркаловчи, маънос ва айни пайтда худди ағдарилган, тескари, ягона маъно берадиган сўзлар эди:

Эман поллардан ҳам юриб бўлдинг сен,
Жажжи дўконларда туриб бўлдинг сен,
Ойна-дарчалардан қараб бўлдинг сен,
Сен, оққуш мисолим, онаизорим.

— Бу ерда нима қилиясизлар-а?— деб заҳархандалик билан сўради Люся баланд овозда.— Бу қанақа томоша бўлди?

Варвара билан кампир баравар жим бўлиб қолишди. Варвара сакраб ўрнидан турди-да, ойисини кўрсатди:

— Мана, ойижоним.

— Кўриб турибман, дадажонимиз эмас,— деб хахолади Илья.

— Мен ўламан,— кампир ниманидир тушунтирмоқчи бўлиб аянчли гўлдиради.

— Ойи, ўлим тўғрисидаги гаплар ҳам жонимга тегиб кетди. Чин сўзим. Нуқул шу гап, нуқул шу гап. Нима, сен бу гап болаларимга ёқади деб ўйлаясанми? Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор-да, ахир. Ўзингниям шундан бошқа гапинг қолмабди. Ҳали кўп яшашинг керак, сен

бўлсанг бир балоларни ўйлаб топасан! Яхши эмас-да, ахир бу.

— Сен юзга кирасан ҳали — ҳа,— деб гапни илиб кетди Илья.

Кампир деворнинг қаеригадир тикилиб индамади.

— Деярли отдай бўлиб кетганингни ўзинг ҳам тушуниб турибсан-ку, ойи. Мазза қилиб яшайвермайсанми. Одамларга ўхшаб юравер, ўлмай туриб ўзингни гўрга тиқиб нима қиласан. Шукр, танингда жонинг бор, бировдан қоладиган еринг йўқ, ҳамиша ҳам шундоқ бўл.— Люся бир оз жим турди-да, яна ўша эрқаловчи овозда деди:— Аммо биз бугун кетишимиз керак. Шунақа бўлиб қолди, ойи.

— Сизларга нима бўлди ўзи?!— деб қичқириб юборди Варвара.

Кампир ишонмай, саросималик билан бош чайқади.

— Шунақа қилмасак бўлмайди, ойи,— деб такрорлади Люся мулойим овозда, аммо қатъий қилиб ва жилмайди,— бугун пароход бор экан. Кейингиси уч кундан кейин бўлади. Уч кунгача кутиб туrolмаймиз.

— Йўқ, йўқ,— деб ингради кампир.

— Бугун ойимнинг олдидан қимирлаб бўлмайди, бўлмайди,— деб Варвара ҳаяжонланди.— Худди ўгайга ўхшайсизлар. Ўзларинг ўйланглар, кетиб бўлмайди.

— Лоақал бир кунгина турсанглар бўларди,— деб Варваранинг гапини қувватлади Михаил.

— Ахир биз, ойи, ихтиёримиз ўзимизда эмаски нимани хоҳласак, шуни қилсак,— деди Люся уларга жавоб бермасдан ойисига қараб.— Ишдамиз, ахир. Ўзимизга қолса-ку, жон-жон деб бир ҳафта ҳам тураверардим-а, аммо унда, қани энди ўрнингизни бўшатиб қўйинг, дейишлари мумкин. Ахир биз отпускарда эмасмиз-ку. Тушунгин, ойижон. Иннайкейин биздан хафа ҳам бўлма. Шунақа қилиш керак.

Кампир гоҳ Люсяга, гоҳ Ильяга қараркан, йиглаб такрорлади:

— Мен ўламан, ўламан. Мана кўрасизлар. Шу бугун. Озгина сабр қилинглар, сабр қилинглар. Менга бошқа ҳеч нима керак эмас. Люся! Сен ҳам, Илья! Шошманглар. Ахир сизларга ўламан деяпман-ку, ўламан.

— Сен, ойи, яна шуни, гапиряпсан. Биз сени омон бўл десак, сен ўламан дейсан. Сен ўлмайсан, шунинг учун буни гапирма, илтимос. Сен ҳали кўп яшайсан. Қани энди ёнингда бўлсам жон-жон дердиму аммо энди

кетиш керак. Ёзда яна келамиз. Албатта келамиз. Ваъдамиз шу. Унда ҳозиргидек икки-уч кунга эмас, анчага келамиз.

— Ёзга бало борми? — гапга аралашди Илья. — Ёзда эмас, ундан олдин дийдор кўришамиз. Ойимиз отдай бўлиб оёққа туриб кетса, бизларникига меҳмонга боради. Боргин, ойи. От ўйинга тушамиз. Мен циркнинг ёнида тураман. Масхарабозлари бор. Кулавериб ичакларинг узилади.

— Бир кун олдин нима-ю, бир кун кейин нима, — тушунтиришга уринди Михаил. — Фарқи йўқ-ку.

Люся қизишиб кетди:

— Мен сен билан бу масалани муҳокама қилмоқчи эмасман, фарқи бор-йўқлигини сендан яхшироқ билсам керак. Ёки сен ҳали ҳам ойимни олиб кетишларинг керак, шунинг учун уни кутиб туришларинг шарт, деб ўйлаяпсанми?

— Йўқ, унақа деб ўйлаганим йўқ.

— Э, раҳмат-е!

Люся билан Илья йўл тараддудини кўра бошлаб шюша-пиша ўнғайсизланиб, йиғиштиринишди. Кампир бошқа йиғламади, у қотиб қолганга ўхшарди, юзлари заҳил, жон асари кўринмас эди. Унга бир нима дейишди, кампир жавоб бермади. Фақат кўзлари шуурсизлик билан югур-югурни кузатарди.

Чопқиллаб Надя келди, хайрлашув олдидан стол тузатмоқчи бўлди, лекин бунга кўнишмади. Овқат ейишга ҳеч кимнинг қўли тегмасди. Илья Михаилга:

— Йўлга чиқиш олдидан қиттай олмаймизми? — деб сўради. — Қитдай-қитдай — ҳа.

— Йўқ, — унамади Михаил. — Керак эмас.

Варвара ҳарқалай унутмаган экан, Люсага қараб деди:

— Кўйлак нима бўлди?

— Нима?

— Шу ерда тиккан кўйлагингни айтяпман. Бераман деган эдинг-ку.

Люся сумкага жойлаб қўйган кўйлагини олди-да, ижирганиб уни Варваранинг қўлига итқитди.

Сўнгги дақиқаларда Варвара ҳам бирдан:

— Мен ҳам кетаман, — деб қолди. — Ҳаммаларинг кетсаларинг мен ҳам кетаман. Бирга кетсак зерикмаймиз.

— Варвара! — деб эшитилар-эшитилмас ингради кампир.

— Мени йўғимда болалар уйга ўт қўйиб юборишма-

син тагин, деб қўрқяпман, ойижон. Уйни ўзларига қолдириб бўлмайдиди. Худо кўрсатмасин, бир балони бошлашади.

— Кетавер,— деди Михаил қўл силтаб.— Ҳаммаларинг кетаверинглар.

Улар хайрлаша бошлашди. Люся ойисининг юзидан чўпиллатиб ўпти, Илья қўлини қисиб хайрлашди, Варвара йиғлаб олди.

— Ишқилиб тузалгин, ойи. Улимни хаёлингга келтирма.

— Ойимиз ажойиб-да, ўзи.

— Мен, ойижон, яқинда келаман. Балки кейинги ҳафтада келарман.

Михаил уларни кузатгани кетди. Кампир дераза ортида қадам товушлари янграганини, Илья бир нима деб кулиб юборганини эшитди, кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, кампир ҳам кўзини юмди.

Уни Нинка қимирлатди.

— Буви, манавини ол.— Нинка унга конфет узатди. Кампир унинг қўлини нари сурди.

— Улар яхши эмаскан,— деди Нинка кетаётганлар тўғрисида, кампирга ачиниб.

Кампирнинг лаблари қимирлади — у жилмайдими ёки заҳарханда қилдими, билиб бўлмасди.

Кейин Михаил қайтиб келди ва каравотга, кампирнинг ёнига ўтирди.

— Ҳечқиси йўқ, ойи,— деди Михаил анча жим ўтиргандан кейин ва хўрсиниб қўйди.— Ҳечқиси йўқ. Бир кунимиз ўтади. Қандай яшаган бўлсак, шундай яшайверамиз. Сен мендан хафа бўлма, мен аҳмоқман, албатта, ўтакетган аҳмоқман,— деб инқиллади у ва ўрнидан турди.— Ётавер, ойи, аммо ҳеч нимани ўйлама. Мендан жаҳлинг чиқмасин. Мен аҳмоқман.

Кампир жавоб бермай эшитиб ётарди, аммо энди у жавоб бера олармиди-йўқмиди, билмасди. Унинг уйқуси келиб, кўзлари юмилиб кетаётганди. Кампир кечгача, қоронғи тушгунча кўзларини яна бир неча марта очди, лекин бирпасгина, қаерда ётганини эслаб қўйиш учунгина очди.

Кечаси кампир жон берди.